

Ե Զ Գ Ա Յ Ի Ն Մ Ա Տ Ե Ն Ս Դ Ր Ա Բ Ա

ՀՊ.

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՅ ՃԱԳՈՒՄԸ

Ա.

ՀԵՅ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՅ ՃԱԳՈՒՄԸ ԹԻՒՐԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

Բ.

ՎՐԵԿՄՆ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՅ ՃԱԳՈՒՄԸ

Վ Ի Ե Ն Ա

Մ Խ Մ Մ Ա Մ Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1915.

ԱՆԱԿԱՐԱԿԱՐԱԿԱԹԻՒՆԵՐ ՀԱՅ ՊԵՏՐՈՒԹԵԱՆ
ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԸ

Բ.

ՀԱՅ ԲԵԳՐԱՑՈՒՆԵԱԾ ՃԻԽԱԼԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԱՀԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴՐԱՆ

ՀՊ.

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՑ ՃԱԳՈՒՄԸ

Ա.

ՀԵՅ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՑ ՃԻՒՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Բ.

ՎՐԱԿԸՆ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՑ ՃԱԳՈՒՄԸ

Վ Ի Ե Ն Ա

ՄԻՒԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1913.

3(47.925)1

Ա - 37

Հ Ա Յ

ԱՐԱԿԱՆԱՐԴ Հ 1961 թ.

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՑ ՃԻՒՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

ՊԵՆՈԹ ՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ

~~13662~~ A ^{II}
34350

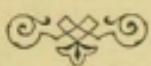
ԳՐԱՅԻ

ՊՐՈՖ. ԴԿՏ. Յ. ՄԱՐԿՈՎԻԱՐԾ

ԳԵՐԱՄԱՆԵՐԵՆ ԹԱՐՄԱԿԱՑ

Հ. Մ. Հ Ե Պ Ա Զ Ե Ե Ն

ԱՐԵՒԹՅ. ՈՒԽՏԵՆ

Վ Ի Ե Ն Ա

Ա Խ Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1913.

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ ՀԵՂԻՆԱԿԻՒՆ

Վրական ժամանակագրութիւնն ինչպէս եւ վախտանգ իշխանին կազմած քաղուածոյքը եւ շատ աւելի հնագոյն եղող համառուտալ հայ Խմբագրութիւնը՝ բացայայտ կը ցուցնեն թէ, Վրաստան ԺԲ բդ դարէն յառաջ չափազանց աղքատ էր պատմական գրութիւններով եւ վաւերագիրներով։ Ժամանակագրութիւնը մինչև Թօրդ զարու երկրորդ կէսը պատմական տեսակէտով ամբողջապէս անարժէք է. եւ այս անոր համար որ հնագոյն ժամանականերու իբր աղքիւր կեղծ Մովսէս Խորենացին կը զործածէ։ Հերակղի եւ անոր դաշնակցին Խաքան Քիրողուի ծնոց Տփղիսի գրաւման եւ կոտորածին պատմութիւնը, որ իբրև առանձինն գրութիւն մը յերեւան կու զայ ծնուազրաց մէջ, առանձնայատուկ Նկարագիր մը կը կրէ, սակայն հաւանականաբար հայ ընազրէ մը Թարգմանուած է։ Իրական պատմական արժէք ունին միայն վկայաբանութիւնները, եկնդեցական յիշատակարանները, բայց ամէնէն աւելի ժողովոց վաւերագիրներն, նթէ կան։ Տփղիս լոյս տեմոսով „**Сборникъ Материаловъ для описания въстностей и племенъ Кавказа**” թէեւ հրատարակութեամբ այն վկայաբանական եւ պատմական ընազրաց, որ Վրական ժամանակագրութիւնը կազմելու աղքիւր եղած են՝ մեծապէս զնանատելի է, սակայն դժբախտաբար այս հաւաքածոյքը շատ դժուարամատչելի է եւ ասկէ զատ ուսւերէն լեզուաւ խմբագրուած է։ Վրացիք նթէ կը բաղծան որ գիտնական աշխարհն իբրև քաղաքակրթական ծգտումներուն ընթացքին հետեւի աւելի լաւ կը նսն նթէ իբրնց պատմական եւ ազգաբանական երկնքն արեւմուտան եւրոպական լեզուաւ մը յօրինեն եւ ոչ զիրենը մնշող ազգին լեզուաւը։ Տարաբախտաբար հայ ժամանակագրիներն ալ, իբրնց դրացիներուն Աղուա-

Նից եւ Վրաց մասին տեղեկութիւններ տալու մէջ շատ կծծի են: Խսծի մատչելի աղքիւրներէն Վրաստանի նագոյն պատմութենէն ինչ որ կարելի է քովէ քով բերել, ըրած եմ դեռ անտիպ երկու մը “Պատմութիւնն հայ մասնական թագաւորութեան” (Geschichte des armenischen Teilkönigreiches):

Ի մասնաւորի շատ քիչ ծանօթ է արարական իշխանութեան ժամանակը. չկան ոչ Սերէոս եպիսկոպոսին Հայոց Պատմութեան՝ որ Խոսրով Բ.Էն եւ Մօրիկէն (590) մինչեւ Մուսափէ կը համնի՝ եւ ոչ Շեւանդի Պատմութեան նման գրութիւններ արարական լուծին ժամանակէն: Նոյն իսկ Ս. Առոյ Տփդիսեցւոյն թամնկազին Վկայաբանութեան նման հասուածները մերմակ ազուաւներ են: Ասոր հակառակ Արշիլ թագաւորին վկայաբանութիւնը ժամանակագրակէս եւ առարկայակէս բոլորովին խառնաշփոթ, եւ պատմական տեսակէտով անգործածնիք գրոյց մին է. սակայն անոր մէջ թլփատեալ անապատի գաւակներուն սարսափի իշխանութիւնը՝ արիւոտ միւսողի մը պէս՝ իսումիշ պայծառութեամբ մը աշքի կը զարնէ:

Արական պատմութեան՝ արարական շրջանին մէջ սահմանաբար մին է այս երկրին մէջ հայ Բագրատունիներու մէկ միւլըն նոր հարստութիւն մի հիմնելը: Սակայն այս նոյն իսկ տիեզերական պատմութեան տեսակէտով կարեւոր դէպքի ժամանակին եւ պարզաներու մասին անհաւատակ խառնաշփոթութիւն մը կը տրբէ աւանդութեան մէջ: Այս պատմատաւ իմ ընութեանց հաստատուն հիմ մը գտննելու համար նախ եւ առաջ Վրաստանի Զ-Ը ող դարու արտաքրն պատմութեան վրայ ինչ որ անկասկածնիք վկայութիւններէ կարելի էր ամփոփել, ի մի հաւաքնցի: Եւսոյ հայ Բագրատունեաց քննական ազգաւորակակը կազմեցի հայ եւ օտար աղքիւրներու հիման վրայ. իսկ համշնթաց ծանօթութիւնները՝ միանգամայն առիթ ընծայնցին՝ բարական պայծառութեամբ՝ թէեւ շատ համառօտիւ, Բագրատունի տան իշխանութեան յաջորդաբար գարգացումը մասնանիշ ընելու: Բագրեւանդի ճակատէն ետքը (772) Շեւանդ զմեզ կը թողու եւ Շապուհ Բագրատունույց գործոցն կորուսելով յաջորդաբար գարգացումը մասնանիշ ընելու: Բագրեւանդի ճակատէն ետքը (772) Շեւանդ զմեզ կը թողու եւ Շապուհ Բագրատունույց գործոցն կորուսելով յաջորդաբար գարգացումը մասնանիշ ընելու:

պատշաճ տեսայ աւելի ընդարձակ բռնել այդ մասը եւ ուրիշ ուղեցոյցի մը ի խնդիր ելլնէ: Գտայ այս ուղեցոյցը յայնմին սքանչելի իրն Վատինի ալ Եարութիր, որուն Հայաստանի (այսինքն Կովկասնան Երկիրներու) հայող հատուածներն այս նպատակու ալ առաջին անգամ լիակատար թարգմանեցի եւ ուրիշ արարացի եւ հայ պատմագիրներէ օգտուելով մեկնութիւններով Ծնիացուցի:

Հողը այսպէս պատրաստուելուէն եարը՝ Վարդան վարդապետին տնդեկութիւնն ինցին մշմարիտ լուսով մի պայծառացաւ եւ յայտնի նուա թէ նու եւ այ որոշ տեղեր Ստ. Ասոքիկի քով մեր առջևն ունինք Հատակոտորներ Շապուհ Բագրատուանոյ պատմութենչնէն, որուն կորուստն անչափ աւաղելի է մեզի համար: Այսու կը ցուցուի Բագրատուննաց Վրաստան զայթեւուն ժամանակը եւ դարձեալ կարելի կ'ըլլայ ապացուցաննել պիրապաղատ Ատրներսէն Կոյրին անմնաւորութիւնը, որ Ժամանակագրութեան մէջ թեղին զլուիր կը դրուի: Թրդ դարու առաջին երկու եռամասերուն համար յէականս պէտք ննջ միամն Եարութիր տնդեկութիւններով գո՞ ըլլալ. Ժամանակագրութեան շատ մը մանրագէպներն իրման միամն իրենց պատմական յօրինուածով երեւան կ'ելլն: Ապագայ ուսումնասիրութեանց համար օգտակար պիտի ըլլայ իմ այս տեղեկութիւնս թէ Հայոց եւ Արարացոց ժամանք ազգանուան՝ Թրդ դարու մէջ Վրական Ռախի, Կախնթի և Մթիութի (Ենոնազաւաւ) բացատրութիւններն կը համապատասխաննն (էջ 111 եւ յշք.): Ամէն բանէ յառաջ ստիպողական պէտք մնյն է այս ժամանակին վկայաբանութիւններն եւ սրբոց վարքներն արեւմուեան նորոպական լիզուով մը ուսումնասիրենիք:

Այս ընսութեանս մէջ բաւական համարեցայ Վրական Բագրատունները մինչեւ Թրդ դարու վարչն Հայուանդել: Գործ Հրատարակուած էր նախ իմ „Ost-europäische Streifzüge“ (Leipzig 1903), էջ 391-465 զործոյս մէջ, բայց այժմ շատ ընդարձակուած եւ սրբագրուած ձեւիր մը մէջ Հրապարակ կ'ելլէ Հայերէն թարգմանութեամբ: Ուխտանէսէ յառաջներութիւններն նու ամէնքն ալ սկզբագիրներուն վրայէն ուղղուած են՝ որոնք մնացած են Գիրք Ծղիթոցի մէջ, զոր այն ատեն

զետ ծնոցիս տակ շունէի: Ամէնէն աւելի կը խնդրեմ որ մոադրութեան առնուի Դիոնիսիոս Տէլ - Մահք Կաթողիկոսին ժամանակագրութենէն քաղուած կարեւոր յառաջբերութիւնը: Բագրատունեաց ուրիշ մէկ ցեղին՝ Տարօնի իշխանութեան պատմութեան վրայ կը խօսիմ Հատուածի մը մէջ, որ հիմայ «ՀԱՆԴԻՍ ԱՄՄՈՐԵԱՅԻ» մէջ լրյս կը տեսնէ՝ «Հայուասային Հայաստան և Տիգրիսի աղբեկակունքը յոյն եւ արարացի աշխարհագիրներու համաձայն»:

Բերլին, 6 Յունուար 1914:

ՊՐՈՓ, ԴԿՑ. ՄԱՐԿՈՒՍՔ

ՀԱՅԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԵԱՆ Ս ԱՌԹԻՒ

Տոնմային պատմութեան քիչ ուսումնասիրուած մասերէն մին է Հայ Նախարարութեանց մամնական պատմութիւնը։ Բագրատունեան տունը, թէեւ ի սկզբան հայ պատմութեան մէջ լուր դեր կատարած է՝ աւելի արրունական շրջանակի մէջ իրեւ թագաղիր, բայց յընթաց՝ մամնաւորագէս արքունի տան անկուսէն ետքը, իբրեւ բուռն եւ վարչական կարողութեամբ օժտուած կրցաւ ստեղծել իրն զիքք հանդէալ Մամիկոնեան տան, որ տակաւ առ տակաւ կը տուժէր իր Նախնական փառքէն, մանաւանդ 572ի՝ Վարդանի ապստամբութենէն եւ Հայկական սահմաններէն հերանալէն ետքը։ Ք83ին արդէն Մամիկոնեանը եւ Բագրատունիք դէմ առ դէմ նն մին իրեւ Ցանուտէր եւ Ապարապնտ՝ յանձին Վահանայ, եւ միւսը իրեւ Մարզպան՝ յանձին Սահակայ ասպետի (Ապդ եղեւ առ տէրն Բագրատունեաց Սահակ, զոր Հայր եւ զօրավարն Հայոց Վահան ի ժամանակին յայնմ մարզպան կարգէին Հայոց, ասպետն Սահակ՝ զմարզպանութիւնն, եւ Վահան՝ զուէրութիւնն Մամիկոնէից եւ զապարապնութիւնն Հայոց, Ղ. Փարալ. 121): Է. դարէն ի վեր Բագրատունիք ազգային կեանքի մէջ – արարական շրջանին – արդէն իշխող ճայն ունէին. յաջորդ դարերուն երկրին մեծ մասին վարչութիւնն իրենց ծեռցն ունէին, նաև իրեւ իշխանաց իշխան եւ ապա թագաւորական թագով պմնուած։ Նոյնպէս իրենց տոհմական միւս ծիւղն զրացի Վրական աշխարհին մէջ վայելեց նոյն յաջողութիւնը։

Այսպիսի կարեւոր զիքքով պայծառացած Նախարարութեան մը առաջին սկզբնաւորութիւնն իրն

Նիւթ ընտրած է ուսուցապետ Մարկուարու այս զնդեցիկ ճնշնարկութեան մէջ, գրուած պատահական առթու մը՝ իբրև լուսարանութիւն մը եւ հրատարակուած հեղինակին „Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge“ (Leipzig 1903) աշխատասիրութեան մէջ:

Այս աշխատութիւնը հետաքրքրական է յատկապէս այս տեսակէտով, որ բազմանմուր հեղինակը համարած է նու ի մի Բագրատունեան տան հայող նիւթերն՝ ըստ հայ, յոյն, վեր, առարացի եւ ասորի աղքերաց եւ դասաւորած է զանոնք ժամանակագրութեան ցնդարանորէն:

Այսպէս ալ նկատուելու է աշխատութիւնս-ուստի թոռ Ծնկատէ նոն ընթերցողն ընդհանուր նկատողութիւններ բագրատունի նախարարութեան դրից վրայ հանդէա միւս նախարարաց, կամ անոնց գործունէութեան վրայ՝ ի նպաստ հայ քաղաքակրթութեան եւ այն, որպիսի աշխատութիւն անշուշտ ուրիշ ծրագիր եւ յարմարագոյն ժամանակ կը պահանջէթ. քան որ առիթ կ'ընծայէթ հեղինակին մերոյիշեալ երկու:

Հայերէն թարգմանութիւնս¹, որ կատարուած է հեղինակին բաղժանաց համաձայն, ծոխացած է բազմաթիւ յաւալուածներով ինքնին հեղինակի ծոռքէն, գլխաւորաբար արարական եւ աստրական աղքիւներու հրման վրայ, որոնք թարգմանութեանս մէջ առնուած են այսպիսի լուսական գծիկներու մէջ:

Ուսուցապետն իւր հետազոտութեանց համար թէեւ ունեցած է աշաց առջեւ ազգային եւ օտար ամէն կարեւոր աղքերը, բայց, ինչպէս կը տեսնուի. ինչ ինչ մասս յիշատակարաններ եւ տեղիք, որոնց ցիր եւ վայրագատին կը գտնուին այլ եւ այլ մատենագրական աշխատութեանց մէջ, անմատչելի մնացած են իրեն: Նոյնպէս իր ծանօթութեան չն հասած բանի մը կարեւոր ուսումնասիրութիւններ, ուր քննութեան առնուած են կարգ մը ինդիքներ, որոնք կը հային հոս շօշափուած նիւթոց: Յամրողշութիւն հեղինակին աշխատութեան՝ կը նշանակենք նու հարնւանցի կերպով այս-

¹ Նախնարար մաս առ մաս լրա տեսած Համդու Ամսորեայի մէջ 1912. էջ 333, 519, 712 և 1913, էջ 160, 210, 281, 463, 659:

պիսի տեղիքներէն կարեւորները, յուսալով որ ատոնք ապագայ քննութեանց համար օգտակար կրնան ըլլալ, իբրեւ առ ձեռն պատրաստ հատորին մէջ:

Հայ Բագրատունեաց նուիրուած են բացի հեղինակէն յիշատակուած աշխատութիւններէն նաեւ՝ Ա. Գրէմ Բագրատունեաց հարատութիւնն ի Հայութունը ի յար. տառեր. 1893, Հա. 290, Նովեմբ. էջ 51-139. H. Thopdschian, Die inneren Zustände von Armenien unter Ašot I., Halle 1904; այդպէս Politische und Kirchengeschichte Armeniens unter Ašot I. und Sembat I. nach armenischen, arabischen, syrischen und byzantinischen Quellen bearbeitet. Berlin 1905 (*արտասով. ի զորց՝* Mitteilungen des Seminars für orientalische Sprachen zu Berlin, VIII, Abt. II, S. 98-215): — Արական Բագրատունեաց համար՝ M. Brosset, Histoire des Bagratides Géorgiens, d'après des auteurs arméniens et grecs, jusqu' au commencement du XI s. ի թէրթին՝ Bull. hist. phil. de l'Aead. de S. Péterbourg, t. I, 145-174, 177-208; Երտասով. S. Pétersbourg, 1844, p. 76: — Արականի Զ-Է դարուց քաղաքական եւ կրօնական հանգամանեաց համար առանձին աշխատութիւն կարելի է ցոյց տալ՝ չ. ն. Ակիմեամ Կիւրին Կաթողիկոս Վրաց, Վիեննա 1909, ուր ընդարձակօրէն նկատը առնուած են Սմբատ Վրկանի մարզպանը (Յմմ. էջ 157-164), Մովսէս, Երրանամ Կաթողիկոսունը (Յմմ. էջ 108-126, 149-157), Մովսէս Ցուրտաւայ Ապիւկուսոն (էջ 197-220 և այլն): Դոյսակէս Գուգարաց «Եշուշայ» բգնչիներու մասին համեմատէ չ. ն. Ակիմեամ՝ Աշուշայի կնիքը. Հանդէս Եմ. 1907, էջ 121-126, 296-300:

* * *

Էջ 3 եւ յջ. չ. Ակիմեամ ուշադիր ըրած է որ Թոյթոց Գրքի համաձայն Սմբատ՝ «Քչկան» որդին է, եւ իրեն եղբարք են Վրթանէս Ջերզող եւ Գիգ Դաշտկարան (Յմմ. Համ. 1910, էջ 8):

Էջ 5. Սերէոսի իօսուն (էջ 98) «Եղբայր իւր . . .» լաւ եւս է չ. Ակիմեամի հետ Ջրիստափոր կաթողիկոսի նղօրօր մասին իմանալ, այլազ կը պահանջուէր «եւ ընդ եղբայր մորա»:

Էջ 9-10. Մեր. 136 «զՄանուէլ զայրն առաքինի որ էր աներ Սմբատայ Ասպետի որդւոյ Մեծին Սմբատայ»։ Հ. Ակինձան ուղղութեամբ Կառաջարկէ կարդալ «... որ էր աներ Սմբատայ որդւոյ Ասպետի որդւոյ Սմբատայ» եւ այն (Կիւրիոն, էջ 158, ծն. 4):

Էջ 10. Կերեւայ թէ այս Աշոտն է այն Աշոտ պատրիկն, որ հնդրած է Դաւիթ Բագրեւանդացի փիլտրիայէն՝ Էնաստայ Կաթողիկոսի օրով Բանին մարդեղութեան վրայ ճառ մը. հմմտ. Արարատ 1906, էջ 270:

Էջ 13. Սմբատայ մասին կարելի է յառաջ բերել Թերեւս Նաեւ Դաւիթ Դունեցոյ վարուց հնտեւմալ տեղին. «Եւ հասնալ ի ժամանակս Սահակայ Կաթողիկոսի եւ Սմբատայ Բագրատունոյ Հայոց իշխանի, յորում Տաճրկը տիրեալ ունէին զաշխարհն Հայոց, ու առաջնորդ զօրուն որ ի Հայս՝ Երդւայ անուն . . . Հայապատում, Ա. 548:

Էջ 31 եւ յշ.՝ Թէոդորոս Ապիկուրայի մասին հմմտ. Georg Graf, Die arabischen Schriften des Theodor Abū Qurra, Bischofs von Harrān (ca. 740-820). Paderborn 1910, յառաջարան: Թէոդորոս ունի Նաեւ առանձին զիրք մը Հրիստոսի երկու բնութեանց վրայ ուղղուած ընդդէմ Հայոց. զոր արաքերէնէ յունարէն Թարգմանած է Միքայէլ Սինկեղղոս նւ Թ. զարուն սկիզբներն Սրուսաղէմի Թովմաս պատրիարքն (Հայանականարար Հայերէն Թարգմանութեամբ) խաւրած է ի Հայս (հմմտ. Th. Abucares opusculla, IV. հրտ. Gretze: Opp. t. XV. առ Migne, Patrol. gr. XCVII, 1503-1522): Նոյնին կայ Նաեւ Վրացերէն Թարգմանութեամբ (հմմտ. Թուղթ երանելոյն Թովմայի Սրուսաղէմացւոց Հայբապետի ընդդէմ Հայոց. ճնապագիր ըստ Շերեգե, Պոլное собрание надписей Гелатского монастыря, избраны древности восточными. Труды восточной комиссии . . т. I. Москва 1893, էջ 281: Դարձնալ Ի. Մարք, Արևոնք, մոնгольское название Христоанъ. Византійскій Временникъ, հտ. 12, 1906. էջ 8 եւ յշ.՝ Նանայի եւ Ապիկուրայի վիճարանութեան Նկատմամբ ընդարձակ յիշատակարան մուսիր Նանայի Յովնանու Անետարանի Մելկոնութեան Հայերէն Թարգմանութեան Յառաջարանին մէջ, որ անձանօթ մասցած է հեղինակին:

Եյս յառաջաբանը բանի մանգամ հրատարակուած է. առաջին անգամ Հ. Զարքանալեսանէն՝ Մատենադարան թարգմ. Նախնեաց. էջ 620—624. ապա՝ Հայապատում, թ. 51—56. Մարք, Արքայն, 11 եւ յշ. (Հայեթէն՝ ոռուսերէն թարգմանութեամբ). Նոյնը կը գտնուի յաճախ ծնողագրաց մէջ. այսպէս մեր Մատ. Թ. 611, թղ. Յա: Հոս քաղուածաբար ի մէջ կը բնրենք կարեւոր պատմական տնդիք.

Այս ոմն սարկաւագապետ գոլով նանա անուաննեալ, յոյժ հմուտ եւ վարժ ասորի դպրութեան, ստացող բոլորիցն առաքինութեանց, պարկեցա վարուք. . ուղղափառ հաւատոցն որ ի Քրիստոս. որ եւ յանդիմաննեալ զոմն հերետիկոս, զայր պերճաբան եւ իմաստասէր, վաննեալ հաշածական առնէթ յաշխարհէս Հայաստաննեայց, որ երենմս խոտորնակս ուսուցանէր՝ յերկուս բաժանելով զքրիստոսի զանբաժ միաւորութիւնն, որ յետ անքակ եւ անշփոթ միաւորութեանն: . . Զնա (զնանա) թախաննեալ մեծին Բագարատայ, որ ի տանէն Բագրատուննեաց, այր յոյժ զբարձրագոյն ստացեալ զանուն, որ եւ պետ իշխանաց երբեմն ի բարբարոսաց ազգէն Հագարացոց անուաննեալ. որպէս թէ այնու զնա առաւել պատույ արժանաւոր վարկուցնեալ, զորոյ եւ զանցս անցիցն յիւրում տնդւոչ փոքր ինչ յիշատակեսցուը:

Բագարատ կը ինսդրէ նանայէն Յովհաննու Աւետարանին մեկնութիւնը. եւ նա “Ճշագայութեամբ նրից ամաց՝ յածեալ ընդ անապատս երկրին Միջազնտաց . . . շարադրէ համառօտաբար ի բազմոց հաւաքնելով, մի ըստ միոնչ ոսով զՄնկնութիւն Յովհաննեան սրբոյ աւետարանին, փոխարենելով յատրական լեզույն ի հագարական լեզուն”:

Եյս միջոցին (851) Բագարատ Բագրատունի Տարօնի իշխանն (Թովմ. Արծր. 107) “ըմբռնեալ լինէթ ի հագարական ազգէն, եւ “ի վայր հոլովեալ յաստուա-

¹ Նանա ժամանակ մը վերջը “ըմբռնեալ նդեւ, կը գրէ Յառաջաբանիս անծանօթ ննդինակն - ի մերում իսկ ժամանակի՝ ի հագարական ազգացն, վասն նախանձու որ ի նմանէ բազմափայլ վարդապետութեանն . . . զնի ի բանդ հանդերձ որդւովք իւրովք” (Հայապատում, 54:)

ծային հաւատոցն զոր ունէք՝ զլորեցաւ ի վիճ անկանգնելի կորստեանն՝ ուրանալով քրիստոնէութիւնը . Թէեւ, ինչպէս կը համբաւուի, կ'ըսէ թարգմանիցը . առ երեւոյթս ուրացած :

“Յայնմ ժամանակի ի ձեռն պատահման իմն՝ զանձ զրոցս հասեալ լինէր առ տէք Սմբատ Բագրատունի, զոր ընկալեալ ինդութեամբ մեծաւ՝ հրամայէ փութով ի Հագարացոցն ի հայկական վերաբերել լեզու ոչինչ ներելով իմոյ տկարութեամս . . . Եւ յատ այսորիկ այսպէս եղնլոյ՝ հասեալ լինի¹ զանձ զրոյս այսորիկ առ Մարիամ Բագրատունի Սիւնեաց տիկին, ի ձեռն Աշոտոյ հօր իւրոյ մեծ եւ ներեւելի տեսառն Բագրատունոյ՝ իշխանաց իշխանին : Իսկ երանելւոյս Սիւնեաց տիկնոց փոյթ ի մտի եղեալ՝ վաղվաղակի հրամայնաց նրկիցս անզամ փոխաբերել ի հայկական լեզու², առաջնորդութեամբ վերին ինսամոցն յարդարէ համառօտարար զաստուածային քարծրագոյն հաւատու, վերագոյն ունելով ըստ իւրում քաղցք եւ յոյժ գովեսք քարոյիցն . որ հասարակարար ունէք առ ամենայն մարդուկ՝ զինամ սիրոյ սիրելի սուրբ մտացն, մանաւանդ թէ միամիտ հաւատոցն որ ի Քրիստոս . պահպանեալ լինի ի վերին ինսամոցն անվրդով առ ի յօգնութիւն չորից ուստիերաց : . . . Այլ եւ Սմբատ Բագրատունի եւ Մարեմ Սիւնեաց տիկին որ զգիրս սուրբս թարգմանել հրամայեցին՝ զնոյն հայցն յիշել.”

Դժբախտաբար այս կարեւոր Յիշատակաբանիս գրութեան ժամանակն չէ աւանդուած : Ինչպէս կը տեսնուի յիշատակուած դէաբերը իրը 30 տարուան անջրպետ մը կ'ենթագրեն : Կաւ ծանօթ են մեզի Աշոտի, Սմբատի եւ Մարեմայ անծնաւորութիւնը, զորոնք վանեվասի եկնդեցոյն արձանագրութիւնն այսպէս կ'ամփոփէ . “Յանուն Աստուծոյ ևս Շապուհ Բագրատունի՝

¹ Սպահովապէս 886էն ետքը . երբ վախճանած էր Ասսակ սիւնի, Մարեմայ ամուսինը :

² Թէ ինչո՞ւ երկիցս կը թարգմանուի՝ պատճառն չի տրուիք : Հաւանականարար վերագոյն աւանդուած տեղեկութիւնց երկրորդ թարգմանիշը քաղած է առաջնոյն նախաբանէն կամ վնրչաբանէն . եւ որ ծանօթ եղած կը թուի նաև վարդանայ եւ Մի . Այրիվանեցոյ:

Հայոց ասպարավետ, տերանց տէք. որդի Աշոտոյ Հայոց թագաւորի, ի ժամանակս Հայոց թագաւորի միջին Սմբատայ՝ հարազատ եղածը իմոյ, եւ վերադիտողի Հայոց հայրապետի տեսան Յովհաննիսի . . . եւ մեծափառագ տենչանօք վերակացու եւ տեսուչ առնելով զբոյ իմ Մարիամ Սիւնեաց տիկին, յիմումա իշխանութեան ի Վանեվանս տուն Աստուծոյ վիմատաշ կոփածովք . . . ի թուիս Հայոց Յօթ (— 903)^{1:}

Այս հիմամբ կը նաև բազրատունեաց տան Աշոտի գիծը կազմել այսպէս.

ՍՄԲԱՏ

ԱՇԽԱ ԹԱԳԱՎՈՐ

(օծուած 885ին^{2:}). † 900. (ամուսին Խոսրովիդուխտ)

Սմբատ Թզ.	Շակուն	Մարիամ Սիւնեաց տիկին (ամուսին Վասակայ իշխանիկ կոչեցնելոյ † իբր 886 ^{3:})
(օծուած 900)		

Միացնելով այս դոյզն ծանօթութիւններս ալ հեռինակին հաւաքած նիւթոց՝ կը յուսանք թէ հատորիս մէջ ամփոփուած կը ներկայանայ հայ բանասիրաց Բազրատունեան տան առաջին սկզբնաւորութեան համար հարուստ նիւթ մը, որ պիտի դիւրացընէ նոյն տան պատմութեան մասնական ուսումնասիրութիւնը:

ԹԱՐԳՄԱՆԻՉԸ

^{1:} Ստեփ. Օրպէլ. 132-133: Հոս Թաղուած է, կ'ըսէ Օրպէլ. 133, Սմբատ Բազրատունի:

^{2:} Ասիկա կ'երեւայ 869ի արծանագրութեան մէջ յիշուածը, հմմտ. Կոստանեանց վիմական տարեզիր. Յ:

^{3:} Օրպէլ. 128:

^{4:} Օրպէլ. 123:

Հ Ե Ց

ԲԱԴՐԸՑՈՒՆԵԾՅ ՃԻՒՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԶԱՆՈԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՎ

ՎՐԵԿՇՆ ԲՈՒԳԻԸՑՈՒԽՆԵՑՑ ԾԵԿՈՒՄԸ

Յետագայ ուսումնասիրութեանս լաւագոյն հասկացողութեան եւ Բագրատունեաց՝ Պարսից տէրութեան վերջին ժամանակներէն մինչեւ թագաւորութեան վերահաստատումը՝ Հայոց պատմութեան մէջ խաղացած նշանաւոր դերին լուսաւորմանը համար, օգտակար համարեցայ կանխաւանոնց հին պատմութեան վրայ ակնարկ մը ձգել եւ այն՝ կարեւոր վկայութիւններով հաստատուած եւ քննադատորէն ճշգուած՝ ճիւղագրութեան ձեւի տակ, որ Բիւղանդական պատմութեան ալ գուցէ կրնայ նպաստել: Կը յուսամ թէ կարեւոր բան մը աշքէս չէ վրիպած:

Աեցերորդ դարու վերջերէն յառաջ զարմանալի կերպով Բագրատունեաց վրայ շատ քիչ խօսք կ'ըլլայ հայ պատմութեան մէջ: Իմ գիտցածիս համաձայն այդ զարմին մինչեւ այն ատեն յիշուած ներկայացուցիչներն հետեւեալներն են:

“Իշխաննն թագակապ՝ իշխանութեանն ասպետութեան”, կը յիշէ Ագաթանգեղոս՝ (Աենետ. էջ 596) այն իշխաններու թուոյն մէջ, որոնք Ս. Գրիգորի ուղեկցեցան, երբ Կեսարիա կ'երթար ձեռնադրուելու: “Եմանապէս հայ” թագագիր ու դերն, “Տրդատ թագաւորին հետ կայսեր գացող աւագանւոյն դասին մէջն է (Ագաթ. 650): Երկու անգամն ալ Անգեղ տան եւ Մարդպետութեան իշխաններէն ետքը անմիջապէս կը կարգուի. տես իմ Eranšahr գործու, էջ 165 եւ յջ.:

Բ-Հ-Շ-Ռ-Դ-Դ Բագրատունի, Ասճեսանի, Մազքթաց թագաւորին դէմ մղուած պատերազմին մէջ՝ վաչէ սպարապետին նիզակակիցներէն մին, Խոսրով բ.ի ժամանակ. Փաւստ. Բուզ. Գ. ՊԼ. Է. Էջ 17:

Բ-Հ-Շ-Ռ-Դ-Դ մը (Նոյնը), “Մեծ իշխանն սպարապետութեան” կը յիշուի այն իշխաններու հետ, որոնք Ներսէս կաթողիկոսի ուղեկից եղան, երբ ձեռնադրուելու կ'երթար Կեսարիա: Փաւստ. Գ. ՊԼ. Դ. Էջ 72. Ագաթանգեղոսի նման հօս ալ Մարգարիտութեան մեծ իշխանէն՝ Հ-Յ-Շ՝ անմիջապէս ետքը կու զայ Բագրատունին:

Մանուէլ Մամիկոնեան Պապ թագաւորի կրտսեր որդւոյն անշափահաս Ալաղարշակին հետ կ'ամուսնացընէ “զդուսար Շ-Շ-Ե-Ռ-Շ-Ն-Ն, ի Սպեր գաւառէ, որ թագաւորքն թագակապքն լեալ էին ի բնմէ ազգին թագաւորութեան արշակունոյ” Փաւստ. Ե. ՊԼ. ԽԳ (ՏԳ. 382ին): Քանի որ Բ-Հ-Շ-Ռ-Դ-Դ ցեղին անունն է որ կը կրկնուի միշտ, անձուկ առմամբ այս բոլոր իշխաններն ալ անանուն են: Որովհետեւ Փաւստոս ամենէն վերջը յիշուած Ասպետին՝ անուն մը չի տար. միւս կողմանէ սակայն այդ անձը առանց անուան չէր կրնար մնալ պատմութեան մէջ, կեղծ Մովսէս զայն կը մլրտէ յետնագարեան համանուն մարգարանին անուամբ՝ Ա-Հ-Շ (Գ. ԽԱ, Էջ 231, ԽԳ. 234) եւ զայն Պարսկա-Հայաստանի թագաւոր Խոսրով Գ.ի սպարապետ կ'ընէ, Գ. ԽԳ—ԽԶ, ԾԱ.

Տէր-շ, իշխան Բագրատունեաց, Եղիշէ, Էջ 160, Հմմա. 127, Ղ. Փարպեցի Էջ 67 (ՏԳ. 1904):

Ա-Հ-Շ Ա-Շ-Ե-Ռ, Բագրատունեաց տէրը, ապրուտամբած Հայերէն, Մամիկոնեանց իշխանէն եւ Հայոց սպարապետէն՝ Ահանէն, 481ին մարգարանութեան իշխանութիւնը կ'ընդունի. Ղ. Փ. Էջ 121, 122, 125—129, 134 եւ 482ին կ'իյնայ Ղ. Էջ 135, 141:

Սունդէստ աղետ յերեւան կու գոյ այն
ազնուականաց մէջ, որոնք եպիսկոպոսաց հետ ի
միասին բարգէն կաթուղիկոսի սինոդական նամակը
հրատարակեցին կաւատի 18րդ տարին (506/7)
Գիրք Թղթոց 42:

Առնցմէ զատ կարծեմ թէ Բագրատունին
ները կը յիշուին նաեւ 539ին. վասն զի Ասուտա-
նուներու (այսպէս կարդա Ասուտանուն) հզօր եւ
բաղմանդամ ցեղովը, որ ինքնինքը ի սկզբան պատ-
րաստ ցուցուց հռոմէական Սիստաս զօրավարին
միանալու (չաէ օւ տὸ τῶν Ἀπετιανῶν [կարդա 'Աս-
ուտանան'] չալումքնան γένος, մէշա թէ ծն չաէ
ուժանմքառու, որոսշաքրեն դիմէլε Պրոկոպ.
Pers. II, 3, p. 160, 7—9), բայց վերջէն անյա-
ջող միջագէպներով՝ Հռոմէացւոց թշնամունի կողմը
ձգուեցաւ, միայն ասպետութեան իշխանութիւնը
կրնայ հասկցուիլ, այսինքն Ապերի մէջ Բագրա-
տունեաց ժառանգական իշխանութիւնը: Եւ թէ
Ապեր գաւառը Բագրատունեաց գլխաւոր բերդին՝
Բաբերգի հետ, Յուստինիանու ժամանակ Հռո-
մայեցւոց ձեռքն էր՝ բոլորովին բացայատ կ'իմա-
նանք Պրոկոպիոսէն De aedif. III, 4, p. 253, 15:

Զ. գարու պատմութեան ամենեւին հայ
աղբիւր չունինք: Սեբէսոսի Պատմութեամբ, որ կը
սկսի Որմիզդ Դ. ի գահընկեցութեամբը եւ Խոսրով
Բ. ի գահակալութեամբը, վերստին լոյս կը ծագի
պատմութեան մէջ: Տես ճիւղագրութիւնը:

1. Սմբատ Բագրատունի՝ կայսեր (Մորիկի)
Թրակիայի համար սահմանուած 1000 սպառա-
զէններ կը տանի, Սեբ. 53. գաւադրութեան մը
գլուխ յամի 590 Theophyl. Sim. 3, 8, 6 (Συμ-
πάτιος): Սեբ. 54, հմմա. Lebeau-St. Martin 10,
284 յշ., ի սկզբան որդեգիր կայսեր՝ Ափրիկէ ար-
սորուելու կը դատապարտուի, Սեբ. 55. Խոսրով
թագւաւորէն Աքանից մարզպան կը կարգուի. Սեբ.
59—62. կը նուածէ Տապարաստանը, Սեբ. 63, Խոս-

բովի ութերորդ տարին արքունիք կը կանչուի (596/97), Հայաստան կ'երթայ, Սեր. 64, ութ տարի Արկանից մարդպանութիւն կ'ընէ:

Արքունիք կը կանչուի եւ Խորով-Շնորհ կ'անուանուի, Քուշանաց գէմ կը զրկուի եւ կը յաղթէ անսնց, սակայն իր բանակը կը ջախջախի թուրքերէն (615/16), Սեր. 64—66: Սմբատ Նոր բանակ մը կը գումարէ, Քուշանաց Հեփթաղեան թագաւորին կը յաղթէ եւ կ'աւերէ Տօխորոստայնը, գուռը կը հրաւիրուի, Սեր. 66—68: Տէրութեան երրորդ նախարարն է, կը նախագահէ Տիգփոնի Սինոդին 615ին, Սեր. 121, 123: Ստ. Ասողիկ Էջ 95—6 (տպ. Ս. Պետր.): Կը մեռնի Խոսրովի 28րդ տարին (616/17), Սեր. 68 եւ Գոգովիտ գաւառին Դարիւնք գիւղը կը թաղուի:

2. Սեր. 56:

3. Մատուռակ Խոսրովի (596ին), Սեր. 63, Զու-Երեւ-Խորով տիտղոսն կ'ընդունի 616/17, Սեր. 67/8: Կաւառ Բ. Էն Հայոց մարդպան կը կարգուի, Սեր. 97, անհնազանդ կը մնայ Ատրպատականի իշխանին Խոռովի-Որմղդի եւ անոր որդւոյն Որոստոմի, նմանապէս Մժէժ Գնունիին, Սեր. 101/2: Որոստոմի եղբօր Դարեքպետէն՝ իր որդիներովէ՝ Տարօն կը փախչի եւ անկէ առ կայսր ի Կոստանդինուպոլիս, Հերակղի գէմ կը գաւաճանէ 635ին եւ Ափրիկէ կ'աքսորուի, Սեր. 102: Հերակղ մահուրնէն յառաջ կ'երգութնցնէ իր որդին՝ որ ետ կանչէ Ասպետը եւ իւր նախկին աստիճանին մէջ Հաստատէ, Սեր. 108 (641ին), Կոստանդին Հերակղի եղբօրորդին՝ Թէոդորոս Ռշտունւոյ աղաջանաց վրայ կը կատարէ զայս, Սեր. 114: Նախկին աստիճանին մէջ կը հաստատուի 645/46, Տայք կը փախչի, Սեր. 115, Կիւրապաղատ եւ իշխան Հայոց կ'անուանուի, բայց գեռ տուշութիւնը շկատարուած կը մեռնի եւ Դարիւնքի մէջ կը թաղուի հօրը պէս, Սեր. 116:

4. Աեր. 98. Քրիստավոր կաթողիկոսը
“բազում խռովութիւն յուղեաց եւ արկ սուր ի
մէջ ընդ Ասպետ (Աւրագտիրոց) եւ ընդ եղբայր իւր
չարախօսութեամբ” : Այս եղբայրը շի կրնար նոյ-
նացուիլ Սմբատ Ասպետի՝ մեծ Սմբատ Խոսրով-
Շնումնի որդւոյն եւ Մանուէլ Մազիստրոսի փե-
սային հետ, Աեր. 136, որ ճշդագոյնս Սմբատ Խոս-
րով-Շնումնի թռու նկատուելու էր, տես թ. 6:
Գուցէ սակայն կրնայ նոյնացուիլ Աւրագ-Սահա-
կայ՝ Սմբատ Բագրատունուոյ հօրը հետ, Աեր. 117,
տես թ. 5:

5. Երբ Խամայելացիք 643ին Արծափք բերդը
պաշարեցին, բերդարգելները Դարիւնք Սմբատ
Բագրատունոյն՝ Աւրագ-Սահակայ որդւոյն մարդ-
դրեցին օգնութիւն խնդրելու համար, Աեր. 117:

“Ի սորա յառաջնում ամի իշխանութեանն եւ
ի քսան եւ հինգ ամի կոստանդնի կայսեր, որ էր
թռոն Հերակլի, սկսաւ զօրս գումարել ի վերայ
աշխարհիս Հայոց իշխանն Տաճկաց (Մուալիս):
Ազդ եղեւ առ թագաւորն կոստանդնին բանն եւ
հրամայէր զօրավարին, որ ի կողմանու Կիլիկեցոց՝
ելանել ընդդէմնոցաւ Ընկենոյր եւ զիշխանն Թէո-
դորոս յիշխանութենէն վասն նենդութեանն, զոր
արար առ զօրավարին Պառկապայ, եւ գոխանակ նորա
կացուցանէր զՍմբատ ոմն ի տոհմէ Բագրատու-
նեաց, եւ առաքէր ընդ զօրավարին իւրում: Գրէր
եւ առ Թէոդորոս Ուշունի, որ յառաջն իշխանն
էր, առէ ‘Ե՛լ ընդ մեզ ի պատերազմ զօրաք որ
ընդ ձեռամբ քու է:’ Եւ ոչ կամեցաւ նա ելանել:
Գրէ զարձեալ երկրորդ անգամ: ‘Եթէ ոչ ելցես
ընդ մեզ ի վերայ հինիս, ի դառնալն մերում այսրէն՝
Ծնջեսցուք զտունդ քոյ յազգատոհմէ մերմէ:’ Որոյ
երկուցեալ ի սպառնալեացն՝ հանդ երձէր զորդի
իւր զԱւրդ երթալ ընդ իշխանին Սմբատայ եւ
տայր հրաման նենդութիւն առնել սիրելեացն եւ
միաբանիլ ընդ թշնամեացն: Որոյ երթեալ առ

զօրավարն Յունաց շուեցին ի կողմանս Ասորւոց եւ անցին ընդ զոմի (ՀՅՈՒՄԱ) Եփրատայի եւ մատուցեալ որդւոյն Թէոդորոսի առ զօրավարն՝ խնդրէր զինքն կարգել պահապան նաւակամրջացն եւ նորա հրամայեալ նմա պահել զիսել զոմոյն :

Եւ իբրեւ բախեցին ընդ միմեանս պատերազմաւ, եւ անկան յերկոցունց կողմանցն հարուածք, դարձեալ զօրացան զօրքն Տաճկաց, եւ փախստական արարին զգունդն Յունաց յաւուր մեծի շաբաթուն Զատկի : Իբրեւ ետես որդին Թէոդորոսի անցանէր յայներյս գետոյն, եւ հատեալ կտրեաց զլարս կամրջին, զի մի ապրեսցին փախստեայքն : Եւ նոցա ի մէջ արարեալ զզօրոն Յունաց՝ զոմանս գետավլէժ առնէին, եւ ոմանք զերծան փախստեաց յաշխարհն Յունաց : Եւ յայնմհետէ լքաւ սիրտ արքային Յունաց, զի գիտաց թէ՛ ի Տեառնէ է խոտորումն իշխանութեան նորա, եւ ոչ եւս յաւել ելանել ի վերայ Խոմայելի :

Խոկ իշխանն Խոմայելի գրէ հրովարտակ յաշխարհն Հայոց՝ ՚Եթէ ոչ հարկեսջիք ինձ, եւ ոչ անկջիք ընդ լծով ծառայութեան իմոյ, ի սուր սուսերի մաշեցից զամենեսեան : Յայնժամ ժողովեալք ի միասին քահանայապետն Հայոց՝ Ներսէս շինող (եկեղեցւոյն) սրբոյն Գրիգորի, եւ իշխանք եւ նախարարք աշխարհիս, յանձին կալան հարկիլ բռնութեան Խոմայելացւոցն : Յորոց խնդրեալ պատանդա տային երկուս ի նախարարացն Հայոց զԳրիգորի ի Մամիկոնեան տանէ, եւ զ Ամբատ ի Բագրատունի տանէ : Եւ տարեալ զնոսա առ իշխանն Տաճկաց Մուատիս, հատին ի վերայ աշխարհիս Հայոց հարկս 500 քահեկան ի միում ամի հատուցանել նոցա, եւ աներկիւղ մնալ ի բնակութիւնս իւրեանց :

Խոկ յերկրորդում ամի իշխանութեանն (662/3) Մուատիս կոչէ զԳրիգոր եւ զԱմբատ, որ էին պատանդք ի դրանն աբքունի, եւ տայր Գրի-

գորի զպատիւ իշխանութեանս Հայոց, եւ առաքէ զնոսա բազում մեծարանօք յաշխարհս Հայոց։ Եւ եղեւ բազում խաղաղութիւն յաւուրս նորա իշխանութեանն։ Պետոնդ, Գլ. Դ, Էջ 31—34։

Ասկէ կ'առնու Ստ. Ասողիկ Էջ 122։

Առաջիկայ պատմութիւնս տեղիս տեղիս ժամանակագրական վրիպակներ աւնի։ Արդէն Մուաշիէի առաջին տարին, որ Կոստանդնի 25րդ տարւոյն համազօր կը դրուի, չի համաձայնիր, վասն զի Մուաշիէի առաջին տարին Հիմ։ 41րդ տարին (6 Մայիս 661—24 Ապրիլ 662) կ'իյնայ, մինչդեռ Կոստանդնի 25րդ տարին 666ին կը համապատասխանէ։ Պրոկոպիոսի՝ յունական զօրավարին Մարգուցայիքի քով կրած պարտութիւնը, որուն յանցանքը Թէոդորոս Ռշտունեոյն կը վերագրեն Յոյնք, Կոստանդնի մետասաներորդ տարիէն (651/52) յառաջ տեղի ունեցաւ։ որուն վրայ կայսրը երկուստաններորդ տարին (652/53) զրկեց զինքը բոլոր պատիւներէն եւ իշխանութենէն (Սեբ. 139)։ Սեբէոսէ (150) կ'իմանանք թէ Խարիթ բէն Մոալամային (ըստ Թէոփանէսի, Էջ 345, 11 յթ. ամ Աշ. 6145 = 653) Վրաստանի եւ Կարնոյ-քաղաքին տիրելէն ետքը՝ Թէոդորոս Ռշտունի “համազգեաւքն իւրովք զնաց ընդ նոսա (Տաճկաց). եւ տարեալ իջուցին զնաց յԱսորեստան։ Անդ մեռաւ Թէոդորոս Ռշտունեաց տէրն, եւ մարմին նորաքերաւ ի գաւառ իւր, եւ թաղեցաւ ի գերեզմանի հարց իւրոց։ Եւ ունեւը զիշխանութիւն Հայոց աշխարհիս՝ Համազասպ Մամիկոնէից տէրն, որդի

1 Սեբ. 138, Պետոնդ 24։ Էջին զլուխը է նոն անթուականը՝ այս գեղաքին, սկզբանը կը հայի, Կոստանդնի 11րդ տարւոյն։ Պետոնդ Էջ 25 այս հակառը եղած կը համարի սի քսան եւ երկրորդ ամի Մբու-Բարբի։ Օթմանայ մւ. Ամրիդ պյանիքն 652/53։ մինչ ասոր հակառակ Սեբէոս 139 Կոստասի 12րդ տարին Խոմայէլեան իշխանութեան 20րդին հաւասար կը դնէ։

Դաւթի, այր առաքինի յամենայն դէմս՝ Եթէ զեւոնդի ըստծը ձշմարիտ է թէ Զեւզմայի ճակատը, յորում Վարդ՝ Թէոդորոս Աշտաւեղյն որդին, մատնութիւն ըրաւ, Թէոդորոսի կենդանութեան ժամանակ տեղի ունեցած է, այն ատեն հարկ է որ անոր պաշտօնանկութենէն քիչ մը ետքը մզուած բլլոյ այդ ճակատը: Բայց երբ կոյսրը 652ին Հայուստան արշաւեց երկիրը վերստին գրաւելու համար, հայ հեծելոց Մուշեղ Մամիկոնեանը հրամանատար անուանած էր (Սեր. 140), մինչդեռ Թէոդորոս եւ իր փեսան Համազասպ Մամիկոնեանը Արարացւոց հետ միարանած էին: Ամբատ Բագրատունույն վրայ ամենեւին խօսք չկայ: Խոկ պատանդները որոնց մէջ էր նաև Գրիգոր՝ Համազասպայ եղբայրը, արդէն Օթմանի մահուրնէն (656) յառաջ Մուայիկի ձեռքն էին: “Ի նմին ամի¹ ի բաց կացին Հայք ի ծառայութենէ Խամայելացւոց, եւ Հնազանդեցան անդրէն ի ծառայութիւն թագաւորին Յունաց: Եւ արար արքայ Կոստանդին զՄամիկոնէից տէր զՀամազասպ՝ կիւրտպազատ, եւ ետ նմա գահոյն արծաթթիս, եւ զիշխանութիւն աշխարհին Հայոց² եւ պատիւս այլոց իշխանացն եւ զանձն զարացն:

Յայնժամ ետես արքայն Խամայելի՝ Եթէ ի բաց կացին Հայք ի ծառայութենէ նոցա, զամենայն զպատանդոն, զոր տարեալ էին յերկրէն ոգիս իրեւ ոչչե, սատակեցին զամենեսեան ի սուր սուսերի եւ մեացորդքն սակաւք, թռուով իրեւ իր, որք ոչ դիպեցան ի տեղույն, այն միայն ապրեցան:

¹ Ըստ Ստ. Առողկան էջ 99 Հայոց 104 թուականին (655/56):

² ‘Ο Ἀμαζά<ο>πης ὁ Κουρολάλατος ἔτη δ’ Հայուստանի կուսակալաց ցանկին մէջ, զոր կը զամենք է դարու վերիբրն զրուած Narratio de rebus Armeniæ et alij առ. Combetisph. Historia Monothelitarum. Graeco-

Խոկ Մուշեղ Մամիկոնէից տէր, վասն զի էին
նորա չորս¹ որդիր ի պատանդի առ Խամսյէլացւոցն,
վասն այնորիկ ոչ կարաց ի բաց կալ ի ծառայու-
թենէ նոցա։ Բայց զայն՝ եւ այլ եւս յիշխանացն
հանդերձ կանամըք իւրեանց, խնդրէին առ ին-
քահնո յԱւորիս։ Վասն այնորիկ լաւ համարեալ
(Հայոց) զմահ քան զկեանս, ի բաց կացին ի ծառ-
այութենէ նոցա, եւ հապճեազ երթեւեկով հնա-
զանդեցան ի ծառայութիւն թագաւորին Յունաց՝
հանդերձ միարանութեամք իշխանացն եւ զաւրացն
Աղուանից եւ իշխանացն աշխարհին Սիւնեաց հան-
դերձ աշխարհաւն իւրեանց։ որք լծեալն էին յա-
ռաջազդոյն յաշխարհազիրն Ատրպատականի², մին-
չեւ բարձաւ թագաւորութիւնն Պարսից, եւ ափ-
րեաց Խամսյէլացին, նորա անդրէն նուածեալ միա-
րանեցան ընդ Հայոց։ Եւ ձերբակալ արարեալ
զՄուշեղ, եւ զայլ եւս յիշխանացն՝ որ Էին ընդ
նմա։ Արդ՝ զայլ իշխանսն՝ զօրս ձերբակալ արա-
րեալ էին, հրամայեաց թագաւորն թողուլ ի բաց,
բայց զՄուշեղ առ ինըն խնդրեաց։ Աեր. 151—152։

Աերէսսէն եւ Պետոնդէն դատելով իրաւունք
շունիք այն Ամբատը Վարազտիրոցի որդւոյն հետ
նոյնացընելու, որուն կենաց յետագայ դիպաց վրայ
ո եւ է տեղեկութիւն շունիք։

6. Ամբատ, Հերակղի սենեկապանին սիրելին։
Աեր. 102, սպաթար (σπαθαροχαυδίδα:ος) Կ'ՐԵ-
ԼՈՅ 645/46 Աեր. 114, հօրը սպատիւներուն կը բար-
ձրացուի, բնիկ տանուաւէրութեան՝ ասպետութեան
իշխանութիւնը կ'ընդունի եւ զօրաց դրանդար կ'ա-
-

lat. patrum bibliothecae novum auctarium, t. II, պարիս
1648. Էլ. 292։

¹ Աերէշն բնադրին մեջ մասած լուսանցազրութեան
մը համաձայն Մուշեղ երեր որդի միայն անէր. Հորբորդը
Համազատողի մեջ եղբայրն էր, այսինքն Գրիգորը, որ յետ-
Հայոց իշխան եղաւ։

² Տ. իմ գործա Երանշահ, Էլ. 122։

նուանուի, արշակունուոյ մը հետ կ'ամսւանանայ Սեբ. 116: Սմբատ Խոսրով - Ծնումնի որդին՝ կամ ճշտագոյնո թռող՝ Սմբատ ասպետ, Մանուէլ Մագիստրոսի փեսան եւ թրակացի իշխաններու բանակին իշխանն էր, սակայն երբ կայսեր հրամանին համաձայն՝ դաւաճանութեան մը մասնակից ամբաստանւող Մանուէլ Մագիստրոսը ձերբակալեց, բանակին ատելի եղաւ, որ զի՞քը կործանելու համար իրը ապստամբութեան զրգուիչ ամբաստանեց: Քայլ կայսրը զի՞նքը ազատ արձակեց Սեբ. 136: — Հաս Սէն-Մարտէնի, Լըբոյի քով Hist. du Bas-Empire 11, 349, Սմբատ՝ զոր ինքը Կիւրապաղատ կ'անուանէ, Ներսէս կաթուղիկոսի եւ Թէոդորոս Ռշտունի սպարապետին հետ Դունոյ սինոդը կը գումարէ 648ին: Սակայն Սեբէոս (119—120) այս գէպին յիշատակութիւն չըներ: Սէն-Մարտէն զի՞նքը 654ին մեռած կը համարի:

7. Գրիգոր իշխանին մահուրնէն ետքը, իշխանութիւնը կ'ընդունի Աշոտ պատրիկ բագրատունեաց տնէն, հայ նախարարներուն մէջէն երեւելի եւ նշանաւօր մարդ մը: Իւր սստանին մէջ Դարիւնից եկեղեցին շինեց: Ասոր ժամանակը, Յուստինիանոս թ. իր կառավարութեան երկրորդ տարին 687 88¹ բազմաթիւ բանակ մը Հայաստան զրկեց (ԱՄ Աշ. 6178 Թէովիան. Էջ 363, 27—31): Աշոտ իր իշխանութեան չորրորդ տարին՝ Մարաց Խրամ, Զուղայ եւ Խոշակունիք աւաններն յարձակող եւ ասպատակող արարացի գնդերու գէմ մղած ճակատին մէջ ինկաւ եւ Գոգովիտ գաւառին մէջ, իւր դամբանը Դարիւնք թաղուեցաւ, Ղեւոնդ, Էջ 37—39:

Narratio de rebus Armeniaeն 'Ամա-
չա<σ>πιց օ Կոսրոպակատօչի յաջորդներն կ'ա-
նուանէ.

¹ Առ. Ասողիկ (Էջ 100) Յառ ստինիանու երրորդ
տարին կը դնէ:

Γρηγόριος ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ ἔτη χρ.

<Α> σώτης Παχρατουνῆς ἔτη γ'.

ὁ Νερσέγγης Καμφαραχάν ἔτη γ'

Ասմուել Անեցի ժամանակադիրն (ԺԲ. դար) է միայն, որ Աշոտ պատրիկը “թիւրատեան”, կ'առնուանէ Սամ. Էջ 84, բայց ոչ Ստ. Ասողիկ կամ Յ. Կաթուղիկոս եւ արքէն վերջինս անյիշատակ կը թողու զԱշոտ: Ուրեմն Սէն-Մարտէնի (Լըբոյի քով, 12, 5. թ. 1), անշուշտ Զամշեանէ առնուած կարծիքը, բոլորովին անհիմն է:

Խազրաց արշաւանքը, յորում Գրիգոր ինկաւ, Ասողիկի համաձայն (Էջ 100) Հայոց 130 թուականին = 681/82 կատարուեցաւ: Այսու հանգերձ Ասողիկ այլուր ասկէ շեղող պատմութիւն մը կը ներկայացընէ, որուն համաձայն 134 թուականին 685/86 հիւսիսային ազգերը այսինքն Խազիքը Հայաստանը, Վրաստանը եւ Աղուանք նուաճեցին, եւ այս ատեն Հայաստանի եւ Վրաստանի իշխաններն ինկան կռուոյ մէջ. բատ այսմ ալ Աշոտ Քագրատունին 135 թ. = 686/87ին Հայոց իշխան եղած կը համարի: Սակայն ուրիշ տեղ մը դարձեալ (Էջ 142) Խազրաց արշաւանքը Յուստինիանու առաջին տարին կը դնէ = 686/87:

Առաջիկայ հակասութիւններն անով կը մեկնուին, որ Հայերը Խազրաց մեծ արշականքին հետ նոյնացուցած են այն արշաւանքը, զոր Վարաճանի Հոներու իշխանը՝ Աղբիղութուէր ՀՃ. 62 = 681/82 յ. Ք. (հմտ. Մովս. Կաղնկ. տպ. Ըահնզը. թ. 39, Էջ 368) դէպի Աղուանք ըրաւ իւր փեսային՝ Զուանչէր իշխանին սպանման վրէժն առնելու համար: Սակայն 681/82ին Գրիգոր Մամիկոնեան Հայոց իշխանը գեռ կենդանի էր, ինչպէս յայտնի է Հոնաց իշխանին՝ Հայոց Սահմակ (679—702) կաթուղիկոսին դրած նամակէն եւ վերջնոյս պատասխանէն, Մ. Կաղնկ. թ. 36, Էջ 361: Ուրեմն Խազ-

բաց արշաւանքը, որուն մէջ Գրիգոր ինկաւ աւելի ուշ պատահած ըլլալու է։ Ճիշտ թուականը, այսինքն Սահակ կաթուղիկոսի եօթներորդ (Առողիկ հինգերորդ՝ էի տեղ է) տարին = 685, կու տայթ. Կաթուղիկոս էջ 53 (տաղ. Էմին) նոյնպէս կը հաշուէ նաև Աւագանուց Գրիգորի կառավարութեան 24 տարի տալով (Մուաւիէի երկրորդ տարին = 662/63 սկսելով): Ուրեմն երեք կուսակալներու ցանկն այսպէս կազմելու է.

Գրիգոր Մամիկոնեան 24 տր. 662/63—685

Աշոտ Բագրատունի 3 տր. 686—688

Դերսեհ Կամսարական 3 տր. 689—691

Մբատ Բագրատունի 692:

Վեւոնդ կ'աւանդէ (էջ 34, 35) թէ Աբգլ-Մելիքի երկրորդ տարին Տաճիկներու մէջ քաղաքական պատերազմ մը ծագած եւ երեք տարի տեւած է. այս միջոցիս Հայերն, Վիրք եւ Աղուանիք հարկ տալն դագրեցուցած են: “Եւ ի չորրորդում ամին տիրեցին ի վերայ աշխարհիս Հայոց հիւսիսային ազգն որ ասին Խաղիբը, եւ սպանին ի պատերազմին զիշխանն Գրիգոր եւ զբազումն ի նախարարացն եւ զիշխանն Վրաց եւ Աղուանից եւ ինքեանիք ասպատակ սփռեալ ի վերայ աշխարհիս Հայոց, առին զբազում գաւառս եւ զաւանս եւ առեալ զգերութիւն՝ գնացին յաշխարհն իւրեանց: Որովհետեւ Աբգլ-Մելիք իւր հօր՝ Մրուան բ. ալ Խաքամի մահուընէն ետքը ՀՃ. 65ին բամազանի նոր լուսնին = 11 Ապրիլ 685, կառավարութիւնը ձեռք առաւ, ուստի քաղաքական պատերազմը 686—688 տեւած ըլլալու է, իսկ Խաղթաց արշաւանիքը 689ին գնելու է: Սակայն Մուխտարի անկումով (14 բամազան ՀՃ. 67 = 3 Ապր. 687) քաղաքական պատերազմներն գեռ լմնցած չեին: Թէեւ Աբգլահ բ. ալ Զուբայրի եղբայրը Մուշար, նոյն միջոցին ալ Մուհամելար բ. Աբու-Զու-

Քրան՝ ալ Մաւջիլի, ալ Գաղերայի, Հայաստանի եւ Ատրպատականի կուսակալ անուանեց (Tab. II, no., 16—17), սակայն Մուջարի անկումէն (691 աշուն) վերջը միայն Աբդլ-Մելիք Իրազի տիրեց։ Ուստի բացայացտ է թէ Վեւոնդի ժամանակագրութիւնը հոս անպէտ է եւ թէ Գրիգոր իշխանին մահը եւ Խաղըաց արշաւանքը քաղաքական պատերազմին սկիզբն եւ ոչ թէ վերջերն գնելու է։ Դարձեալ անձիշտ է թէ Խաղըաց արշաւանքին ժամանակ Աղուանից իշխանն ինկած ըլլայ, սիսալ մը, որմէ Ասողիկ ճշտութեամբ խոյս տուած է։

8. Ստ. Ասողիկ, էջ 101, “Զինի նորա (Ներսէ կամսարականի, զոր Յուստինիանոս Հայաստան ըրած իր երկրորդ արշաւանքին մէջ, Թէոփ. էջ 364, 4—5. ԱՄ. Ա. 6179 = 687, իր կառավարութեան չորրորդ տարւոյն սկիզբը Հայոց իշխան անուանած է) ի ՃԽ թուականին Սմբատ Բագրատունի Քիւրատեան Հայոց իշխան եղեւ ամս ի։ Նոյնպէս Narratioի մէջ Ներսէ կամսարականի յաջորդ կը նշանակուի. օ Խաչրատոսնից Ըսթիմաւուն”.

Թէոփան. Ժմնագր. էջ 366, 25—29 ԱՄ. Աշխ. 6185.

“Նոյն տարին Սմբատ Հայաստանի պատրիկը, իմանալով որ Հռովմայեցիք ստորին Հայաստանն Արքացւոց յանձնեցին, եւ թէ յայսկոյս Պարսկաստանը, Խորասան անուանեալն ալ անոնց հպատակ է, եւ հոն Սաբինոս անուամբ յանդունգն անձ մը կայ, որ արաբացիներէն շատերը սպաննեց եւ զիսագանոս քիշ յետոյ գետամոյն ըլլաւ”.

Այս հատուածին երկրորդ մասին մէջ շփոթտեղեկութիւն մը կայ Խարիգիտեանց Շարիբ բ. Եղիտ բ. Կուայիմ աշ-Շայբանի իշխանին եւ անոր Հիմ. 77 թուականին (9 Ապրիլ 696 մինչեւ 28

Մարտ 697)¹ Դուռդալիի մէջ անկման նկատմամբ՝ Ասյն ժամանակին զուցէ պատկանի Ամբատ Պատրիկի Արաբացւոց կողմէ անցնիլն. 6185 ամ աշխարհին ի հարկէ Քրիստոսի 693 թուականն է, սակայն Թէոփանէսի ժամանակագրութիւնը, ինչպէս յանախ, հօս ալ շփոթէ է: Ըստ իրեն Յուստինիանոս Բ.ի խաղաղութեան դաշինքին բեկման պատճառ եղած էր Արդրլ-Մելիքի սեպհական դրամ կոխելն, զոր ինքը Ա. Աշխ. 6183 = 691ին կը դնէ, մինչդեռ ըստ արաբացւոց Հիմ. 76 թուականին 21 Ապր. 695 – 8 Ապր. 696 տեղի ունեցած է (Tab. II 939 եւ այլ): ‘Նիկոփորոս, իսτ. օնտ. էջ 36, 25 յիշ.՝, խաղաղութեան բեկման այս շարժառիթը կ’անդիտանայ: Թէոփանէսի համաձայն Ամբատի բաժանումը անմիջական հետեւութիւնը եղած է Հռովմէացւոց Աբրամոսովոյ քով (ի Կիլիկիա) պարտութեան, որ թշնամութիւնները վերստին արծարծեց եւ Թէոփանէսէ 6184 = 692ին եղած կը դրուի: Սակայն աւելի ուշ թուականի մը կարծես ի նպաստ կը խօսի յետազայ հատուածը:

‘Յետ այնորիկ զօր պատմեցաք (այսինքն Աշոտ Պատրիկի մահութնեն ետքը) դարձեալ զօր առաքէր արքայն Յունաց որում Ավանմերուսն կոչէին, որ էր փոխանակ Յուստինիանոսի կայսեր եւ հրամայէր ունել զիմեյան որդի Արագոտիրոցի, որպէս թէ քինախնդիր եղեալ զօր կրծատեաց նա ի զօրացն Յունաց վասն մահուան հօր իւրոյ Արագոտիրոցի, զոր սպանին Հռոմը²: Եւ եկեալ պատե-

¹ Համար. Wellhausen, Die religiös-politischen Oppositionsparteien im alten Islam, S. 46 եւ A. 3, Abb. der Gött. Ges. d. W. N. F. Bd. V, Nr. 2.

² Արագոտիրոց կ’երեւ այ թէ Յունաց ձեռքն էր իրրեւ պատահեղ, որոնք զինուր Ամբատի բաժանման ի պատճեն սպաննեցին:

բազմեցան ընդ նմա ի մօրամեջ դաշտին Պայիիկայ եւ բազում եղեն հարուածք զօրացն Հայոց զի նուազունք էին: Անկան եւ ի զօրուէն Յունաց յուլովք: Իրրեւ ետես Սմբատ եթէ ոչ կարէին զգէմ ունել զօրացն Յունաց, փախստական եղեալ գնաց մազապուրծ սակաւ արամբք, եւ զօրքն Յունաց դարձան յաշխարհն իւրեանց:

Ասոր ի նպաստ է նաեւ Մովսէս Կաղանկ: (տպ. Ըահնզր. հտ. թ. էջ 43—44) Համառօս մէկ հատուածք. “Ի 146րդ թուականութեան Հայոց (697/98) եկն Մահմէտն թ. (Մուհամետ թէն Մրուան, Bal. շ. 15—19. Ja'qūbī, Hist. II չ 22 և 18—22 և 4) ի Հայք. եւ աճապարեալ ընդաշխարհն Աղվանից՝ մոտանէ ի Չողայ (Գարրանդ): Խոկ ապրստամբեալ Հայոց՝ արգելին զՏաճիկն ի Գլիքի եւ զերկու հազարո ի Տաճկացն սպանին ածեալ զօր բազում ի Հոռոմնց: Եւ ի նմին ամի եղեւ զրաւ զարսից սրբոյն Գրիգորի¹, եւ գարձաւ Մահմէդն ի Չողայէ: Գայ, պաշարէ զԱեւան՝ ծովապանն բերդ ամս երիս², եւ ապա առնու. եւ սուր սուսերի արկանէ զորս զտանէ անդ:³ Հմմատ. Յ. Կաթողիկոս 53, 54:

Սայդէ որ Ղեւոնդ էջ 40 արիւնարբու եւ դիւահար Մահմէտի իրրեւ սստիկան Հայաստան գալն Արդլ-Մելիքի 16րդ տարին կը դնէ, սակայն այս իւր խոկ աւանդածներուն կը հակասէ: Մահմէտի Հայաստանի մէջ ըրածներն ընդ հանրապէս ստորագրելէն ետքը այսովէս կը շարունակէ (էջ 41). “Եւ զինի երկուց ամաց ի գլուխ ամբարշտութեանն հասեալ՝ փսխէր զմահարեր թոյնսն նիւթէր ի վերայ ուխտին սրբոյն Գրիգորի զմահ:⁴ Անդին կը ուաւորաց հանդէպ ըրած անօրէնութեան⁵ պատմու-

1 Այսինքն Ս. Գրիգորի վանքին, հմմատ. վարը Ղեւոնդ:

2 Ըստ Յովհ. Կաթ. էջ 53 երկու սարի:

3 Հմմատ. Ասողիկ թ. Գ. 123:

թեան կը յաջորդեն Մահմէտի Հայաստանէն դառնալէն ետքը պատահած դէպքերն, զորոնք վարը կը տեսնենք, յետոյ կը շարունակէ (Էջ 49). «Եւ եղեւ յետ այսորիկ իրրեւ լուաւ իշխանն Խմայէլի Արդլ-Մելիք զբեկումն զօրուն իւրոյ, կոչէ առ ինքն զՄահմէտ՝ զօրավարն զօրուն իւրոյ. եւ հրամայէ առնուլ ընդ իւր բազմութիւն զօրաց եւ ելանել ի վերայ աշխարհիս Հայոց սրով եւ գերութեամբ։ Որոյ անդէն վաղվազակի կազմեալ զզօրսն սաստկապէս՝ եւ խրոխտալով սպառնայր կատարել զհրամանս իշխանին իւրեանց։ Իրրեւ լուան նախարարք Հայոց աշխարհիս զհէնն որ գայր զօրացեալ ի վերայ. հանդերձեցին զկաթուղիկոսն Հայոց զՄահակ եւ զոմանս յեպիսկոպոսաց աշխարհիս ընդ նմանքաթալ ընդդէմ զօրուն Խմայէլի եւ խօսել ընդ զօրավարին նորա բանիք խաղաղութեան եւ նուածել զինքեանս ընդ լծով ծառայութեան նոցաւ, Պատգամաւորութիւնը հասաւ Խառան՝ ալ Գաղիքայի ոստիկանին կայանը, սակայն Մահմէտի հոն գալէն յառաջ կաթուղիկոսը մեռաւ։ Մահմէտնէն յառաջ ամիրային նամակ մը գրեց եւ երբ Մուհամէտ անոր դիակին ոյցելեց, կարդաց նամակը¹, եւ գրդուեցաւ կաթուղիկոսին աղաչանքն կատարելու (Էջ 52)։ «Խսկ որք ընդ կաթողիկոսին Մահակայ երթեալ էին յաշխարհէս Հայոց, առեալ զմարմին երանեալ Հայրապետին փոխէին ի հանդիստ եղեալ ի տապանի փառաւորապէս։ Եւ ինքեանք առնուին ի զօրավարէն Խմայէլի բան երդման ի ձեռն գրոյ, եւ գարձան յաշխարհն Հայոց։ Եւ իրրեւ տեսին բնակիչք աշխարհիս զբան երդմանն եւ խօստման գրոյն վատահ եղեն ի նա, եւ ծառայեցին յայնմհետէ Խմայէլացւոց ի ծառայութիւն ստրկի։ Խսկ Մահմէտ զօրավարն երկրորդ

¹ Հմման. Յովշ. Կաթ. Էջ 54-55. Սա. Առողել
Ք. Բ. 102:

անգամ ելեալ յաշխարհս Հայոց զօրու ծանու
յութուտասաներորդ ամի Աբդլ-Մելիք իշխանի.
Եւ զամա երիս հանդարտեալ դադարէր. Եւ ոչինչ
չարեաց յուշ լինէր վասն անցիցն որ էանց ընդ զօրն
Տաճկաց ի Վարդանակերտն աւանի. այլ հաստա-
տուն պահէր զերդումն գրոյն զոր տուեալ էր իւր.
Եւ միայն ընդ ակամբ հայէր նախարարացն Հայոց:¹

Ղեւոնդ (էջ 34) մասամբ նաեւ արարք

Աբդլ-Մելիքի 21 տարի կու տան: Որովհետեւ իւր
հայրը Մրուան ք. ալ Խաքամ ռամազանի նոր
լուսնին 65ին, իսկ ինքը շեղվալի կեսին 86 (705)
մեռաւ, ուստի 18 տարին 702ի, իսկ 16րդն 700ի
կը համապատասխանէ: Սակայն որովհետեւ Մու-
համէտ առաջին անգամ ըստ Ղեւոնդի առնուազն
երկու տարի Հայաստանն աւերեց, ուրեմն ասկէ
իսկ կը հետեւի թէ Ղեւոնդի 16րդ տարւոյն մէջ
սխալ մը կայ. բայց բոլորովին անհնարին է որ գեռ
յաջորդող գեպքերն իւր ետ դառնալէն ետքը
Աբդլ-Մելիքի 19րդ մինչեւ 18րդ տարին տեղի
ունեցած ըլլան: Ուստի կը կռահէմ թէ վեշտա-
սանը սխալ մըն է փոխանակ երեքտասանի, որով
Ղեւոնդն եւ Մ. Կաղանկ. կարելի կ'ըլլայ հաշտե-
ցրնել, վասն զի Աբդլ-Մելիքի 13րդ տարին ճշդու-
թեամբ եռ համապատասխանէ 697 տարւոյն:

“Իսկ Մահմէտն, զորմէ պատմեցաքն՝ կատա-
րեալ զայս ամենայն չարիս, գնաց անդէն բազում
աւարաւ յԱսորեստան: Իսկ բնակիչք աշխարհիս
մնացին իբրեւ զխանձող ծխեալ ի հրոյ եւ իբրեւ
զօրան փիրեալ զոր առ ոտն կոխեալ խոզից: Եւ
իբրեւ գնաց Մահմէտ զօրավարն յԱսորին՝ եթող
յաշխարհիս Հայոց իշխան փոխանակ իւր յԻս-
մայելացւոցն¹: Որոյ խորհուրդ վատ ի մէջ առեալ
բառնալ զազատախումբ տոհմն յաշխարհէս Հայոց

1 Բատ Յովհ. Կաթ. ի էջ 54 եւ Վարդանի էջ 71
Աբդլուհ կը կոչուեր:

Հանդերձ նոցին հեծելովք։ Եւ անդէն վաղվաղակի յայտնեցաւ նենգութիւն նորա Ամբատայ¹, որ էր ի տոհմէ Բագրատունեաց, եւ այլոց նախարարաց եւ նոցին հեծելոց։ Իսկ իրրեւ զգայր զգաւաճանութիւնն՝ կոչէր առ ինքն զհամազունս իւր զաղատախումբ բանակին՝ զԱմբատ զորդի Աշոտոյ իշխանի, եւ զՎարդ զորդի Թէոդորոսի իշխանին եւ զԵղբայր իւր զԱշոտ, եւ զայլ նախարարսն. եւ խորհէր հնարս զտանել որով մարթացեն զանձինս ապրեցուցանել։ Եւ եղեւ խորհրդին տեղի տալ եւ գնալ յաշխարհէս առ թագաւորն Յունաց։ Եւ անդէն անջատեալ մեկնեցան ոմանք ի նախարարաց Վասպուրական աշխարհին։ Իսկ նոցադէմ եղեալ գնացին ի կողմանցն Վասպուրականի ի դաշտավայրն Մարզէն, որում Առեստակողմն կոչեն, քանզի անդ բնակեալ էր միայնակեաց ոմն, առ որ շոգան հարցանել զորպիսութիւն գործոյն, քանզի էր այր սուրբ, ընտրեալ եւ լի հոգեւոր իմաստութեամբ։ Իսկ նորա աշխարեալ եւ աւաղեալ զկորուստ աշխարհիս եւ զկործանումն եկեղեցեաց եւ զթափուր լինելն ի նախարարական տոհմէն, ոչ ինչ կարէր հրամայել. այլ միայն անձնապահ լինել եւ զգուշանալ ի նենգութենէն։

Եւ նորա գնացեալ ընդ եզր գետոյն Երասխայ՝ անցանէին ընդ սահմանն Ուղայէոյ² եւ հասանէին ի մեծ աւանն Ակոռի։ Իսկ զօրքն իսմայէլի որ էին ի Նախիջեւան քաղաքի, յարձակեցան զկնի նոցա եւ ոչ մեկնեցան ի հետոց նոցա. քանզի էին աւելի քան զութն հազար եւ կամէին կենդանւոյն

¹ Գելցեր եւ Տառըքարտ՝ իրենց Des Stephanos von Taron armenische Geschichte գործոյն մշ II, 4, էջ 90, բոլորովին իմաստին հակառակ կը թարգմանեն. „Bei dieser Gelegenheit offenbarte sich die geheime Tücke Smbat Bagratunis.“

² Հմայտ. Գր. Խալաթեանց, Արքանскій зносъ, Մոսկ. լուս 1896, էջ 190։

կլանել զնոսա: Եւ իրրեւ ազդ եղեւ զօրուն Հայոց վասն հինին, որ զարթուցեալ դայր ի վերայ նոցա, յարուցեալ անցին ընդ գետն Երասխ, եւ բանակեցան ի Վարդանակերտն աւանի, եւ զօր Տաճկաց պնդեալ դայր զկնի նոցա:... Իսկ զօրուն Հայոց ամրացուցեալ զփողոցս աւանին, կարգեցին ի վերայ պահապանս մինչեւ ի լուսանալ առաւօտին: Եւ ինքեանք զգիշերն ողջոյն ի հսկումն աղօթից կանիսեալ, հայցէին ի բոլորեցունց Տեառնէն զմեծազօր աջոյն օգնականութիւն եւ ուղղութեամբ դատիլ ի մեջ նոցա եւ թշնամեացն: Եւ իսկոյն ընդ ծագել առաւօտին իրրեւ յանգէր պաշտօն առաւօտին. մատուցանէին եւ հոգեւոր պատարագն եւ արժանաւորքն հաղորդէին մարմնոյ եւ արեան Տեառն, իրրեւ յետին թոշակ զայն համարեալ անձանց: Եւ առնուին սուղ ինչ կերակուր յաղագս զօրութեան մարմնոյ: Եւ նոյնժամանյն յարուցեալ յարդարեցին գունդ առ գունդ եւ ճակատ առ ճակատ, եւ խմբեցաւ պատերազմն: Անդ հասեալ յօդնականութիւն մեծազօրն Աստուծոյ դնդին Հայոց՝ թէպէտ եւ նուազունք էին քան զթիւ երկուց հաշզարաց, սակայն զբազումն հարեալ սատակէին ի սուր սուսերի: Քանզի էին աւուրք ցրտաշունչ սառնամանեաց, եւ եւս առաւել սաստկացեալ դառնաշունչ օդոյն, կասեցուցանէր զզօրսն Խսմայէլի յարիական զօրութենէ իւրեանց. զի զգիշերն ամենայն ի վերայ ձեան օթագայեալ էին եւ ընդ ծագել լուսոյն անկան ի ձեռս սրոյ. եւ որք ի սրոյն փախեան՝ անկան ի գետն Երասխ, քանզի պաղացեալ էր ի խստութենէ օդոյն: Եւ իրրեւ ելանէին ի վերայ պաղին բազմութիւն զօրացն, անդէն վաղվազի խորոց մատնէին խորտակեալ պաղին, եւ որք ի սրոյն զերծեալ էին. այնպէս հեղձամահ վճարէին ի կենաց: (Հմմտ. Յ. Կաթղ. էջ 54:)

Ցորոց նուազունք ի փախուստ դարձեալ իրը եւ արք երեք հարիւր՝ ապաւինէին առ տիկինն

Ըուշան¹: Զորոց զինի հետամուտ եղեալ Ամբատ՝ որդի Աշոտոյ² զօրօքն իւրովք՝ կամէր արկանել զփախստեայոն ի ոռոր սուսերի: Որում ընդ առաջ ելեալ տիկինն Ըուշան՝ բազում աղերանօք եւ դաշտմբք թափէր զնոսա մերկս եւ բոկս եւ հետեւտիս եւ վիրաւորս, զորոց առեալ պատէր զվերս եւ ողջացուցանէր եւ զգեցուցանէր հանդերձիւր: Տայը եւ գրաստա յիւրոց երամակաց, եւ առաքէր առ իշխանն Խամայէլի Աբդլ-Մելիք, վասն որոյ եւ ի նմանէ բազում շնորհակալութիւն ընկալեալ եւ մեծամեծ պատիւ առաքէր նմա:

Խոկ զօրն Հայոց յղփացեալ յաւարէ թշնաւմեացն՝ առաքէին առ թագաւորն Յունաց աւետիս դժաղթութեան իւրեանց: Տային տանել նմա ընծայս յաւարէ թշնամեացն զընտիրս երիվարացն տաճիկ ձիոց. եւ զունչոս զիւկանցն անկելցց հատեալ առաքէին ընդ նմին: Եւ կայսրն ընկալեալ զայն նուէր՝ մեծապէս գոհութիւնս մատուցանէր Աբրաչին, եւ շնորհակալութիւն Ամբատայ եւ նախարարացն որ ընդ նմա եւ նոցին զօրացն: Եւ տայր բերել նմա պատիւ կիւրապաղատութեան բատ օրինի թագաւորաց: Եւ նորա ընկալեալ զպատիւ ի կայսերէն, առնոյր զզօրս իւր եւ երթայր յաշխարհն Տայոց, մտանէր յամբոցն որում թօւխարսն կոչեն եւ զգուշանայր յորդւոցն Խամայէլի: (Ասկէ կը քաղէ Վարդան, էջ 71:)

Զայնու ժամանակաւ գարձեալ այլ հէն գայը ի վերայ զօրուն որ ի կողմանս Վասպուրական աշխարհին. եւ եկեալ յանդիման լինէին ի գաւառն Ռշտունեաց ի զիւղն որում գուեկանսն կոչեն: Անդ

¹ Ասիկայ Շիրակայ իշխանին Ներսէհ Կամարական պատրիկի (առեալ էջ 12/3) կինն է, ինչպէս կ'իմանանք յիշաւակարանէ մը. առև Տաշնան՝ Ակնարկ մը հայ հնագրութեան վրայ. Այսնաւ 1898, էջ 139:

² Ասիկայ մէկալ իշխանաց հետ կայսեր քով չփախաւոյլ իր երկիրն մնաց:

յանդիման լինէին միմեանց : Խրբեւ տեսին զի նուազունք էին, զիմեցին սաստկապէս ի վերայ նոցա . եւ նոյնժամայն գթացեալ ողորմութեանն Աստուծոյ, եւ յայնմ նուազի եւս հասանէր ի թիկունս օգնականութեան : Եւ զամենեսեան ի ուր սուսերի մաշեցին, բայց միայն արք երկու հարիւր ուժուուն ի փախուստ գարձեալ, անկան յեկեղեցին : Եւ իրբեւ ոչ կարացին ստնանել, խորհեցան հրկեզ առնել զարբարանն . այլ ոչ թողացոյց նոցա Սմբատ՝ իշխան կողմանն Վասպուրականի¹, որ էր որդի Աշուտոյ իշխանի, եւ ոչ ետ գործել զապիրատութիւնն զայն : Յետոյ խմայէլացիք յարձակում մ'ըրին եւ ամէնքն ջարդուեցան : Պետոնդ, էջ 43—49 :

Այս պատմուածքներէն յայտնի կը տեսնուի թէ բոլորովին կը սխալի Գելցեր (Georgius Cyprius, p. LIV n. 1) երբ Աէն-Մարտէնի (Mém. sur l'Arménie I, 416 եւ Hist. du Bas-Empire 12, 31) հետեւելով զՍմբատ 695ին Հայաստանի կուսակալ եղած՝ եւ Լեւոն կայսերմէ կիւրապաղատութեան պատիւն ընդունած ըլլալ կը համարի : Աէն-Մարտէնի այս ժամանակներու պատմութիւնը ժամանակագրապէս բոլորովին անձիշդ է, բայց ի մատնաւորի Սմբատայ Լեւոն զօրուվարիմ հետ ունեցած յարաբերութեանց մասին ըստածներն չեն հաստատուիր որեւիցէ աղքիւրէ մը եւ ոչ իսկ Ասողիկէն ինչպէս ինքը կը ջանայ հաստատել (p. 29, n. 4) :

* Յառաջնում ամի իշխանութեան իւրոյ (86 չիծ = 705/6) խորհեցաւ Վլիթ բառնալ յաշխարհէս Հայոց զտոհմ նախարարաց նոցին հեծեւլովք վասն քինուն, զոր ունէին առ Սմբատայ կիւրապաղատի . զի առէր եթէ միշտ խոջ եւ գայլթակղութիւն լինելոց են իշխանութեանս մերոյ : Եւ մինչգեռ զայս շարութիւն երկնէին ի սիրտս իւրեանց,

¹ Տես էջ 20, ծան. 2:

անդ էն վաղվաղակի Ամրատն, զորմէ ճառեցաք, գըլէր առ արքային Յունաց և ինգրէր զօր ի նմանէ յօդնականութիւն։ Եւ հաւանեալ կայսերն կատարէր զինդիրն։ Եւ միաբանեալ Ամրատայ ընդ զօր բավարին Յունաց՝ եկեալ հասանեին ի գաւառն Աշնանդայ ի զիւզն որում Դրաշպետն կոչեն։ Անդ հարկանէին զրանակս իւրեանց։ Եւ իրրեւ լուաւ Մահմետ՝ իշխան զօրուն Խոմայէլի ժողովեալ զզօրս իւր՝ մեծաւ պատրաստութեամբ եւ ընդդէմ նոցա ի մարտ պատերազմի։ Եւ հասեալք առ վայր մի՛ կազմեցին գունդ առ գունդ, ճակատ առ ճակատ եւ խմբեցաւ պատերազմի։ Անդ վաղվաղակի բարեկութիւն Տեառն հասեալ ի վերայ նոցա լքաւ սիրտ պատերազմողաց արանց Յունաց, ի փախուստ գարձեալ անկան յամբոց բանակին իւրեանց։ Եւ զօրացեալ թշնամեացն՝ հարին զրազումն կոտորմամբ որոյ, զորոց ասեն զմթիւ անկելոցն աւելի քան զհինդ բիւր արանց սուսերամերկաց։ Եւ զսակաւ մնացորդն առնէր փախստական յաշխարհէս. եւ իւր ժողովեալ զզօրս բանակին՝ գառնայր ի քաղաքն Դուին։ Իրրեւ զայս տեսանէր իշխանն Խոմայէլի՝ եթէ առաջնորդ զօրուն Յունաց եղեն նախարար Հայոց, գարձեալ զնոյն խորհուրդ խորամանկութեան հրամայէր Մահմետի կատարել։

Եւ Մահմետի առեալ զհրամանն անիրաւ՝ հրամայէր կասմոյ (Քասիմ) ուրումն, որ էր հրամանատար նորուն ի կողմանսն Նախճուան քաղաքի, կոչել առ ինքն զնախարարս Հայոց նոցին հեծելովք իրրեւ պատճառանօք՝ եթէ անցուցանել ի համարու արքունի եւ առնուլ զհոռդ (քօցա, ռուճիկ) եւ գառնալուն Երբ նախարարարք անկասկած հրամանին հետեւեցան, երկու խումբի բաժնեցին զանոնք, եւ կէսը Նախիջեւանու եւ կէսը Խրամ աւանին եկեղեցին փակեցին եւ եկեղեցիններու հետ միասին այրեցին զանոնք։ “Անդ ըմբռնեցան Ամրատ՝ որդի Աշոտոյ ի Բագրատունի տոհմէ, եւ Գրիգոր

եւ կորիւն ի տահմէ Արծրունեաց, եւ Վարագ-
Շապուհ եւ եղբայր իւր ի տահմէ Ամատունեաց,
եւ բազում այլք ի նախարարաց Հայոց, զորս ոչ
բաւեմ մի ըստ միոջէ պատմել: Զնոսա զամենեսեան
բարձեալ ի կենաց՝ անժառանդ առնէին զաշխարհս
ի նախարարաց: Այս արկածը Առ. Ասողիկի հա-
մաձայն (Էջ 124/25) Հայոց 153 թուականին =
704 5, տեղի ունեցաւ, իսկ թէովիանէսի համա-
ձայն (Էջ 372) 6195ին ամ. աշխ. ի = 703ին:
Թէովիանէս այսպէս կը պատմէ. Այս տարի Հայոց
առաջնորդները, յանկարծակի Սարակինոսաց վրայ
յարձակելով՝ Հայաստանի մէջ եղած Սարակինոս-
ները սպաննեցին, եւ վերստին Ապահմերոսի պատ-
գամաւորութիւն զրկելով, Յոյնները իրենց երկիրն
ըերին: Իսկ Մահմէտ անոնց դէմ արշաւելով,
անոնցմէ շատերն սպաննեց եւ Հայաստանը դար-
ձեալ Սարակինոսաց հպատակեցուց. եւ Հայոց
առաջնորդները տեղ մը ժողվելով կենդանւոյն
այրեց զամէնքը:

Հմմատ. Մ. Կաղանկ. Գ. Ժ. Ջ. Հատ. Բ. Էջ 44.
Եւ անտի (ի Սեւանայ) անցեալ ի Հայս եհար զշո-
ռոմ սպայն եւ զշայն, եւ զոր ոչ կարաց ըմբռնել՝
դարան գործեալ մեծապէս երդմամբ՝ դաւով եւ
խարէութեամբ առ ինքն ժողովեաց զամենայն
զլիսաւորս Հայոց. եւ տարեալ ի Նախիջեւան
քաղաք՝ ութ հարիւր այր յեկեղեցին արկեալ՝
կենդանւոյն այրեաց. եւ չորս հարիւր այր ի
խրամ նոյնպէս այրեաց. եւ զսինլիքորս նոցա
սրահար սատակեաց: Տես նաեւ Յովհ. Կաթ. Էջ
55—58.

Եագուրի, Բ. 322, 19 մինչեւ 320, 4
եւ Բալատուրի 4+5 14—19, այս ոճին վայրը
Խլաթ նահանդը կը տեղափոխեն, ուր 150 տարի
ետքը (851/52, ձմեռը) նոր անուանուած ոստի-
կանը Եռևութ՝ Ապուսեթ Մուհամետ ը. Եռւ-

սուֆի որդին՝ Խոյթի դառնացեալ լեռնականներէն եկեղեցւոյ գմբեթին մէջ սպանուեցաւ։ Հմմա։ Առ. Օրբէեան էջ 128։

“Յայնմ ժամանակի թափուր եղեալ աշխարհս Հայոց ի տոհմէ Նախարարաց, մատնէին որպէս ոչխարս ի մէջ դայլոց։ Եւ թշնամեացն ամենօրինակ չարեզք յարձակեալ ի վերայ, յանհուն աղէտս վտանգի պահէին զբնակիչս աշխարհիս Հայոց, որոց տաղտկացեալ յանհանգիստ նեղութեանցն զհառաշանս եւ զաղաղակ հեծութեան բարձրացուցանէին յերկինս։ Իսկ Մմբատ կիւրապաղատն եւ նախարարքն որ ընդ նմա, գնացեալ մեկնեցան յաշխարհէս։ Եւ անցեալ ինգրեցին ի թագաւորէն Յունաց քաղաք բնակութեան եւ գաղարս խաշանց իւրեանց։ Եւնա տայր նոցա զքաղքն որ անուանեալ կոչի Փոյթ (Փոթի, Փասիս) ի կողմանս Եղեր (Կողքիս) աշխարհին։ Եւ բնակեցան ի նմա ամս վեց։

Իսկ Մահմետն կատարեալ զայս ամենայն չարիս, բարձրացեալ բողոք աշխարհիս հասանէր յականչո իշխանին Խսմայէլի, որում անունն էր Ալիթ։ Եւ վաղվաղակի առաքէ հրովարտակ եւ կոչէ զնա առ ինքն։ Եւ փոխանակ նորա առաքէ զԱբդ-Ազիզ ոմն որ էր խօթ լսելեզք, այլ խորագէտ, լի երկրաւոր իմաստութեամբ, առասպելախօս եւ առակարկու։ Եւ իբրեւ հաստատեցաւ յիշխանութեանն, գրէր հրովարտակ առ նախարարս Հայոց, եւ հաւանեցուցաներ զնոսա դառնալ յիւրանցական աշխարհս, եւ տայր նոցա գիր երդմամբ չափ ըստ սովորութեան իւրեանց։ Եւ իբրեւ վստահ եղեալ յուխտագրութիւն նորա, առին զքաղաքն յորում բնակեալ էին, եւ զգանձս եկեղեցեացն յափշտակեալ յաւարի՝ դարձան ի Հայս հատուածեալք ի կայսերէն Յունաց։ Եւ կայսերն լուեալ՝ ստրկացաւ ընդ եղեալ ապիրատութիւնն, եւ կոչեալ զառաջնորդս եկեղեցեաց զմետրապօլիտն եւ

զարքեպիսկոպոսունս. Եւ Հրամայէր նոցա նզովս
գրել ի մատենի, եւ ի կատարման տօնին Զատկաց
Հրամայէր ընթեռնուլ ի վերայ գործողացն ապի-
րատութեանն, քանզի ի տօնին յայնմիկ գործեցին
զգործ անօրէնութեանն։ Եւ ի նոյն տօնի կար-
գաւորեցին ամի ամի զնոյն նզովս ընթեռնուլ մին-
չեւ ցայսօր, որ եւ տիրեաց իսկ ի վերայ նոցա, եւ
եղեւ պատճառ կորստեան նոցա։՝ Պետոնդ, Գլ. Զ.
Էջ 54—59։

Ուրեմն Սմբատի Հայաստան դառնալը տեղի
ունեցած է 710ին կամ 711ին (Հիմ. 91 կամ 92)՝
ըստ որում անոր Փոյթ անցուցած վեցերորդ տա-
րին լմնցած կամ նոր սկսած կը նկատենք։ Երկրորդ
թուականին կը համաձայնի Մովս. Կաղանկ. (Գ.
Ժ. Հա. Բ. Էջ 43) այնու որ կը պատմէ թէ
Հայոց 160 թուականին = 711/12 Աբգլ-Ազեղ
Ազուանք գացած է։ Մովս. Կաղանկատուցւոյ
համաձայն (Անդ.) Սմբատ Հայաստանի իշխանը
Հայոց 175 թուին = 726/27 մեռաւ։ Երկրնակ
Սմբատին՝ Հայոց ասպետին հետ՝ Ստեփանոս Սիւ-
նեցին հակածառութիւն մ'ունեցաւ, Օրբելեանի
համաձայն Լեւոն կայսեր (Խոսաւրացի, 717—741)
ժամանակ։ Հմմտ. Ա. Կաղանկ. Գ. Ժէ, Հա. Բ.
47։ Ստ. Օրբել. Էջ 97։ (Այս հակածառութիւնը
անշուշտ եղած է Մանազկերտի սինոդին մէջ, զոր
Յովհան Խմաստասէր (718—728) Սմբատի իշխա-
նութեան ժամանակ երկրնեայ քաղկեդոնական-
ներու գէմ գումարեց։ Ստ. Ասողիկ, Էջ 102—103։

Իւր որդիները Վասակայ որդւոյն՝ Աշոտի կը
նախանձին պատրիկութեան պատուոյն համար,
որուն Մրուան Բ. Մահմետ 732ին զինքը բարձրա-
ցուցած էր եւ անոր գէմ կը դաւադրեն, սակայն
Մրուանէն Գրիգոր եւ Դաւիթ Մամիկոնեաններու
հետ Եմեն կ'աքսորուին (Պետոնդ 143)։ Ալիթ Բ.ի
սպանումէն (744) ետքը կը յաջողին Վասպուրական
փախչիլ, սակայն Մրուան Բ. Խալիֆայութիւնը

գրաւելէն ետքը (745) իւր ոստիկանին Խոսհակ բ.
Մոլիմի ձեռքով զանոնք անվեաս գարձուց:

Ասկէ կը հետեւի թէ Սմբատ կիւրապաղատը՝
Վարագտիրոցի որդին, եւ Սմբատ Վասպուրականի
իշխանը եւ Աշոտ պատրիկ իշխանին որդին՝ ճշդիւ
զանազանելու է իրարմէ: Վերջինս Նախիջեւանի
705ի ոճերին զոհ գնաց: Խոկ առաջնոյն Ասողիկէն
ընդունած Բէրբութէան մականունը, գեռ անմեկնելի
կը մնայ: Այն կարծիքը թէ Սմբատ Բիւրատեան
Աշոտ պատրիկի մէկ եղբայրն է (Աէն-Մարտէն Լը-
բոյի Քով Hist. du Bas-Empire XII, 5, եւ
Բրոսսէ, Additions et éclairissemens à l'Hi-
stoire de la Géorgie, էջ 157, որ զՎարդան,
էջ 57 վկայութեան կը կոչէ), Սամուէլ Անեցւոյ
վրայ միայն կը հիմնուի (տես վերը էջ 11) եւ սա-
կայն Ղեւոնդի Պատմութեան համաձայն արտաքոյ
կարդի անհաւանական է:

Ցովհ. Կաթ. շատ գիւրաւ լուծած է այս
գժուարութիւնները. Վարագտիրոցի մահուընէն
վերջը կը պատմէ (էջ 49 տպ. Էմին) “Ապա Ներսէս
զորդի նորա զՍմբատ ի պատիւ հօրն խնդրէ կացու-
ցանել, եւ Հայցէ եւս զԹէոդորոս Ռշտունեաց տէր
ի զօրավարութիւն հաստատել: Եւ այսպէս պայա-
զատեալ ապահովանայր առ ժամանակ մի ի չար
հինից Հագարու աշխարհս մերը: Հմմտ. Սեբ. 116
Գրիգոր Մամիկոնեան իշխանին մահուընէ ետքը կը
շարունակէ (էջ 53). “Զկնի սորա պայազատէ զիշ-
խանութիւնս Հայոց Սմբատ Բագրատունի՝ որդի
Սմբատայ: Եւ յայսամ վայրի Մրուան (Մուհամետ բ.
Մրուան) ոմն յիսմայէլեան տոհմէ ոստիկան ի Հայս
առաքեալ՝ մարտ ընդ բոլորից իսկ ամրոցաց Հայոց
գներ...: Եւ զկնի Մահմետի այլ ոստիկան ի Հայս
առաքեցաւ՝ Աբգլահ անուն, այր ժանտ ժպիրհ եւ
ապարասան եւ յաւէտ չարաբարոյ. որ զկեղծաւո-
րութիւնն իրեւ զթոյնս իժի յինքն բունեալ ունէր
եւ կալանաւոր կապանօք չարչարէր զիշխանս եւ

զազատս աշխարհիս Հայոց, եւ յաւարի առնոյք զկարասի եւ զստացուածս քաղմաց։ Ապա եւ մեծն Սահակ (Կաթուղիկոս) կապեալ ի շղթայս տայր տանել ի Դամասկոս (Հմմտ. Ասողիկ 101), եւ ընդ նմին եւ զիշխանն Հայոց՝ զԱմբատ որդի Սմբատայ։

Այսու ի հարկէ հարազատոթիւնը (Legitimitätsprinzip) ամենապարզ կերպով պահուած է։ Սմբատ կիւրապաղատը Սմբատայ որդին՝ Վարագատիրոցի թռոք՝ Սմբատ Խոսրով-Ծնումնի թռոռնորդին է։ Սակայն ափսոս որ այս տահմագրութիւնը Վեւոնդայ անհամաձայն կ'ելլէ։

Վարդանի այս մասին պատմութիւնը, էջ 70—73, պարզապէս վտիտ քաղուած մըն է Յովհ. Կաթ. է, էջ 52—58 եւ Ատ. Ասողիկէ, Բ. գլ. Բ. էջ 99—105 եւ գլ. Դ. էջ 120—125, եւ արդէն Ասողիկի վերջին գլուխս Վեւոնդէ արտագրութիւն է եւ անոր համար ալ ինքնակաց արժէք մը չունի։

9. Երբ Մրուան բ. Մուհամմէտ, Հեշմէն՝ Սեթ Հարաշիի (Սայիտ բ. Ամրալ Հարաշի) տեղ Հայաստանի ոստիկան անուանուեցաւ եւ Գուին եկաւ (114 ՀՃ. = 732 յ. Ք.) “յանդիման լինէին նմա նախարարք Հայոց. եւ խօսի ընդ նոսաբանիք խաղաղութեան. եւ կոչէ առ ինքն զԱշոտ՝ որդի Վասակայ ի տանէ Բագրատունոյ, եւ տայր նմա իշխանութիւն պատրկութեան ի վերայ աշխարհիս Հայոց հրամանաւ Հեշմայ, եւ բազում պատուով պատուէր զնադ. Վեւոնդ 143 յջ.։ Մրուան Բ. ի ամիրապետութեան ժամանակ (745—750) Աշոտ՝ Գրիգոր Մամիկոնեանէն, որ Վալիտ Բ. ի սպանումէն (744) ետքը Եմենէն դարձած էր, վրէժինդրութեան համար կոյրցուեցաւ։ Իսկ Աշոտոյ կալեալ զիշխանութիւն ամս տասն եւ եօթն փառաւորապէս պատուով քան զառաջինսն, որ նախքան զամենայն իշխանսն որ յառաջ քան զնա, հանդիպէր գաւող նենդութեանն. եւ կեցեալ

յետ այնորիկ ամս տասներեք՝ վախճանէր բարւոք ծերութեամբ, եւ եղեալ ի տապանի փառաւորապէս ի կոյս հանգստեան իւրոյ ի զիւղն Դարիւնս”՝ Վեւոնդ 151—156։ Հմտ։ Daghbaschian, Gründung des Bagratidenreiches durch Aschot Bagratuni. Berlin 1893, էջ 52 յլ։

Ուրեմն Աշոտ իշխաց 732էն մինչեւ 748 եւ 761ին մեռաւ։ Ստեփ. Ասողիկ Բ. դ., էջ 131, որ պարզապէս զՎեւոնդ կ'արտազրէ, Աշոտի կառավարութեան 15 տարի կու տայ եւ կոյրնալէն եաքը 14 տարի ալ ապրած կը համարի, Բ. դլիսոյն մէջ ալ անոր 15 տարի կու տայ։

10. Երբ Արգլա (Արուլաբբաս աս Սաֆֆահ 750—754) ամիրապետին եղբայրն Արգլա “Հայր դանզին” (ابوالدوانق), որ յետոյ ամիրապետ ալ եղաւ Արու Զաֆիար ալ Մանսուր անուամբ, Հայտատանէն մեկնեցաւ “թողոյր հրամանատար դատաւորութեան եւ հարկապահանջութեան ի վերայ աշխարհիս Հայոց զեղիս որդի Ուսազի (այսպէս կարդա). Եւ Եղիտ կացուցանէր ի վերայ աշխարհիս իշխան ի նախարարացն Հայոց զիսահակ՝ որդի Բագարատասայ ի նոյն տանէ իշխանին Աշոտոյ, որ էր որդի հօրեղօր նորաց։ Վեւոնդ 160։

Այս պատուածքը կը համաձայնի Տաբարիի, որուն համեմատ Եղիտ բ. Ուսազ աս Սուլամի արդէն աս Սաֆֆահի ամիրապետութեան տաեն Հայտատանի ստիկան էր եւ ոչ թէ անոր եղբօր ալ Մանսուրի ժամանակ եղաւ (Տաբ. Գ., ԱՅ, 1, ՀՃ. 134ին = 751/52, ԱԷ, 10, 135ին = 752/53): Եաքուրիի (Պատմ. Բ., ԷՎ*, 5) համաձայն, Արուլաբբաս իւր եղբայրը Արու Զաֆիարը ալ Գաղերայի, ալ Մասւչիլի, զինուորական սահմանաց, Հայտատանի եւ Ատրպատականի կուսակալ անուանեց։ Ասոր վրայ վերջինս ար Ուագգա գնաց եւ ար Ուաֆիդայի սահմանը Եփրատի եղեցքն

Նշանակեց եւ Ադհամը բ. Մուհրիզի չափել տուաւ։
Յետոյ ալ Հասան բ. Կահիթաբա աթ Թայիին ալ
Գաղիբայի, իսկ Եղիտ բ. Ուսագ առ Սուլամին
Հայաստանի կուսակալ անուանեց. բայց վերջէն
զինքը վար առաւ եւ Հայաստանի կուսակալ նշանա-
կեց ալ Հասան բ. Կահիթաբան. եւ Արլաբասի կառա-
վարութեան ժամանակ ալ ասիկա կուսակալ մնաց։
Ալ Մանսուրի կառավարութեան տաեն Եղիտ բ.
Ուսագ կրկին անգամ Հայաստանի կուսակալ եղած
պիտի ըլլայ (չ չ 7, 9): Առհակ իշխանը եւ Տրգատ
Հայրապետը (741—764)՝ Աշնանդ գաւառի նա-
խարարական տնեն, շատ անգամ կը բողոքէին Եշ-
զիտի՝ Հարկաց խոտութեան համար, բայց ի զուր:
“Բարձրացեալ բողոք տրանցմանն հասանէ առ
Արդլայն, եւ խրոխացեալ կոչէ առ ինքն զԵզիտն.”
եւ անոր տեղ Մալիմի որդի Բագարը զբկեց, որ
սակայն եւ ոչ մէկ տարի մնաց. Ղեւոնդ 167: Բա-
գար բ. Մուսլիմ ալ Ուքալի ՀՃ.ի 153ին (770)
Հայաստանի կուսակալ էր. Տաբարի, Գ., աշխ, 16:

[Այս բացատրութենէս ինքնին կը հետեւի
Ասողիկի պատմածին անձշղութիւնը եւ արուես-
տական ըլլալը. Էջ 105 ։ Եւ յետ նորա (Աշոտի,
եկաց իշխան Հայոց) Ամբատ որդի նորին ամս ԻԲ.։
Դիւլորիէի թարգմանութիւնը հոս բոլորովին
սիսալ է։]

11. Հասան բ. Կահիթաբայի զօրավարներէն
միոյն՝ Մահմէտի՝ Հետ Վրաստան կ'երթայ Արտա-
ւազդ Մամիկոնեանի առաջնորդութեամբ ապստամ-
բած Հայոց գէմ, Ղեւոնդ 170, Ապունձեպի Բա-
գաւանի քող՝ Մուշեղէն յաղթուելէն ետքն, ապրու-
տամբաց կողմն անցաւ, Բագրեւանդի կռւոյն մէջ
772 ինկաւ, Ղեւոնդ 173, 183: Հմմտ. Dagh-
baschian, S. 58—63: Ասոր կարծեցեալ իշխա-
նութեան նկատմամբ տես թիւ 10ի վերջերը։

12. Ղեւոնդ 178:

13. Ղեւոնդ 174, 178:

14. Սմբատի բարձակից եւ նիզակակից, կ'իշնայ Բագրեւանդի ճակատին մէջ, Ղեւոնդ 183:

15. Օթման սստիկանին Դարբանդի դէմը բրած արշաւանքին մէջ կը մեռնի, Մուհամմէտ ալ Մահատիի կառավարութեան վերջին տարին (786): Օթմանով հասկնալու է Օման բ. Օմար բ. Խուրիմը (Բալ. 210., 14 ը. 194—195. Ուսչի գալստեան ատեն Մահալլապի. (Բալ. անդ Հայ մահաբե) Ղեւոնդ 194—195. Ուսչի գալստեան ատեն Մահամմէտ (ալ Մահատի) կը սպանուէր:

16. Ղեւոնդի Պատմութեան մէջ, որ Ստեփանոս Կաթուղիկոսի գահակալութեամբ 789/90 կը վերջանայ, Բագարատ (786) սպարապետէն ետքը ուրիշ Բագրատունի չի յիշուիր: Ստեփանոս Ասողիկի համաձայն (Բ. բ. էջ 106) Աշոտի (Բ. 11) որդիէն՝ Սմբատէ ետքը իշխեց ասոր որդին Աշոտ Մասկերը 20 տարի, որուն յաջորդեց իր որդին Աբլարասը 30 տարի տեւող կառավարութեամբ: Բայց թէ Աշոտ Մասկեր չի կրնար Սմբատի անմիջական յաջորդն եղած ըլլալ, յայտնի է արդէն Ղեւոնդէ: Իր որդին Սմբատ Խոստովանողը երիտասարդութեանը միջոցին Հարուն ալ Ռաշիտի ժամանակ Աամառա պատանդ էր եւ հազիւ Հայոց 275 թուին (826/27) Հայաստան գարձաւ: Եւ որովհետեւ 855ին Բուղայէ Աամառա տարուեցաւ, ուստի բացայայտ է որ իր կառավարութեան 30 տարիները (826—855) Հայաստան դառնալէն ետքը կը սկսին, ըստ այսմ ալ անոր հօր Աշոտ Մասկերի կառավարութիւնը 806/7—825/26 կ'իյնայ: Ուստի ընդունելու ենք որ Սմբատ Խոստովանող իր հօր կառավարութեան սկիզբն իսկ՝ Հարուն ալ Ռաշիտի (786—809) արքունիքը պատանդ դրկուած էր:

|| Աշոտ Մասկերի վրայ տեղեկութեան մը կը հանգիսինք ժամանակակից հեղինակի մը՝ դիսնիսոս Տէլ-Մահրէ յակոբիկեան պատրիարքին քով։ Յունաց 1125 թուականին (812/3 յ. ք.) Խառոանի մէջ Թէոդորիկոս անուամբ եւ Պուգդա մականուամբ Եղեսացի քաղկեդոնական աղանդաւոր մը ելաւ, որ կարճ միջոց մը Խառանի եպիսկոպոս եղած էր, բայց Անտիոքի կաթուղիկէ պատրիարքէն՝ Թէոդորեասէ (795—812) վար առնուած էր։ Մաքսիմոսի վարդապետութիւնը նորոգեց եւ կ'աշխատէր քաղկեդոնականաց եւ ուղղափառաց մէջ հետեւողներ գտնել։ Որովհետեւ քաղկեդոնականաց մէջ յաջողութիւն չունեցաւ, անոր համար Աղեքսանդրիա անցաւ, բայց հոս ալ բախտ չունեցաւ եւ Հայաստան գնաց։ “Աշոտ պատրիկի գնաց եւ առաջին տեսութեամբ իսկ զանիկա մոռցուց եւ իրեն նպաստաւոր դարձուց։

Կիրակոս պատրիարքը այն ատեն Ածբնայ Նոննոս աւագ սարկաւագը զըկեց, անոր հերետիկոսական կարծիքները խայտառակելու համար, որպէս զի չըլլայ թէ Հայերը մոլորցընէ։ Երբ հասաւ Նոննոս, տեսաւ թէ Աշոտ արդէն Պուգդայի հերետիկոսութեան միտեալ էր։ Աշոտ կը խորհէր թէ Նոննոս՝ այդ երիտասարդը, չէր համարձակեր հակամառել կամ նոյն իսկ երեւալ Պուգդայի, անոր համբաւոյն պատճառաւ։ Իսկ երբ Նոննոս կը խնդրէր Պուգդայի հետ վիճել, վերջինս կը մերժէր պատճառ բերելով թէ եպիսկոպոսի մը վայել չէ երիտասարդի մը հետ հակամառել, վասն զի կը վախնար թէ կը խայտառակուի։ Աակայն Աշոտ զինքը ստիպեց, եւ առաջին գումարման իսկ կործանեցաւ, երկրորդ տեսութեան պատասխան չկըրցաւ տալ եւ պարտուեցաւ. եւ յայտնի եղաւ թէ սուրբ Գիրքը կարդացած չէր եւ ոչ ալ որբոց իմաստութիւնը ուսած էր, այլ սովորականերու գիտութիւնը միայն ունէր։ Ելաւ եւ շփոթահար հե-

սացաւ, իր վրայ կատարուեցաւ ոյն մարդարեաւկան խօսքը, որ սինակովի համար կ'ըսէ (Երեմ. թ. 36) “Ինչպէս որ խոյտառակուեցար Եղիուտուէն, այսպէս ալ պիտի խոյտառակուիս Ասորեաւտանէն”։ Երբ Պուգդա վերջապէս վախաւ Հայաւտանէն, Աշոտ պատրիկը եւ իր որդիները Կոննոս սարկաւազապեար պատուով պահեցին իրենց քով եւ անոր հետ շատ լաւ էին։ Այս իմաստունը զԱշոտ եւ անոր որդիները եւ ասոնց ձեռքով բուր Հայերն ոչ միայն մոլորութենէ եւ երկարնեռւթենէ ազատեց, հապա նաեւ Յալիանոս Երեւութականի մոլորութենէն, որով անոնցմէ շատերը մոլորած էին ոյն միութենէն եռքը՝ զոր Աժանաս եւ Յայհաննէն Կաթողիկոսը յառաջ բերած էին։ (Ժամանակագրութիւն Միքայէլի Ասորոց, յակարիկեան պատրիարքի Անտիոքյայ [1166—1199] XII, 8, Հրտ. եւ թրդմ. J. B. Chabot, էջ 495, 12—497, 8, Բնագիրի. — Հտ. III, 32a—34a թարգմանութեան։

Այս ազանգաւոր Պուգդան ձանօթէ է նաեւ Հայոց, որոնց մէջ Եպիկուռու կամ Ազիկուռու կը կոչուի, որ Աշոտ Մասկերի եկաւ՝ զանիկա քաղկեդոնի ժողովոյն գարձրնելու համար։ Ասոր վրայ Միքաղեաքէն Բուրեա (Մոսկուայի տպ. Քիւրատ) Վարդապետ մը Կանա սարկաւազը Հայաստան կը զրկէ Ապիկուռի զիմամարտելու համար։ Հմմա. Վարդան Վարդապետ. Վենեա. 1862, էջ 78, Մոսկուա 1861, էջ 107։ Կանան կը համապատասխանէ սարկաւազապետ Կանան։ Հմմա. տա այս W. W right, A short history of Syriac literature, p. 205։ Երուանդ Տէր-Միհանեանց, Հայոց եկեղեցւոյ յարաբերութիւնը ասորուց եկեղեցիների հետ։ Էջմիածին 1908, էջ 233, այս միջադէպը կեզծեաք Աշոտ իշխանաց իշխանի ժամանակ կը գնէ, թէեւ Վարդան բացայաց Աշոտ Մասկերի վրայ կը խօսի։

Մատադրութեան արժանի է որ հռո Աշոտ
պատրիկի հետ, անոր որդիներն արդէն իրրեւ ինք-
նակաց կը յիշուին։ ॥

Հարուն ար Ռաշիտի եւ անոր որդւոց, բայց
մանաւանդ Բարբաք պարսկի քամանմեայ ապատամ-
բութեան ժամանակ Կաւկասեան երկիրներու քա-
ղաքական զարգացումն հասկնալու եւ ասով նաև
թ. զարու մէջ Բագրատունեաց տակաւ տակաւ ա-
ճող ճոխութիւնն ըմբռնելու եւ Բագրատունի թա-
գաւորութեան հաստատման նախընթաց պատմու-
թեան համար՝ անգին արժէլք պիտի ունենար
Ըապուհ Բագրատունոյ պատմութիւնը։ Այդ
շրջանը յարափոփոխ պատմութիւն մը կը բավան-
գակէ, վասն զի հայ մասնական իշխանները եւ
արարական ապստամբ զօրավարներն ամէն տեղ
դլուխ կը բարձրացրնէին։ Սակայն գժրախտարար
այդ գործը մշտապէս կորսուած կ'երեւոյ, այնպէս
որ մենք գրեթէ բացարձակապէս ստիպուած ենք
Վարդանի կարճ յառաջբերութեանց գիմելու։
Նման գժրախտութիւն մ'ունեցած է Եաքուրիի
աշխարհագրութեան Հայաստանի հայող մասը,
ուսկից կրնայինը ի մասնաւորի ազգագրական տե-
ղեկութիւններ սպասել կաւկասեան երկիրներու
բնակչաց մասին։ Այսպիսի պարագաներու տակ
Հարունի եւ անոր որդւոց ժամանակ Հայաստանի
ընթացիկ պատմութիւնը՝ Եաքուրիի պատմագրու-
թեան մէջ, մեծ կարեւորութիւն կը ստանայ, մա-
սնաւանդ որ հեղինակը տարիներով Հայաստան
ապրած՝ եւ երկրին բազմաթիւ իշխաններու եւ
կուսականներու իրրեւ գրադիր ծառայած է (Ibn
al Faq. չ 9 +, 19)։

Ասողիկ կը պատմէ թէ Աշոտ Մասկեր իր
կայանը Ասապուրականի սահմանէն, Մասիսի կից
կոդովիտ գաւառի Դարինը գղեակէն Արշարունիք
փոխագրեց։ Բայց կ'երեւոյ թէ բոլորովին ինքնա-
կամ չէ գործած։ Մինչդեռ մինչեւ Կախիջեւանի

աղետը (705) Բագրատունիներէն ճիւղ մը Առաջպարականի իշխանութիւնն ունէր, կը տեսնենք թէ արդէն ալ Մանսուրի ժամանակ իբրև իրական տէր Ալասպուրականի երեւան կու գան երկրին ժառանգներն՝ Արծրունիները (Ղեւոնդ 162, 176, 178), եւ այն ինչ իններորդ դարու կէսին՝ Տանրամասն տեղեկութիւններն կը բազմանան, Ալասպուրականի մէջ Բագրատունիներու հետքն չի զգացուիր, մինչ Արծրունիներն՝ երկրին ճանչցուած տէրերն են։ Ուրեմն Ալասպուրականի մէջ Արծրունեաց աճող զօրութեան հետ կապ մը ունենալու է Բագրատունեաց անկէ հեռանալը։

Իր իշխանութեան հիմք դրաւ Աշոտ՝ Զահապ Խոմայելացւոյն եւ անոր որդւոյն Արդլմէլիքի դէմ կռուելով՝ որ Դունոյ մէջ սպանուեցաւ մինչ անոր բանակը զՇապուհ Աշոտի եղբայրը կը հայածէր՝ Դունոյ մօտերն ըրած ասպատակութեանը համար։ Վարդանի այս գէպքի պատմութենէն ակնյայտնի կը տեսուի թէ ջարօն Աշոտի իշխանութեան տակն էր, սակայն չի հազորդուիր թէ երբ եւ ինչ կերպով Աշոտ այս ի հնուց Մամիկոնեանց պատկանող նահանգին տիրացած էր։ Բայց կը տեսնենք արդէն որ Սմբատ Խոսրով-Շնումի որդին՝ Վարազտիրոց Զաւիտեան-Խոսրովը իր որդիներուն հետ ջարօն կը փախչի Դարիքպետի առջեւէն Սեբ. 102 (տ. Թ. 3, էջ 4)։ Բարձր-Հայոց Ապեր գաւառը Բագրատունեաց սեպհական երկիրն էր, սակայն գեռ է։ դարու առաջին կէսին Տայք ընդհանրապէս իբրև Վարազտիրոցի ապաստանարան կը յիշուի Սեբ. 115, եւ հոս է որ կը քաշուի վերջէն Արարաց առջեւէն Սմբատ Կիւրապաղատ (տ. Թ. 8, էջ 20)։ Աերջէն Աշոտ Մասկեր ասոնցմէ զատ ձեռք ձգեց նաեւ Շիրակը եւ Աշոցքը։

Աշոտի կառավարութեան վերջին մասին եւ Սմբատի, անոր որդւոյն իշխանութեան սկզբան

վրայ Աւրդան կը պատմէ . Էջ 79 , “ իսկ Սեւադա
ոմն ի տանէ Զահապայ չորինք հաղարօք կռուեալ
ընդ Աշոտյ եւ ընդ եղբօր իւրում Շապհոյ , մե-
ռաւ Շապուհ ի պատերազմին . եւ զինի երկու ա-
մաց մեռաւ Աշոտ ի տան իւրում եւ առ զիշխա-
նութիւնն Սմբատ որդի նորա , եւ խնամեր զմեա-
ցեալ որբն , զորդիսն Շապհոյ բնակեցուցեալ
զնոսա յԱնի¹ յապահովս . խաղաղութիւն արա-
բեալ ընդ Սեւադայի , առնու ի նմանէ զպատիւն
հայրենի ասպարապետութեան . եւ ամուսնացեալ
ընդ քեռն Դաւթի՝ ծնանի երկու որդիս , զԱշոտ
եւ զՇապուհ , որոց քոյրն տուաւ յամուսնութիւն
Բագարատայ որդոյ Աշոտի կիւրապազատի . եւ
Դաւթիթ եղբայրն Սմբատայ շինէ զՕձ բերդ² :
Աերն ըստածներուն համաձայն Աշոտ մեռած է
825/26 եւ ըստ հետեւորդի անոր եղբայրը՝ Շա-
պուհ 823/24ին : Սմբատի՝ Սեւադայի հետ գրած
դաշինքը կնքուած էր ամուսնութեամբ մը , ինչպէս
կ'իմանանք Յովհան . Կաթողիկոսէ (Էջ 64) “ իսկ
Սեւադայ ոմն անուն ի պարսիկ տոհմէ , որ առեալ
էր իւր կին զԱրուսեակ ի Բագրատունի տանէ եւ
ի ձեռն այնորիկ զյոլով մասն երկրիս բռնակալեալ
սեփհականաբար իմն տիրէր³ :

Յովհ . Կաթ . Սեւադան այսինքն Սաւատա
բ . Աբգրլ - Համիտ ալ Գահհաֆի (տես վարը
Էջ 46) “ է ուուի ուուի ուուի կը սերեցընէ վրիպակաւ ,
մինչ Ստեփ . Օրբելեան ի “ իւուեւուի ուուի ուուի
(Էջ 121) : Կարելի չէ Բրոսէի հետ (Hist. de la
Siounie I , p. 101) “ կ-յու-ի-ու-ի ուզզել , հապա-
պէտք է պարզապէս սիսալ բմբանում մը համարիլ :
Սեւադա առաջին անգամ Աղուանից պատմագրէն
կը յիշուի Հայոց 270 թուականին = 821 յ . ք .
“ Ի նոյն ամի ասպատակեաց Սեւադայ աշխարհա-

¹ Շիրակի մէջ , վերջէն Բագրատունեաց կոյանք :

² Ցարոնի մէջ :

ւերն Տաճիկ, որ Աւառանշան (աւերման նշան) աշխան ճանաչէր, ի սահմանս Հայոց. եւ յաւարի առեալ զաշխարհս ամենայն՝ գառնայ ի Սիւնիս. եւ ամրանայ ի բերդատեղի աւանին Ծաղատու որէ ի գաւառին Ծղկաց: Եւ տէր Վասակ' Սիւնեաց տէր, ածեալ զբարան ի Պարսից՝ և հար զնոսա. եւ արար փախստականս: Մովս. Կաղանկ. տպ. Ըսհնդը. Գիրք Գ, Հար. Բ, Էջ 54: Հմմա. այս անձին նկատմամբ նաեւ Brosset, Coll. d'hist. armén. I, p. XIII, Daghbaschian, Gründung des Bagratidenreiches, էջ 4, ծն. 1: Քաղաքական այն յարաբերութեանց վրայ, որոնց մէջ Աշոտ Մասկեր իւր իշխանութիւնը ստեղծեց, հարկաւոր լոյսը կը տարածէ Խաքուրիի պատմութիւնը, որ արաբական տեսակետէ գրուած բլլալով, դժբախտաբար հայկական մասնական իշխաններու զարգացումը բնդհանուր խօսքերով միայն կը դժէ եւ անոնց անունները կը լուէ: Ահաւասիկ իր խօսքերը. Պատմ. Բ, օ 10, 15 մինչեւ օ 19, 11.

Ա Մահամիի մահուրնէ եւոքը Հայաստան ապատամբեցաւ եւ շարունակ խռովութեան մէջ մեաց Մուսայի կառավարութեան տաճն: Խաշիս՝ Խուզայմա բ. Խաղիմաթ Տամիմին¹ Հայաստանի կռւսակալ դրաւ, որ տարի մը եւ երկու ամիս հօն մեաց, կարգ եւ խաղաղութիւն պահեց, երկիրը ծագկեցաւ եւ բնակիչները հանդարտ մեացին: Ասկէ եւոքը Խաշիս՝ Խուզայմա բ. Խաղիմի տեղ Յուսուֆ բ. Խաշիս աս Առւլամին² անուանեց. ասիկա Նիզար-

¹ Հմմա. Բալ. Վ 1 *, 15. Պահոնդի էջ 195 համաձայն Մուսե (ալ Հաղի) Ռուհի (Ռուհի բ. Հասիմ) ալ Մուհամել-լարի: Բալ. Վ 1 *: 14. տես Թ. 15) տեղ Հայաստանի կռւսակալ անուանեց Խաւզլիլը, որով միայն խռովիմա բ. Խաղիմ կրնայ Հասկուիլ:

² Բալ. եւ Ցար. Հունին:

ներու բազմութիւն մը գաղթեցուց . մինչ Հայուս-
տանի մէջ յառաջ Եմէնցիներն գերիշխող էին ,
Յուսուփի ժամանակ՝ Սիզարներն բազմացան : Յե-
տոյ (Ռազին) Եզիտ բ . Մազիադ բ . Զահիդա աշ
Ծայրանին¹ գրաւ , որ ամէն կողմանէ հոն գաղթե-
ցուց Ռարի ցեղը , որոնք այս օր ալ հոն գերիշխող
են , եւ երկիրն ամենայն ճշութեամբ կարգի կանո-
նի մէջ բանեց , այնպէս որ ոչ ոք կը յանդգնէր շար-
ժիւ : Անկէ ետքը եկաւ Արդ ալ Կարիր բ . Արդրլ
Համբու , որ Զայիստ բ . ալ Խատաւար ալ Ադամիի²
ցեղէն էր , որուն բնակութիւնը Խառանն էր : Դիյար
Մուզարի մարդկանց բազմութեամբ մ'եկաւ ասի-
կա , չորս ամիս միայն մնաց եւ արձակուեցաւ :
(Ռազին) այժմ անուանեց Գաղլ բ . Եահիս բ .
Խալիդ ալ Բարմակին³ որ անձամբ հոն գնաց :

1 Բալ . Վ 1 * . 15 : Պետոնդ էլ 200 . Եզիտ ոմն որդի
Մզեղէի (կարդա Մզեղի) : Տար . Գ . 7 + V . 5 Եզիտ բ . Մազիադի
ՀՏ . 172 — 788/89 վար առնուիլը միայն կը յիշէ : Պետոնդի
Նայելով Եզիտ Մզեղի որդին , Արդալքրիր (Արդ ալ Կարիր
բ . Արդ ալ Համբու) եւ Առուլյամն (անձանօթ արարացի
մատնեագիրներու) Հայաստանի կուսակալ էին յանուն
Ովքէդլա (Աւրայդուլլահ բ . ալ Մահրի) որ իր եղբօրմէն
Հարուն ար Ռազինէն՝ Ասրուտասկանի եւ Հայաստանի ,
Արաստանի եւ Աղուանից ընդհանուր կուսակալ նշանա-
կուած էր : Առուլյամնէ ետքը Ովքէդլա անձամբ Պարտա-
եկաւ . եւ Առուլյանը Հայաստանի իշխան դրաւ : Տարի
Հայաստանի Ռազին ՀՏ . 172ին Հայաստանի ոստիքան նշանա-
կեց Աւրայդուլլահ բ . ալ Մահրին իրրեւ . յաջորդ Եզիտ բ .
Մազիադի . հման . Բալ . 1 Եարուրի գուրս կը ձգէ զինքը :
Յով . Կամեդզ . Յովար Կամեդուզիկոսի զահ ելլելէն (790)
ետքը շատ անորու կը տառած . Զայնու Ժամանակաւ . Եզիտ
ոմն ոստիքան ի Հայս յամիրապետէն առաքեալ լինէր . որ
իրրեւ եհաւ ի Կախովաւան քաղաք՝ տուա կուսակալը եւ
գործակալը ըստ գաւառաց գաւառաց առաքէրու :

2 Պետոնդ 200 . Արդալքրիր :

3 Բալ . Վ 1 * . 16 . Տար . Գ . 7 + V . 16-17 ՀՏ . 176ին .
Կը դնէ (27 Ապր . 792 մինչեւ 16 Ապր . 793) :

Հասնելէն ետքը ալ - Բաբ - վալ - արվար դիմեց,
 Խամրին ամրոցին վրայ քալեց, բայց յաղթուեցաւ,
 ետ քաշուեցաւ առանց բանի մը վրայ հոգ ընելու,
 իրաք գնաց եւ Օմար բ. Այսուր ալ Կինանին¹
 փոխանորդ թողուց երկրին մէջ Ֆադլ Իրաք հաս-
 նելէն ետքը Աբու Զաբբահը² հարկաժողով զրկեց,
 իսկ Սայիտ բ. Մուհամմատ ալ Հառանի ալ Լահ-
 բին³ զօրավար զրկեց Հայաստան։ Աբու Զաբբահի
 դէմ ապստամբեցան Պարտաւի բնակիչները եւ⁴
 ապանեցին զինքը. Հայաստան ապստամբեցաւ, ուր
 երեւան ելաւ Աբու Մուսլիմ հերձուածողը⁵։ Այժմ
 Ֆադլ Հայաստանի կառավարութիւնը յանձնեց
 Խալիտ բ. Եղիտ բ. Ուսայդ աս Սուլամիին եւ
 5000 մարդով զրկեց անոր Աբդ ալ Մէլիք բ.
 Խալիֆա ալ Հարաշին⁶։ Ասոնք Աբու Մուսլիմի հետ
 Վարդանի քով (կարդա նոր նոր փոխանակ նոր)՝
 զարնուեցան՝ բայց յաղթուեցան, ասոր վրայ Աբու
 Մուսլիմ Քալատ ալ Կիլար (Ծներու բերդ)⁷ արշա-
 ւեց եւ առաւ։ Ուաշիտ Հայաստանի կուսակալ ա-
 նուանեց Աբբաս բ. Գարիբ բ. Եղիտ բ. Գարիբ բ.
 Աբդալլահ Բագիլացին⁸. երբ Պարտաւ եկաւ Բայ-
 լաքանացիներն (Փայտակարանի բնակիչներն) իրեն
 դէմ ելան, ուստի ինքը Պարտաւ ամրացաւ եւ Մա-
 դան ալ Հիմսին⁹ 6000 ով Աբու Մուսլիմի դէմ զրկեց։
 Երկու բանակներն իրարու զարնուեցան եւ ճակատե-
 ցան եւ Մադան ալ Հիմսին ինկաւ։ Աբու Մուսլիմ
 հերձուածողը Դուրիլի (Դուրին) վրայ քալեց եւ
 չորս ամիս պաշարեց. յետոյ քաշուեցաւ եւ Բայլա-
 քան գնաց հաստատուեցաւ եւ Հայաստանի ուժը
 զօրացաւ։ Ուաշիտ զրկեց 12.000 ով Եահիա ալ
 Հարաշին¹⁰ եւ 10.000 հոգիով Եղիտ բ. Մազիադ
 ալ Շայբանին¹¹ եւ հրամայեց Եղիտ բ. Մազիադի

¹ Բալ. եւ Տար. Հունին:

² Ալինեաց մէջ. Բալ. Վ. օ. 9 (— Երն ալ Ֆար-

որ Հայաստան յարձակի, իսկ Հարաշիի որ Ատրպատական արշաւէ, որուն բռնութեամբ տիրացած էր՝ Մուհամեդին։ Հարաշի հանդիպեցաւ անոր, կռուեցաւ, յաղթեց եւ երկիրը վերստին հանդարտեցուց. յետոյ Հայաստան չուեց Եղիտ ք. Մաղիագի հետ միանալու եւ Աբու Մուսլիմ ալ Շարիի դէմ կռուելու համար։ Հասաւ հոն, երբ արդէն Աբու Մուսլիմ մեռած եւ անոր տեղ երեւան ելած էր Սական ք. Մուսա ալ Բայլաքանի¹ անոր պաշտպանեալը . . . (կը պակսի) որուն բնակութիւնը ալ Բայլաքան էր։ Արդ երբ վերջինս Եահիա ալ Հարաշիի գալը լսեց, անոր դէմ իր ամենաքաջ ձիաւորներն զրկեց Խալիլ ք. ալ Սականի¹ հետ, երբ Հարաշիի հետ զարնուեցաւ, Հարաշի զինքը գերի բռնեց եւ Բայլաքան արշաւեց։ Այս լուրիս վրայ Սական փախաւ Քալատ ալ Կիլաբ, մինչ Բայլաքանի բնակիչներն Հարաշիի դիմելով թողովիւն խնդրեցին եւ զինքը քաղաք մտցուցին. Հարաշի ներեց բնակիչներուն եւ պարիսպներն քանդեց։ Խալ Սական 8000 հոգւով Եղիտ ք. Մաղիագի գնաց անկէ թողութիւն խնդրելու համար, բայց վերջինս զինք Ուաշիսի զրկեց։ Երբ երկիրը խաղաղաւ, Ուաշիս նշանակեց Մուսա ք. Խաւ ալ Հաշիմին¹. ասիկա մէկ տարի մնաց Հայաստան, ապստամբութիւնը վերստին սկսաւ, եւ Հայաստանի գաւառներն խռովութիւնը տիրեց։ Ուաշիսի լուր տուաւ այս մասին, որ ըսաւ. Կարծեմ, Հարաշի միակ մարդն է Հայաստանի համար։ Մուսա ք. Խաւ վար առաւ եւ Հարաշին¹ ոստիկան զրկեց հոն, որ ջարդեց զհայերն մինչեւ խաղաղութիւնը հաստատուեցաւ։ Ուաշիս ասկէ ետքը Ահմատ ք. Եղիտ ք. Ուսայդ աս Սուլամին¹ նշանակեց։ Երբ Հայաստան եկաւ, երկրին մէջ գտնուող Խորասանցիները, որոնք Հարաշիէ յառաջ եւ անոր հետ ալ եկած

¹ Բալ. եւ Տար. Հունին։

էին, ապստամբեցան եւ երդում ըրին անոր գէմ
ըսելով. քեզի ոչ կ'անսանք եւ ոչ կը հնազան-
դինք: Ասոր վրայ Ռաշիտ՝ Սայիտ բ. Սալմ բ.
Քուտայքա ալ Բահիլին¹ անուանեց, երբ ասիկա
իր պաշտօնատեղին հասաւ, քանի մ'ամիս հպատա-
կեցան անոր, իսկ ինքը տիրող իշխանաց հետ
նենգութեամբ վարուեցաւ, ասոր վրայ Բաբ-վալ-
արվարի բնակիչներն ընբոստացան եւ անոր կառա-
վարչին գէմ ապստամբեցան: Վասն զի Սայիտ բ.
Սալմ² զնաջմ³ բ. Հաշիմը, որ Բաբ-վալ-արվարի
հրամանատարն եղած էր՝ սպաննեց, որուն վրայ
Հայուն^(?) բ. ան Նաջմ ապստամբեցաւ, Սայիտի
Բաբ-վալ-արվարի կառավարիչն սպաննեց, եւ
Խազրաց Խարան թագաւորին դրեց: Խազրաց
թագաւորը անհամար բազմութեամբ անոր օգնու-
թեան եկաւ, յարձակեցաւ Մուսլիմներու վրայ,
ջարդեց եւ անթիւ բազմութիւն մը գերի տարաւ,
եւ մինչեւ կուրի կամուրջը յառաջացաւ. ջարդեց
այրերը, այրեց երկիրը, սպաննեց կիներն ու տղա-
քը³: Այս գուժին վրայ Ռաշիտ՝ Նահիատը^(?)
զըկեց եւ հրամայեց անոր Սայիտ բ. Սալմը բռնել
եւ բնակչաց ի տես դնել: Երբ երկիրն հասաւ Սայիտ
դրամ՝ ուղեց տալ եւ Նահիատ կը միտէր կաշառք

1. Բալ. 21+: 16. Ֆադլ բ. Եահիայէ եռքը կը
դնէ. ասոր համաձայն է նաև Տար. Գ. 7: 5: 14. պատ-
մելով թէ Սայիտ բ. Սալմ Միջազետքի՝ որուն կը պատ-
կանէր նաև Հայաստանը, ոստիկանութիւնը ՀԱ. 180ին
(15. Մարտ 796 մինչեւ Յ. Մարտ 797) ընդունեցաւ Ֆադլ
բ. Եահիայի վար առնուելէն եռքը: Սայիտ բ. Սալմ իբրեւ
կուտակալ Հայաստանի բացայացու կը յիշուի ՀԱ.ի 182
(798/99) թւախն: Տար. Գ. 7: 4: 7. 11. Ու ճիշտ աեզը կը
յիշէ նաև Բալ. 21+: 5-8:

2. Տար. Գ. 7: 4: 8. 10.

3. 183ին — 799/800. Հմայտ. Տար. Գ. 7: 4: 8. 7-14:

առնուլ. Ուաշիտ երբ լսեց Նասր թ. Խարիբ ալ Մահալլաբին¹ կուսակալ զրկեց. բայց երկայն չտեւեց, զանիկա վար առաւ եւ Ալի թ. Խաս թ. Մահանը² նշանակեց: Ասոր վարմունքը գէշ էր երկրին մէջ, Ծարվանի բնակիչներն խլքտեցան եւ երկիրը խռովութեան մէջ ինկաւ: Ուաշիտ ասոր վրայ Եղիտ թ. Մազիադ ալ Ծայրանին³ անուանեց եւ Ալին դարձեալ Խորասան փոխագրեց⁴, իսկ Եղիտ թ. Մազիադի համար Հայաստանը եւ Ատրպատականը միացուեցան⁵: Իր հասնելէն ետքը մարդիկ հանգըստացան եւ երկրին մէջ կարդը վերստին հաստատուեցաւ. Նիզարցիներն եւ Եմէնցիներն հաշտեցուց իրարու. Հետ եւ իշխանաց որդւոց եւ տիրող իշխանաց թղթեր գրեց եւ անոնց յոյսերն զօրացուց: Ասով երկիրը վերստին հաւասարակշռութիւն գտաւ: Ասկէ վերջը Ուաշիտ նշանակեց Խուզայմա թ. Խազիմ աթ Տամիմին որ տիրող իշխաները եւ իշխանաց որդիները բռնեց՝ գլուխները կտրել տուաւ եւ շատ գէշ վարուեցաւ անոնց հետ⁶: Ասոր վրայ Քոհրջան եւ Ծանարը ապստամբեցան եւ երբ բանակ մը զրկեց անոնց գէմ, ջախջախեցին զայն: Ասոր վրայ Այիտ թ. ալ Հայդան թ. Ծուրա թ. Զահիր աթ Տամիմին⁷ զրկեց հզօր բանակով մը, որ Զուրջանի եւ Ծանարը բնակչաց գէմ կռուեցաւ, մինչեւ որ զանոնք գաղթելու ստիպեց եւ Տփղիս դարձաւ:

1 Բալ. եւ Տար. Հունին:

2 Բալ. Վ 1 +, 16. Տար. Գ. Վ Հ Ա. 13. † 185 ՀՅ. =

801 յ. Ք., Տար. Գ. Վ Օ +, 16:

3 Տար. Գ. Վ Հ Ա. 2:

4 Հմմա. Տար. Գ. Վ Հ Ա. 6:

5 Հմմա. Բալ. Վ 1 +, 17. Յովհ. Կաթղ. Էջ 63

(Յովհէփ Կաթղուղիկոսի ժամանակ, 795-806). “Յաւուրա սորա սատիկան ոմն՝ Խուզայման անուն, եկեալ ի Դիմին քաղաք՝ զընդ իւրեւ կացեալն նու աճէր”:

Խուղայման բ. Խազիմ տարի մը չմնաց, (Ուաշիտ) զինքը վար առաւ եւ Առւէյման բ. Եզիտ բ. ալ Ասամմ ալ Ամիրին¹ անուանեց, որ տկար անփոյթ ծերունի մըն էր: Այնչափ տկար էր որ իրեն ոչինչ ներեւալ կ'երեւար, այնպէս որ երկիրը իր ձեռքէն դրեթէ էր կորսուէր: Բայց Ուաշիտ՝ Աբբաս բ. Զուֆար ալ Հիլալին¹ նշանակեց, ասոր գէմ դլուխ բարձրացուցին Ծանարը, անոնց գէմ կռուեցաւ, բայց շատ տկար էր: Այն ատեն Ուաշիտ զըկեց Մուհամմատ բ. Զուհայր բ. ալ Մուսայեաբ աթ Թարբին¹, որ Ուաշիտի վերջին ոստիկանն էր Հայաստանի վրայ:

Բ. օ ۲۸, 1—7: Մուհամմատ ալ Ամին Հայաստանի կուսակալ անուանեց Ասադ բ. Եզիտ բ. Մազիհազը¹: Ասիկա հասաւ հոն այն ատեն. երբ Եահիտ բ. Սայիտ, Առաւուսեան ասադ կոչուածը եւ Խսմայիլ բ. Շուայր¹ Մարուան բ. Մուհամմատ բ. Մարուանի մէկ պաշտպանեալը — Գուրզանի մէջ էին, եւ երկրին մէկ մասին տիրապետած էին: Անոնց որոգայթ մը լարեց, զանոնը բռնեց, բայց բարի գտնուեցաւ անոնց հանգէպ եւ ազատ արձակեց. բնդ հանրապէս բարի եւ առատածեռն մարդ էր: Յետոյ Մուհամմատ զինքը վար առաւ եւ Հայաստանը Խսհակ բ. Առւէյման ալ Հաշիմի¹ յանձնեց, որ իր որդին Ֆադլը² փոխանորդ զըկեց հոն: Ֆադլ հոն մնաց շարունակ վար առնուածին (այսինքն Ասադի) կառավարութեան ժամանակ²:

¹ Տալ. եւ Տար. Հունին:

² Տար. Գ. 7 օ 1. 16. ՀՏ. 185ին = 801/2 (իրեւ Հակոբի իր հօրը):

Երբ ասիկա ամիրապետ եղաւ՝ չ այտատանի եւ Ասրպատականի կառավարութիւնը թահիր բ. Մուհամմատ աս Սանանիի յանձնեց¹. ուրիշ տեղեւ կութեան մը համաձայն զինքը Հարդաման բ. Այսնը զըկեց Համատանէն, երբ ինքը իրաք կ'երթ ար (Հմ. 196ին = 811/12): Թահիր Ադարբէջանի Արդան (Արդանակերտ) քաղաքը գնաց, եւ հայ զինուորներու զօրավարաց եւ գլխաւորաց հետքանակցեցաւ եւ անոնք հպատակեցան ալ Մամունի: Սակայն Խահակ բ. Սուլեյման, որ վար առնուածին (Ասադի) տեղ երկրին սոտիկանն էր, եւ որուն կողմին էին Օմար, Հազուն², Նարսէչ³ եւ Աբդ ար Թահման⁴, Առանի պատրիկը եւ բազմու-

1. Բալ. եւ Տար. Հունին:

2. Անծանօթ: Արդեօք عمر و الحزنون անուն համարելու է:

3. Ասիկա ԿերտահՀ Փիլիպեանն է, որ Հայոց 270 թուն — 821/22 իւր ազգականիը Ամրազ - Տրդաս Սահմանասեանը՝ Միհուական ցեղեն Ազուանից վերջին իշխանը եւ անոր անշատիահաս որդին Սունիանուր սպաննեց: Ամրազ - Տրդաս կամ անոր հայրը Սունիանուր կը համապատասխանէ ուրեմն՝ Առանի Աբդ ար Թահման պատրիկին: Անոր մասշտանէ ետքը իրաւունքներն Ատրըներսէին կը մնային, որ Խազէնի աերն էր (Հմման. Տար. Գ. Վ Հ Վ Դ. 15. Թուվմ. Աբժ. Գ. Ժա. Էջ 191) եւ անոր Սովորմ գատէր հետամուս անացաւ: ԱսրներսհՀ Աբնեաց իշխանին Սահմանակայ (այսպէս կարգա՛ ըստ Տար. Գ. Վ Հ Վ Դ. 15 փախանակ Սահմի) որ Տոհմարքէն էր եւ բռնութեամբ աիրած էր Գեղամ գատահն, որդին էր: Տես Մովս. Կաղնկ. Գ. Ժթ. Էջ 54, իս. Էջ 68/69 ուր Սունիանունէն ետքը Ամրազ - Տրդատի, անոր որդւոյն անունը գուրս ինկած է: Սահակ, Սինեաց աերը կը յիշուի Յովհ. Կամդղ. Էջ 64, 65: Հմման. Սա. Օրբէլեան. թուվմ. Բրուէ Ի. 101. II. 25: Daghbaschean յիշեալ սեղը. Էջ 8: Եթէ Սահմ Սորատեանի (արբ. سهل بن سبات Մովս. Կաղկ. Գ. Ժթ. (Հար. Բ. 54) արդէն 270ին (= 821/22) Եռանշահին —

թիւն մը նախարարներու (ուստաբէտ), յարձակեցաւ Պարտաւի վրայ ընկճելու համար այն ժողովուրդը որ իր որդին վանտած էր: Թաւհիր, Մումանի կուսակալն անոր գէմ զրկեց անթիւ բազմութեամբ մը Զուհայր բ. Սինան աթ Տամիմին¹: Իրարու բախեցան եւ ամրողջ օրը կուսւեցան, Խսհակ բ. Սուլէյման եւ անոր ընկերները վախան եւ անոր որդին Զափար բ. Խսհակ բ. Սուլէյման¹ գերի ինկաւ եւ ուրիշ գերեալներու հետ Մամունի զրկուեցաւ: Սակայն քանի մը օր հազիւ անցաւ Արդ ալ Մ'կլիր յ. ալ Գուհինաֆ աս Սուլամի¹ զլուխ բարձրացուց Թաւհիր աս Սանանի գէմ, մինչ Բայլաքանի բնաշկէք ապստամբեցան եւ Թաւհիրը Պարտաւ մայրազարքին մէջ պաշարեցին, ուր քանի մը ամիս բանտարկեալ մնաց: Այս գուժին վրայ Մամուն կուսակալ անուանեց զՍուլէյման բ. Ահմատ ալ Հաշիմին¹: Ասիկա քաղաք հասաւ այն պահուն երբ Թաւհիր պաշարուած էր, զանիկա վար առաւ, ետ զրկեց, Արդ ալ Մէլիքի ներում շնորհեց եւ երկրին մէջ կարգը վերստին հաստատուեցաւ: Առոր վրայ (ալ Մամուն) Խատիմ բ. Հարդամա բ. Այանը¹ Հայաստանի կուսակալ նշանակեց. իր պաշտօնատեղին հասաւ երբ Մուտազիլա եւ հասարակութիւնը իրարու հետ գժուած՝ զիրար կոտորած եւ գրեթէ ջնջած էին եւ յետոյ խաղաղութիւն կնքած: Խատիմ բ. Հարդամա քիչ տաեն միայն մնաց երկրին մէջ, վասն զի երբ հօրը Հարդամայի մահուան լուրը եւ այդ մահուան պարագաները

անշարժ տիսղոսը կու առայ, այս սիսալ է, թէ որ ասով պարզապէս Առանշահիկ իշխանազարմ առհմէն սերած ըլլալը շուզեր նշանակել: վասն զի Ասհլ: ինչպէս պիտի տեսնենք Եաքուրին մէջ, Առան նահանգին ալ Մուտազիմի ժամանակ միայն տիրացաւ: Խսկզբան միայն Շաքեղ տէրն էր:

1. Քալ. եւ Ցար. լունին:

լոեց¹, Պարտաւէ ելաւ եւ Գիղալ² հաստատուեցաւ, Հոնք բերդ մը շինեց, ապստամբութիւն պատրաստեց եւ տիրող իշխանաց ու Հայ ժողովրդ եան գլխաւորներուն՝ ինչպէս եւ Բաբաքի եւ Քուռամեանց Հետ բանակցութեան մէջ մտաւ եւ Մուսլիմներու ոյժն անոնց տկար երեւցուց։ Ասոր վրայ Բաբաք եւ Քուռամեանները շարժեցան եւ Բաբաք Ատրպատական գաւառին բանացաւ։ Երբ ալ Մամուն այս լուրն առաւ Հայաստանի կառավարութիւնը Բանու Դուհի մէկ պաշտպանեալին՝ Եահիայ բ. Մուադը բ. Մուսլիմի յանձնեց։ (Ար պակսի) Այսպէս ալ ըրաւ եւ Եահիայ բ. Մուադ շատ կռիւներ մղեց եւ ոչ մէկ անգամ յաղթելով³։ Սակայն ալ Մամուն՝ Իսա բ. Մուհամմադ բ. Աբու Խալիդ զօրավարին եւ կտրիծին, որ պաշտօնանկ եղածին ժամանակնշանաւոր հանդիսացած էր, հրամայեց (Եահիային ալ-Հարրիկներով⁴) օգնութիւն հասցընել։ Մամուն Եահիայի ընթացքը չհաւնեցաւ, Հայաստանի եւ Ատրպատականի կառավարութիւնը Իսայի յանձնեց եւ հրամայեց անոր, որ զանոնք (Հարրիկները) իւր միջոցներովը սպառազինէ եւ անոնց ռոճիկը տայ։ Իսա բ. Մուհամմադ զանոնք իր միջոցներովը սպառազինեց — ասոնց բնակավայրը Փրկութեան քաղաքին մէջ էր — եւ ճամբայ ելաւ եւ Հարրիկի բանակներէն, որոնք քաղաքական պատերազմին⁵

¹ ՀՃ. 201 — 29 Յուլ. 816 մինչեւ 18 Յուլ. 817, հմմ. Տար. Գ. 997, 15. մինչեւ 998, 9. Եպուրի Բ. օչ 7. 12—19:

² Ա Կ Ա Լ — Քսանի. Արաստանի մէջ։

³ ՀՃ. 204 (819/20). Տար. Գ. 1 + 39, 8. 1233. 3:

⁴ Տար. Գ. 328 12, 998 10 յիշոք։

⁵ Հասան բ. Ասկէի դէմ Հարրիկներու ապատամբութիւնը եւ անոր Հետ կազ ունեցող խառնակութիւնները կ'ակնարկէ, Եպուրի Բ. օչ 7. 20 մինչեւ օչ 8. 13. Տար. Գ. 998, 10:

մասնակցած էին, ոչ ոք մեաց Բաղտատի մէջ։ Արդ
երբ երկիրը հասաւ, իր առաջեւն ելան Մուհամմազ
բ. ար Ռաւավատ բ. ալ Մուտանա ալ Ազդի եւ այն
երկրին բոլոր զօրավարները եւ ինք զինքնին Բա-
րաքի դէմ կռուելու պատրաստ ցուցուցին։ Բայց
երբ կիրճէ մը կ'անցնէր, Բաբաքի հանգիպեցաւ որ
իրեն յաղթեց¹. ասոր վրայ իսա կռնակ դարձուց
եւ ետ քաշուեցաւ առանց տեղ մը կենալու։
Հարբիէի քաջերէն մին անոր եռեւէն գոչեց. Դէպի
ուր, ով Արու Մուսա. որուն պատասխանեց. Մէնք
այս մարդիկներու դէմ բախտ չունինք. մեզմէ
Մուսլիմի համար կռուած ատեննիս միայն կը վախ-
նան։ Անոր համար ալ Ատրպատականէն Հայա-
տան քաշուեցաւ, երբ Մենադա բ. Արդը Համիդ
ալ Գահինաֆի² հնազանդութիւն զլացած էր։ Իսա
առաջարկեց իրեն Հայատատանի կռուակալութիւնը
տալ, բայց երբ անիկա իրեն դէմ կռուելու մոքին
վրայ կը յամառէր, ինքը անոր դէմ ելաւ, մեծ-
միգ թափելէն ետքը յաղթեց անոր եւ Հայա-
տանը կրկին իսա բ. Մուհամմազի ձեռքն անցաւ։
Բաբաքի ոյժը ալ Բագդի մէջ աճեցաւ. երբ
ալ Մամուն Զուրայք բ. Ալի բ. Զադուքա ալ
Ազդին սոսիկան անուանեց եւ ասիկա բան մը
շըրաւ³, այն ատեն իրն Հումայդ աթ Թուզին⁴
նշանակեց։ Երբ Զուրայք իւր անկման լուրն
առաւ, ըմբոստացաւ, եւ բացայայտ գիմագրութիւն
ցուցուց եւ երբ Մուհամմազ բ. Հումայդ երկիրն
հասաւ, Զուրայք անոր դէմ ելաւ։ Բայց Մուհամ-

¹ ՀՃ. 205 (820/21). Տար. Գ. 1 + չ է, 6-7, 1 + չ օ
4. 1233, 3:

² Տես վերը էլ 35:

³ صدقۃ بن علی المعرف بزرق. Տար. Գ. 1 + չ օ
ՀՃ. 209ին — 824/25. 1223, 3:

⁴ ՀՃ. 212ին — 827/28. Տար. Գ. 1 + չ օ, 3:

մատ անոր ընկերներն սպաննեց, ասոր վրայ Զռւ-
րայք ներում խնդրեց, զոր շնորհեց եւ զանիկա ալ
Մամունի տանիլ տուաւ։ Մուհամմադ բ. Հումայդ
մեաց, մինչեւ որ մաքրեց զանոնք, որոնց երկրէն կը
վախնար։ Երբ այսպէս Բաբաքի գէմ կռուելու
իրեն արգելք մը չկար, անոր գէմ պատերազմի
պատրաստուեցաւ եւ արշաւեց։ Անոր գէմ խիստ
պատերազմ՝ մը մղեց, յորում յաղթութիւնը միշտ
իր կողմն էր։ Բայց երբ կրծանման եւ անհարթ տեղ
մը հասաւ ուսկից ինքը Հումայդ՝ գնդով մը հետի-
ոտս կ'անցնէր, Բաբաքի մարդիկներն վրանին յար-
ձակեցան եւ Մուհամմադ եւ անոր ընկերաց գլխա-
ւորներէն քանի մը հոգի ինկան եւ բանակը փախաւ,
մինչ բանակին հրամանատարութիւնը Մահդի բ.
Աջրամ՝ իրն Հումայդի մէկ ազգականը առաւ։
Ասիկա 214 տարւոյն (829 յ. ք.) հանդիպեցաւ¹։

Մուհամմադ բ. Հումայդի իյնալէն ետքը
ալ Մամուն՝ Աբդալլահ բ. Թահիրն անուանեց եւ
ալ Գիբալի, Հայաստանի եւ Ատրպատականի
շրջաններուն պաշտօնեաներն անուանելու իրա-
ւունքը տուաւ անոր, եւ դատաւորներուն ու հար-
կապահանջներու գրեց որ անոր հրամաններուն ան-
սան։ Աբդալլահ ճամբայ ելաւ եւ իր բանակետղը
հաստատեց Դինավարի մէջ։ Մահդի բ. Աջրամ,
Մուհամմադ բ. Եսուսուֆ եւ Աբդ ար Ռահման բ.
Հաբիր զօրավարներուն, որոնք Մուհամմադ բ. Հու-
մայդի հետ էին, գրեց որ իրենց պաշտօններուն
մէջ մնան։

Տարհա բ. Թահիր Խորասանի մէջ մեռաւ².
ալ Մամուն անոր տեղ Աբդալլահը նշանակեց եւ
պաշտօնին տուշութիւնը դրկեց անոր Իսհակ բ.

¹ Տար. Գ. Վ. + Վ. Զ. Մովս. Կղնկ. Գ. Ժ. (Հար. բ. էջ 55) որ զինքը Տաւուսի կ'անուանէ, Հայոց 278 — 829/30, թուականին կը դնէ։

² Տար. Գ. Վ. + Զ. Զ. 19 համաձայն ՀՀ. 213ին։

Երբահիմի եւ Խահիս բ. Ազգամ¹ վերին դատաւորին ձեռքով։ Այս պատճառաւ Արդարահնոյն տարին Խորասան անցաւ, մինչ ալ Մամուն Ատրապատականը եւ Բաբաքի գէմ մղուած պատմերազմը Ալի բ. Հիշամի յանձնեց², իսկ Հայաստանը Արդալ Ալար բ. Ահմադ բ. Եզիտ բ. Ուսոյդ սա Սուլամիին տուաւ³։ Ասիկա իր երկիրը հասաւ այն ատեն, երբ Մուհամմադ բ. Ատտաբ Գուրզանի (Արաստան) տիրացած էր⁴ եւ Զանարացիներն (Ծանարը) անոր հետ միացած էին։ Իբն Ատտաբ այս պատճառաւ կռուեցաւ իբն Ահմադի գէմ եւ յաղթեց անոր վասն զի վերջինս պատերազմական յաջողակութիւն եւ հմտութիւն չունէր։ Ասոր վրայ ալ Մամուն Խալիտ բ. Եզիտ բ. Մազիադը անուանեց⁵։ Ասիկա իր ցեղէն Խրաքի մէջ բանտարկեալները ազատ արձակեց եւ Միջազետը չուեց, ուր իրեն հետ միացաւ Ռաբիաներու մեծ բազմութիւն մը, ասոր վրայ երկիրը մտաւ։ Արդ երբ Խլաթհասաւ, Սեւադա բ. Արդ ալ Համիդ ալ Գահհաֆին իրեն եկաւ եւ թողութիւն խնդրեց։ Ասոր վրայ Նախմաւան գնաց, ուր բռնացած էր Եզիտ բ. Հիջն՝ Բանու Մուհարիբի մէկ պաշտպանեալը։ Եզիտ բ. Հիջն փախաւ եւ Գիզալ (Քզանի) գնաց եւ հոն մնաց։ Մուհամմադ բ. Ատտաբի հրամայեց իրեն գոլ եւ անիկա եկաւ ազատութիւնը ապահովելէն ետքը, կեղծ հնազանդութիւն ցուցընելով, ասոր վրայ Խալիտ զինքն անպատիժ արձակեց։ Ասկէ ետքը Ծանարը իրեն ըսին. «Մենք քեզի կը հնազանդինք»։ սակայն Մուհամմադ բ. Ատտաբ՝ Խալիտի ըստաւ, Անոնք ինծի չեն հպատակիր։ Խա-

¹ Հմման. Տար. Գ. ՎՎ + Վ. 3-5:

² Տար. Գ. ՎՎ + Վ. 8:

³ Տար. Հունի:

⁴ Բալ. ՎՎՎ. 1:

լիդ անոնց վրայ քալեց՝ գուրզանի մէջ վրանին յարձակեցաւ՝ յաղթեց եւ հօտերնին առաւ։ Յետոյ ստիպեց խաղաղութիւն ընել եւ խաղաղութիւն կերեց այն պայմանաւ որ անոնք 3000 նժոյդ եւ 20.000 ոչխար տան։ Բայց քիչ մը ետքը արդէն, անոնք (կը պակսի)։ Անոնց հետ գլուխ բարձրացուցին Քայսիանները¹ եւ Խալիդի դէմ ապստամբութեան կը գրգռէին²։ Թշնամեաց մէջն էր նաեւ Ալի բ. Խաչիա ալ Արմանին, զոր Խալիդուրիշ բաղմաթիւ անձանց հետ բռնեց եւ ալ Մամունի զրկեց։ Ալ Մամուն զասոնք Աբու Խոչակ ալ Մոււաջիմի շուրջը տանիլ տուաւ եւ անոր յանձնեց, եւ անոնց ռոճիկ կապեց։ Ասկէ ետքը ալ Մամուն Խալիդի տեղ Աբդ ալլահ բ. Մուջադ ալ Ասադին³ նշանակեց եւ Խալիդն ետ կանչեց։ Խալիդ կը վախնար թէ ամբաստանուած պիտի ըլլայ. երբ հասաւ ալ Մամուն զի՞նքն իւր ալ Մոււաջիմ եղբօրն զրկեց։ Աբդ ալլահ բ. Մուջադ ալ Ասադի երկիրն հասնելէն քիշ ետքը մեռաւ իւր որդին փոխանորդ կարգելով։ Երկիրը վերստին շփոթութեան մէջ ինկաւ։ Ալ Մամուն ասոր վրայ անուանեց ալ Հասան բ. Ալի ալ Բադղիսին որ ալ

1 Ասոնք Կ-յա-իներն են, որոնց վրայ խօսած է Արուեցաւ անդամ (մանաւանդ Coll. d'hist. armén. I. էջ XII. յթ.), բայց ոչ շատ յաջող։ Ասոնք Թ. դարուն Ասպահունիք կը բնակեին եւ մայրաքաղաքնին Մանազկերս էր. հմմա. Թուվմ. Արծր. էջ 218, 224/25, 245/47, 276. տպ. 1887, Ա. Գետրը.։

2 Ասոր հետ կարելի չէ նոյնացընել Հաւլ — Ժակ՝ սարքական է, որ Պատիմ կաթողիկոսի ժամանակ (816—833) սակաւաթիւ բանակաւ մը Հայաստան եկաւ եւ Սեւադայի ու անոր դաշնակիցներու, որոնց մէջ էր նաեւ Սմբատ մէծ սպարապետը, ապստամբութիւնը ընկնեց։ Ասհակ Սիւնեաց իշխանը դաշտին վրայ մնաց. Յովհ. կաթ. 64, հմմա. Daghbaschian, յիշեալ գործը, էջ 8 յթ.։

3 Տար. եւ Բալ. շունին։

Մամունի անուամբ ծանօթ է¹: Ասիկա երկրին շփոթութեան մէջ եղած ժամանակ հասաւ. Համար բերդակալներուն գէմ կռուեցաւ, բերդը գրաւեց եւ Դուքիլ (Դուին) քաշուեցաւ եւ հոն մնաց. իսկակի թ. իսմայիլ թ. Ծոյայթ այժ տիկիֆլիսիի առարջարկեց, գանձերը իրեն յանձնել: Սակայն իսհակ պահեց զանոնք եւ անոր գեսպաններն ետ դրկեց. ասոր վրայ Տփղիսի վրայ քալեց, բայց երբ քաղաքին մօտեցած էր, իսհակ իրեն եկաւ եւ դրամ տուաւ, որով ետ դարձաւ²:

Ալ Մուտաֆիմի (834—842) կառավարութեան ժամանակ այսպէս կը կարդանք թ., օ ՎԶ, 18 յջ. Ալփին Ատրպատական հասնելեն ետքը (ՀՃ. 220ին = 835) Հայաստանի կառավարութիւնը Մուհամմադ թ. Մուլէյման ալ Ազդի աս Սամարքանդիի³ յանձնեց: Ասիկա այն միջացին հասաւ երբ Սահլ թ. Սունքաթ⁴ Առանի մէջ ապստամբած էր եւ երկրին բռնացած: Արդ երբ իր երկիրն հասաւ Սահլ գիշեր ժամանակ յարձակեցաւ իր վրայ եւ յաղթեց⁵: Իսկ Ալարդանի (Ալարդանակերտ) մէջ՝ Մուհամմադ թ. Ուրայդ

¹ Հմայտ. Բալ. ՎՎՎ: 3-6. Բալադուրիի համաձայն ալ Մուտաֆիմէ անուանուեցաւ: Սա. Ասողիկ. թ. թ. էջ 106. Մամունի Յովհաննէս Ե.Ի (833—857) ժամանակ եկած է:

² Բալ. Եւ Տար. ՀՊՆին:

³ Ար յետոյ (Շառվալ 222 ՀՃ.ի = 6. Սեպտ. — 4. Հոկտ. 837) Բարաբը գերի բռնեց եւ Ափլինի յանձնեց. Եաբուրի թ. օ ՎԶ, 8-9. Տար. Գ. ՎՎՎ: 1. 5, 14, 17, ՎՎՎ: 1. 3, 5, 9, 11, 18. ՎՎՎ: 1. 6 յջ. ՎՎՎ, 3. 9, 14/15. ՎՎՎ: 2. ՎՎՎ: 2. Դինազ. է. 8. 10. Հմայտ. էջ 43. Դան. 3:

⁴ Հմայտ. Բալ. ՎՎՎ: 6-8:

ալլահ ալ վարդանի՝ գլուխ բարձրացուց. Ափշին
Մինկշուրը² զբկեց անոր դէմ կռուելու համար,
իսկ Ալի բ. Եահիա ալ Արմանի Մուհամմադի
համար միջնորդեց, որով ալ Մուտաջիմ ներեց
և Ալի բ. Եահիա զինքը (արքունիք) տարաւ³:

1 || Տար. Գ. Վ 3 + Վ 3. (ՀՃ. 224ին — 23 ԿՍ. 838
մինչեւ 11 ԿՍ. 839). Անոյն տարին Արդալլահ ալ Վարդանի
Վարդանի մէջ ապստամբեցաւ⁴: ||

2 || Ափշին՝ երր զբարաք բռնած Սամասա կ'երթար
(222 տարւ ոյն վերջերն, 837/8 ձմեռ) Ատրպատականի վրայ
իրեն կռւամկալ նշանակեց՝ Մինկշուր բ. Քարեն ալ Ուշի-
զանին իր մօրեղբայրը (Տար. Գ. Վ 3 + Վ 6-7, Եազուրի
բ. օ Վ 9, 11-12): ||

3 || Ասոր Համաձայնող պատմութիւն մը կը ներ-
կայացընէ Եազուրի օ Ա Վ. 12-օ Վ է. 2. Ափշինի կալա-
նաւ որման առաջին պատճառն այն էր, որ Մինկշուր ալ
Տարդանի Ափշինի որդւ ոյն մօրեղբայրը եւ Ատրպատականի
իր կռւամկալը, հնազանդութիւնը զացաւ, իր քովը հաւա-
քեց Բարաքի ընկերներն՝ Վարդան արշաւեց, Մուհամմադ
բ. Ուրայդ ալլահ ալ Վարդանին եւ Սուլտանի բարեկամ-
ներէն բազմութիւն մը սպաննեց: Ասոր վրայ Մուտաջիմ
Ափշինի հրամացեց. Մինկշուրը հսոս բերել տուր: Ափշին
անոր դէմ զբկեց բազմաթիւ բանակով մը Արու Սամը, որ
դէմ դատ անուամբ ծանօթէ: Բայց երր Մուտաջիմ իմա-
ցաւ որ Արու Սամը անոր դէմ զբկած էր զանիկա զօրա-
ցուելու համար միայն, Մուհամմադ բ. Զամմալը ժդ զթա-
տարութեան պաշտօնեաց կարգեց եւ բողաթիւրքը զբկեց:
Ասիկա Մինկշուրի դէմ կռուեցաւ եւ որովհեաւ Բազա-
պատերազմի իրաւանց համաձայն կը կռուեր, Մինկշուր
խոնարհութեամբ ժժողութիւն խնդրեց՝ զոր չնորհեց, եւ
անոր հետ Սուրաման-բայյա գնաց Ափշինի ձերբակալուելէն
ետքը — այս ձերբակալումը տեղի ունեցաւ 326 տարւ ոյնը:
Հմմմ. Տար. Գ. Վ 3 + 4 - Վ 3 + Վ 6. Տարարի 225 տար-
ւոյն մէջ հետզհետէ կը սպատմէ, Գ. Վ 3 + Վ 13-14. Մուհա-
մամի մէջ ալ Վարդանիի՝ ալ Մուտաջիմի առջեւ ելլը
թռողութիւն խնդրելու համար, եւ թէ նոյն տարին Բողա-
Երեցը՝ Մինկշուրի հետ Սամասա դնաց:

Ասկէ վերջը Ափշին Հայաստանի կուսակալ անուանեց Մուհամմադ բ. Խալիդ Բուխարա - Խոստահը¹ : Հայաստան երթալէն ետքը Ծանարցիներուն դէմ կռուեցաւ եւ Տփղիս անցաւ, ասկէ ետքը Խսհակ բ. Խամայիլ անոր հանգէպ անկեղծ գտնուեցաւ եւ այցելեց իրեն : Ասոր վրայ (Ափշին) Հայոց կուսակալ նշանակեց Ալի բ. ալ Հուսային բ. Սիբայ ալ Քայսին², որ բնակչաց տկար կ'երեւար, եւ իր տկարութեան եւ արհամարհելի ըլլալուն համար Որբ, անուանուեցաւ : Արդ ալ Մուտաջիմ Հայաստանը եւ Գիյար Ռաբիայիէն գաւառ մը՝ Խալիդ բ. Եղիտի² յանձնեց : Երբ այս լուրը Հայաստան հասաւ, ամէն զօրավար ինք զինքն ամրացուց եւ ամէնքը անկէ սաստիկ կը վախնային եւ ապստամբելու կը պատրաստուէին :

Երբ Մանջուր բ. Խսա աս Առւբայի, Հայաստանի թղթատարապետը այս պատրաստութիւններս Մուտաջիմի ականջն հացուց, վերջինս Խալիդն ետ կանչեց եւ հրամայեց Ալի բ. Հուսայինը պաշտօնին մէջ թողուլ : Աակայն շատ շանցաւ Պարտաւի մէջ բանակը անոր դէմ խռովութիւններ հանեց եւ իրենց վարձքը կը պահանջէին : Այն ատեն անոնց ըստաւ . Ես բան մը չունիմ. գրամն երկրին բնակչաց քովին է „. բնակիչներու պահանջքներ ըրաւ, բայց զլացան, իրենց բերդերուն մէջ ամրացան, իրարու դեսպաններ զըկեցին, իրա-

Մինկառի եւ Մուհամմադ բ. Ռւբայդ ալլահ ալ Աարդանիի ապատամբութեան պատմութեան ուրիշ խմբագրութեան մը կը հանդիպինք Միքայէլ Ասորուոյն քով (Պ. 1) : ||

¹ Ափշինի՝ Բաբաքի դէմ մզած պատերազմին մէջ կը յիշուի Դինու անուամբ. Եաբ. ՎԱԼ. 19, Տաբ. Պ. 1197. 5. 12 + 3. 13. 17. 12 + 2. 1. 2. 4. 12 + 7. 13. 12 + 9. 1. 3. 5. 12 + 5. 18/19.

² Տաբ. եւ Բալ. Հաւոյն :

ըու հետ միացան եւ Պարտաւի մէջ զինքը պաշտեցին։ Ալ Մուտաֆիմ՝ այն առեն Համայց բ. Ալի բ. ալ Գաղլ¹ զրկեց։ Երբ Կախճաւան հասաւ, Եղիտ բ. Հիջն ինքնակամ՝ իրեն եկաւ (կը պակսի)։ Բայց չէր յանդգներ անօնց վրայ յարձակել վախճալով որ գուցէ կը յաղթուի²։

Ալ Վագիքի ժամանակ (842—847) Հայաստանի վիճակին վրայ այսպէս կը խօսի Բ., օ հ. 19 յշ.։ ³ Հայաստան ապստամբեցաւ եւ հոն Խլըտեցան Արաբացիները, տիրող իշխաններն (-լ բարձր էլլու) եւ բռնակալներն։ Իշխաններն լեռներուն տիրացան եւ Բար վալ-արվարէն մերձակայ երկիրներուն։ Կառավարութեան իրերն խեղճ վիճակի մէջ էին։ Ալ Վագիք կուսակալ անուանեց Խալիդ բ. Եղիտ բ. Մազեադը², հրամայեց անոր յառաջ խաղալ, եւ Դիյար Ռարիայի շըջանակներէն քանի մը տեղ անոր յանձնեց։ Բազմաթիւ բանակով մը չուեց. Երբ բռնակալներն ասոր լուրն առին, վախցան եւ շատերը գրեցին թէ իրենք միշտ օրինապահ եղած էին, եւ պարզեներ զրկեցին. Բայց Խալիդ պատասխանեց. Ես անոնց ընծաներն միայն կ'ընդունիմ, որոնք (անձամբ) ինձի կը բերեն։ Այս բանս անոնց վախը սաստկացուց։ Դարձեալ Խաչակ բ. Խամայիլի գրեց եւ հրամայեց որ իր առջեւն ելլէ եւ Երբ չեկաւ, անոր գէմ քալեց. Խաչակ անձամբ (Հարկը) բերելու վրայ էր, Երբ Խալիդ հիւանդացաւ եւ քանի մը օր ետքը մեռաւ³. մարմինը գագաղով Դուրիլ (Դուրին) բերուեցաւ եւ հոն թաղուեցաւ. ասոր վրայ իր մարդիկներն ցրուեցան եւ Երկիրն վերստին իր այլանդակ վե-

¹ Տար. եւ Բալ. Հունին։

² Հմմա. Ստ. Ասողիկ բ. բ. Էջ 106, սակայն հոն Խալիդ բ. Եղիտի Արաստանն ըրած արշաւանքը եւ մահը սխալմամբ Հայոց 290 = 841/42 թաւականին կը դնէ։

³ Հմմա. վարը։

ճակին մէջ ինկաւ։ Ալ Վադիք այժմ Մուհամմադ թ. Խալիֆը¹ հօրը տեղ նշանակեց. ասիկա իր հօր ընկերներուն եւ դառնալը իմացուց Վադիքին եւ ինդրեց որ անոնք գարձեալ իրեն զրկուին։ Ահմադը. Քիստամբը¹ Կաջիրին զրկեց. ասիկա խոշտանդեց (դասալիքներն), բանտարկեց եւ տներն այրեց։ Մուհամմադի քով ժողովուեցան իր հօրն ընկերներն եւ պաշտպանեալները, ասոր վրայ Շահնարքի եւ Խաչակի գէմ կռուեցաւ մինչեւ որ անոնց յաղթեց եւ վերջինս վռնտեց. իսկ ինըն երկիրը միշտ կարգի մէջ բռնեց։

|| Մովսէս Կղնկ.ի համաձայն Գ. ԻԲ (Հար. թ., էջ 58, տպ. ԾՀՆ. = էջ 265 Էմին) Յթետերից ամաց (զինի Մամունի) Բաղողի ոմն ամիրայ եկեալ հրամանաւ իշխանին Տաճկաց, որ Ամիր-Մումին կոչի, հասեալ ի Կախիջեւան քաղաք։ Հոն Յովհան անուամբ տղայ մը կը բռնէ եւ հաւատքի համար կը տանջէ։ Հայոց 280 (սկիզբ 3 Մայ. 831) թուականէն երեք տարի եաքը կ'ունենանք 834/5 = 219/20 ՀՃ., ուստի ժամանակադրական կարգին նայելով Բագողի ամիրայով կրնայ միայն Հասան թ. Ալի ալ Բագողին՝ ալ Մամունի անուանուածը՝ հասկցուիլ, որ Եաքուբուիի համաձայն Մամունէ, իսկ Բալադուրիի ԴԱ, Յ—6 նայելով Մուտաջիմէ նշանակուած էր։ Ատ. Ասողիկ թ. թ., էջ 106, Մամունիկ կը կոչէ։ Յթետ այսորիկ անցանելոյ եւս երկուց ամաց (836/7) եկն խոզոր պատգու՝ այր շամբշատ եւ անողորմ եւ ի նմին (ամի) սատակեցաւ։ Խոկ նորին որդին եկեալ էառ զաշիարհս սրով եւ գերութեամբ։ Եւ եկեղեցիու բազումն հրով այրեաց եւ կիզեաց. եւ գնաց ի Բաղգատ։ Եւ անտի գարձեալ եկեալ արքունի հրամանաւ եւ գանձով՝ շինեաց զՓան-

¹ Տար. էւ Բալ. Հանիկն.

Ճակ Քաղաք յԱրշակաշէն գաւառի^ս: Մովս. Կղնկ. Անդ:

Ասոր կը յաջորդէ՝ հջմիածնի թ. 633 ձեռագրին մէջ հետեւեալ կտորը, որ երկու հրատարակութեանց մէջ աւ կը պակսի. “Իսկ յերկու (երկրորդումն ամի) ճշակաց՝ (սկիզբը 1. Մայ. 837) բժան (երկոտասան) հաղաք հեծելոց յանկարծահաս ելեալ ի Բախտատա՝ արշաւէին յերկիրս Աղուանից: Անդ ակն ի վեր հարեալ Սահմանարան, որ յարքայից զառմիհրական տոհմէն էր, գործակից իւր կալեալ զմեծ նահատակն Գէորգիոս, գիմէ ի վերայ որպէս արծուի խոյացեալ ի տկար թռչունս, այսր անդը ցրուեալ տապաստդաշտացն արկեալ վանէր: Եւ ի նոյն ամի նոյն տէրն Սահմանարան ձերբակալ արարեալ զապատամբն Բարան՝ զմարդախողխող, աշխարհաւեր, արիւնարբու գաղանն՝ եւ ետ ի ձեռն Ամիրմոմեայ եւ ընդ վաստակոցն առնու յարքունեացն վարձո բարիս, զի առնու իշխանութիւն ի վերայ Հայոց, Արաց եւ Աղուանից տիրել իշխանութեամբ ամենեցուն արքայաբար: . . . Ի սոյն ամի (839)¹ տերանց տէրն Յովհաննէս, որ Հայոց, Արաց եւ Աղուանից եղեւ տէր, յարքունեացն կրկին անգամ զբուլխար Խոյտա Փատգոս երիցս այսոցիկ աշխարհաց^ս: Բարխուդարձանց. Պատմութիւն Աղուանից, Ա. Հոբ. Վաղարշապատ, 1902, էջ 134/35:

Աղուանից պատմագրին խօսքերուն նայելով Բարքի բանուիլը Հայոց 286 թուին = 1. Մայ. 837 — 30. Ապրիլ 838 տեղի ունեցած է, իսկ ըստ արարացի պատմագիրներու Հմ. Շաւվալ 222ին = 6. Սեպտ. — 4. Հոկտ. 837. պատմութեան մէկալ մասերն յար եւ նման են: Եթէ այս այսպէս է, ուրիմն կը հետեւի թէ Ափշինէ նշանակուած կու-

¹ Յառաջներութիւնը պակասաւ որ է. բայց կը ողակով:

սակալը՝ Մուհամմադ թ. Սուլեյման ալ Ազգի առ
Սամարքանդին, որ Առան Հասնելէն ետքը՝ Սահլ
Սմբատեանէն գիշերային յարձակում մը կրեց եւ
յաղթուեցաւ, կը Համապատասխանէ՝ Բաղտատէն
եկող բանակին անանուն առաջնորդին. վերջինս
ալ նոյն տարին Սահլ Սմբատեանի անդիմագրելի
մէկ յարձակումէն կը ջախջախի: Խազը Փատգոս
(այսպէս ունի Մոսկուայի տպ. էջ 265) արիւնար-
բուն եւ անոր որդին արարացիներէ չեն յիշուիր.
Փատգոս զինուորական տիտղոս մը ըլլալ կը թուի.
Հմմտ. Թուվմ. Ածր. Գ. գ. էջ 289. Է Յ Ե Տ Ա Հ Ա Յ Ի
մանն, Arm. Gr., I, 223: Խազը ապահով ծաղ-
րական անուն մըն է որ կը Համապատասխանէ
Հայերէն Խոշ = “սովորեալ ախտաւորաբար յիրս
ինչ”. եւ արգէն Պետոնդ Խուզայմա թ. Խազիմ
անունը բարեկանէ վերածելով Խոշի “կոիւ”
կը փոխէ (էջ 195. “որ արգարեւ ըստ անուանն իսկ
խաղմաբար եւ գժոխաձեւ”). Հմմտ. Նու Ջիշոնդ
եւ Խոսկոյ վրական անուանակոչութիւնները, օրոնք
տարակոյս չկայ որ Խուզայմա թ. Խազիմի կը Հային,
ինչպէս յետոյ պիտի տեսնենք:

Թէ Սահլ Սմբատեան իր մատնութեան փո-
խարէն պատրիկութեան պատին ընդունեցաւ՝ կը
պատմէ նաեւ Թանգ թ. Ահվալ Տաբ.ի քով Գ.
1232, 4—5. Ցովհաննէս՝ Հայաստանի, Վրա-
տանի եւ Աղուանից տէրը ապահովաբար նոյն է
Սահլ Սմբատեանի՝ Այօս (Մուաւիէ) որդւոյն հետ,
որ ձերբակալուած Բաբարը Ափշինի բերաւ եւ
100.000 զրամ պարգեւ առաւ (Տաբ. Գ. 1232,
3—4): Վերջէն զինքը (Հմ. 238ին) իրապէս Առանի
պատրիկ եղած կը տեսնենք, Տաբ. Գ. 1232, 14.
Մուհամմադ թ. Խալիֆ Բոհ/Խայրա-Խոստահ (Մովս.
Կաղնէկ. Բուլիսար Խոյտա, կարգա՛ Բուխար Խոտայ)
կուսակալին գալուստը, Մովսէսի Համաձայն 839ին
դնելու ենք:

Զարմանալի է որ հօս եւ ոչ տեղ մը՝ Աշոտ
Քաջի, անոր Շապուհ եղբօր եւ Դաւիթ, Սահակ,
Բագարատ եւ Միքատ որդւոց վրայ խօսք կայ: ||

17. Ալարդան, էջ 78, Ամբատ Ապլարասի
իրրեւ եղբայր կը յիշէ. Դաւիթ, Սահակ, Մուշեղ
եւ Բագարատ. Դաւիթ Օձ բերդը կը շինէ. Ամբատ
Դաւիթի քրոջ հետ կ'ամուսնանայ՝ ուրեմն իր խորթ
քրոջ հետ, ինչպէս կ'երեւայ (էջ 79):

18. || Սահակ՝ Վարդանի (այսինքն Շա-
պուհ Բագրատունոյ) համաձայն, էջ 78, Աշոտ
Քաջի երկրորդ որդին էր. արդէն Թաղման. Արծրունի
աշ. թ. զ. 117, զՍահակ եւ զԲագարատ Աշոտի
երեց որդիներն կը համարի:

Սահակ իրրեւ հայ իշխան առաջին անգամ
կը յիշուի ժամանակակից պատմագրէ մը՝ Մար-
Դիոնեսիոս Տէլ - Մահրէէն, ՔՈՒՌԱՄԵԱՆ աղան-
դոյն ծագման շատ կարեւոր տեղեկութեանցը մէջ:

“1140ին (1. Հոկտ. 829) Միքայէլ՝ Յունաց
կայսրը մեռաւ եւ Թէոփիլոս թագաւորեց: Բու-
գարները եւ Քուրդան արարները անոր հպատա-
կեցան:

Քուրդաններն աւազակներ էին եւ կրօնքով
հեթանոս: Իրենց նախնեաց պատգամի մը վրայ
հիմնուած աւանդութիւն մը ունէին, թէ իրենց
մէջէն Մահրի անուամբ թագաւոր մը պիտի ելէր,
որ ազգերը իրեն հաւատալու պիտի առաջնորդէր
եւ զինքն Աստուած պիտի հռչակէին. իր թագա-
ւորութիւնն ուրիշ մը պիտի անցընէր եւ այսպէս
յաւիտեանս պիտի շարունակուէր: “Իրեն հաւա-
տացոյները, եթէ մեռնին քառասուն օրէն յա-
րութիւն պիտի առնուն եւ իրենց ընտանեաց պիտի
գառնան եւ յետոյ սուրբ տեղ մը պիտի երթան:

Արդ այս ժամանակներս երեւան ելաւ այս
ապասուած Մահրին. երեսը քողով ծածկուած
էր, երբեմն ինք զինքը Քրիստոս կ'անուանէր,
իսկ երբեմն Հոգին-Առքը: Օրէ օր ամբոխը եւ

մեծամեծներն կը հաւաքուէին անոր շուրջը :
 Ամէն դասակարգէ բազմաթիւ գունդեր ժողովուեցան անոր քովը՝ կողոպուտի եւ գերիներու յուսով : Իր բնակութիւնը Քարդավայի ապառաժուտ լերանց վրայ հաստատեց : Այս մարդուս սարսափը կը տիրէր Ճեղիբայի եւ Հայաստանի մէջ, Բէյտ Զարդէյն եւ Թուր-Աբդինն աւերեց . անխոտիր ամէն ազգերն կը ջարդէին : Մոգական կրօնք մը ունէին՝ սակայն ով որ զՄահղին Աստուած չէր համարէր, այնպիսին այլագենի տեղ կը դնէին : Մամուռուն թագաւորն անգամ անոնցմէ կը վախնար : Երբ Քարդամին վանքը եւ շրջակայ գիւղերն կողոպտելու եկան, Հասան (ալ-Հասան բ. Աահլ) եռանդի եկաւ, վասն զի քրիստոնէից հետ լաւ էր, յանկարծակի անոնց վրայ յարձակեցաւ, Քուրդացիները ջախջախեցան եւ փախան : Իսկ անիկա, զոր աստուածացուցած էին, ստիպուեցաւ քողը մէկդի նետած Հասանի առջեւէն խոյս տուլ : Սակաւաթիւ խմբով մը Աշոտի որդւոյն Սահակի երկիրն ապաստանեցաւ . Սահակ զինքը բռնեց շղթայի զարկաւ : Քուրդանացիներն երբ իրենց թագաւորին բռնուիլը լսեցին, հաւաքուեցան եւ զիշերը Սահակայ վրանին վրայ յարձակեցան . Սահակ աճապարեց՝ Մահղիի դլուխը կորեց . անոր գլուխը, իր ընչեց մէկ մասը եւ ընտանիքը առնելով փախաւ : Երբ վրան մտան Մահղիի դին միայն գտան :

Քիչ ետքը, երբ Սահակ իր բանակովը Տայայէներու (Տաճկաց) գէմ կռուելու գացած էր, Քուրդանացիներն անոր ընտանեաց եւ որդւոց դարան լարեցին : Հեթանոս կին մը այս դարանը յայտնեց գիւղին մէջ : Սահակի ամուսնոյն կրօնաւոր մէկ եղբայրը եւ ժողովրդինէ բազմութիւն մը բերդի մէջ ամրացան : Քուրդանացիներն եկան, գտածնին սպանեցին, բերդին մէջ եղողներուն գէմ կռուեցան եւ քարերով հարուածեցին բերդը .

տները մտան։ Արդ, իրենց յոյսը բարեպաշտ կրօնաւորին աղօթքին վրայ էր, որ Քրիստոսի ողորմութիւնը կը հայցէր երկրպագութիւններով եւ սրբոց մասունքը ձեռքը բանած։ իւր բարեպաշտ քրոջմէն աղօթքի կը յորդորուէր։ Աերջինս իր ստնդեաց մանկիկը Աստուծոյ առջեւ գրաւ բաելով։ «Քրիստոս, զօնէ այս մանկանս համար, որ մլրառութեան անմեղութիւնն ունի, օգնէ ծառայիցդ»։ Երբ Քուրդանացիները ներս մտնելու վրայ էին, վասն զի բերդին գուռն այրած էր, ուրիշ կրօնաւոր մը՝ Փէնեէսի նման նիզակ մ'առաւ, պարսպէն գուրս խոյացաւ, ինք զինքը Քուրդաններու գլխաւորին առջեւ գտաւ, եւ Աստուծոյ օգնութեամբը խոցեց եւ սպաննեց զանիկա եւ այս կրօնաւորին բան մը չկրցան բնել։ Իրիկուն եղաւ. ամբողջ գիշերը արթուն մնացին եւ հսկեցին։ Սահակի բարեպաշտ ամուսինն առաջադրեց ինք զինքը մահուան վտանգի մէջ գնել, որպէս զի չըլլայ թէ անհաւատից ձեռքն իյնայ. զինատուն մտաւ եւ ոսկեզօծ ուուր մը առաւ, որպէս զի անոր փայլին պատճառաւ զինքն սպաննեն, առտուրնէ իսկ տրամադիր էր գուրս ելլելու եւ մեռնելու։ Բայց Աստուած, որ «զինքը ճշմարտապէս օգնութեան կոչողներուն մերձ է»¹, ոյնպէս ըրաւ որ Քուրդանները բերդին յարձակումը ձգեցին, կարծես թէ արդէն գրաւած ըլլային զայն, եւ սկսան երկրին վրայ ցրուածներն կողապտել, որպէս զի չփախչին։ Երբ կողոպտելով ժամանակ կը կորսնցընէին, Սահակ լուր առաւ, հետեւակազօր զբկեց, որոնք ամբոցը մտան. եւ երբ անզգամներն վերստին ետ գարձան՝ գիմացնին հակառակորդ երիտասարդներ գտան, որոնց սուրը քարերով օգնութիւն կը գտնէր (²)։ Սահակ երկրորդ օրը հզօր բանակով մը հասաւ, եւ որովհետեւ Քուրդանները բերդին յարձակումովը

դրազգած էին՝ իրենց պահապանաց ձայնը շլոեցին։ Երբ յարձակում կրեցին՝ կռնակ դարձուցին եւ փախան։ Ճեան մէջ թաղուեցան եւ այսպէս ամէնքը սպանուեցան եւ փճացան։ Այս եղաւ Մահղիի եւ անոր բոլոր հետեւողներուն վախճանը։

Յետոյ առաջնորդնին եղաւ Հարուն, զոր Ալի սպաննեց, իսկ անկէ ետքը Բաբար անդէորդը. վերջինս Հռովմէացւոց թէոփիլոս թագաւորէն օդնութիւն խնդրելու գնաց¹։ Ժամանակագրութիւն Միքայելի Ասորոյ (Տրտ. Chabot, Հատոր Գ, էջ 507b—509a, = 50—52 թրգմ.)։

Քուռամեանց մթին սկզբնաւորութեան մասին այս տեղեկութիւնը շատ տեսակէտներէ մտադրութեան արժանի է. բայց հոս այսչափս միայն ի վեր հանենք որ Մահղին Քուռթէնայէն (Դիսնիսիոս այս անուամբ կը յիշէ աղանդը) կամ աւելի ճիշտ Քուռ[—այ]թէնայէ (արար. Անըշի, Անըմշի) Դիսնիսիոսի խօսքին համաձայն իր բնակութիւնը հաստատած էր Քարդավայի ապառաժուտ լերանց մէջ, մինչդեռ արաբական տեղեկութեաց համեմատ Ասորպատականի Բատ² (الْبَلْيَن, الْبَلْيَن) լեռն աղանդապետին երեւան ելլելէն մինչեւ Բաբարի անկումը՝ աղանդին թէ իրբեւ սկզբնավայր եւ թէ իրը կենդրոն կ'երեւայ։ Մահղիով Զաւետան բ. Սահակը (արար Սահլ)՝ Բաբարի վարպետը՝ հասկնալու է. որմէ Քուռամեանք Հաջուանայ ալ անուանուեցան²։

1. Մովս. Խոր. Բ. լք. էջ 116. Մովսէս հոս Բաբարի պատմութենէն ազդուած է. երբ կը պատմէ թէ Երրուանդ բռնաւորէն ազատած՝ հայ Արտաշէս իշխանին բնակավայր եղած են Բատ եւ Աղմէն դաւառները (الْبَلْيَن وَرْسَاتَقَ أَوْزَمْ). Իսկ Գուռամեանց համար կ'երեւայ թէ Բատ լեռը Մահղիին բնակարան եւ ապաստանարան եղած է։

2. Տար. Գ. 1 + 15' 10 յլ. Եաբուրի Ա. 272, 2:

Աւաքիդ թ. Ամի ամբ Տամափիի, որ Բաբաքի պատմութիւնը գրած է, տեղեկութեանց նայելով ջաւետանի իր Հակառակորդը Արու Իմրանը Բատ լերան մօտ կռւոյ մը մէջ զարկած եւ սպաննած է, բայց ինքն ալ նոյն կռւոյն մէջ առած վէրբէ մը երբք որ ետքը կը մեռնի (Ֆիհրիստ 343): Բնական է որ այս պատմութենէն շատ աւելի արժանահաւատ է Դիբոնեսիոս Տէլ-Մահրէի պատմածը, քանի որ գէպքերուն թէ տեղով եւ թէ ժամանակով աւելի մօտ է անիկա:

Բաբաքի մէջուեղ ելլելէն յառաջ ջաւետանի ժամանակ եղած խառնակութեանց պատմութիւնը թէ Դիբոնեսիոս եւ թէ արաբացի մատենագիրներն ժամանակադրապէս անորոշ կը թողուն: Վասն զի երբ Բաբաք Թէոփիլոսի հետ բանակցութեան մէջ մտաւ¹ շարժումներն արդէն քսան տարի էր որ սկսած էին: Ասրպատականի մէջ Քուռամեանց շարժումներուն վրայ առաջին անդամ ՀՃ. 192ին (6 Կոյ. 807 — 24 Հոկտ. 807) Խօսք կ'ըլլայ, երբ Հարուն ար Ռաշիդ անոնց գէմ Աբդալլահ բ. Մալիքը, 10.000 ձիաւորներով զրկեց (Տաբ. Գ. 732, 9): Ջաւետանի անմիջական յաջորդ Հարունը, որ մուսլիմ զօրավարէ մը՝ Ալիէն՝ սպանուած է, արաբացւոց անծանօթ կ'երեւայ: Բատի վրայ Բաբաքի երեւան ելլելը Տաբարիէն ՀՃ. 201ին (30 Յուլ. 816 — 19 Յուլ. 817) կը դրուի²: Բայց որովհետեւ մէկ կողմանէ Մահդիին Հասանէն, այսինքն ալ-Հասան բ. Սահլ, Հախջախիչ պարտութիւն մը կրեց, որով Հայաստան փախչելու սովորեցաւ եւ

¹ Դիբոնեսիոսի եւ Բիւզանդացիներու համաձայն այս բանակցութիւնն արդէն 830ին եղած ըլլալու է. Հմմա. Weil, Gesch. der Kalifen, II, 239:

² Տաբ. Գ. 1 + 15, 10. ալ-Մասուդի, Քիջ ար ալ-Թամազիչ 303. 6—7 կը դնէ 200 կամ 201:

մէկալ կողմանէ Հասան բ. Սահման Հմ. 198ին
 (1 Սեպ. 813 — 21 Օգս. 814) Գիրալի, Պարսի,
 Ահվաղի, Իրաքի, Հիմաղի եւ Եամսնի կուսակալ
 անուանուեցաւ (Տար. Գ. 970, 10—11) եւ 199ին
 Քաղդադ մտաւ, ուստի կը հետեւի թէ Մահդի
 ջաւետանի խորտակումը Հմ. 199ին (սկզ. 22 Օգս.
 814) եւ 201ի (սկզ. 30 Յուլ. 816) մէջ եղած
 պիտի ըլլայ: Ուրեմն այս մշշիւ Ս-հա-ի Բ-ո-չ-ը-ս-ո-ն-ի-
 ու-ր-է-ն Հ-յ-ս-ո-ն-ի ի-շ-ի-ն ե-ր ե-ս ա-յ բ-է-ի ք-ո-ր-է-լ-ո-ն-ի
 (Բ-ո-չ-ը-ն) յ լ-ի-ս-ո-ւ, ս-ս-ո-վ հ-ս-ս-ո-ւ օ-ր-է-ն մ-ջ-ի:
 Թէ արդեօք այս միջոցիս Աշոտ Մասկեր արդէն մե-
 ռած էր, կարելի չէ իմանալ: Մտադիր ըլլալու է
 որ Դիօնեսիոս Սահակայ Պատրիկ տիտղոսը չի տար:
 Վարդան (Էջ 78) Արդ ալ Մէլիք բ. ալ-Գաչչափ
 աս Սուլամիին անկման պարագային Տարօնը՝ Սմբա-
 տի որդւոյն Աշոտի Կիշխանութիւնը, կ'անուանէ:
 Վարդանի հեղինակութիւնը՝ Շապուհ Բագրա-
 տունին՝ կ'երեւայ թէ այս միջադէպը Միքայէլ Բ.ի
 (820—829) կառավարութեան ժամանակ փոխա-
 դրած է:

Այս առերեւոյթ հակասութիւնը հետե-
 ւեալ կերպով լուծելու է. 812/3ին արդէն կը
 տեսնենք թէ Աշոտ պատրիկի որդիներն որոշ
 ինքնակացութեամբ մը երեւան կ'ելլեն (տես
 թ. 16, Էջ 32—3): Կ'երեւայ թէ Աշոտ իր
 կենդանութեանը ժամանակն արդէն իր հեռա-
 ւոր կալուածներէն ոմանց կառավարութիւնն
 անոնց յանձնած է: Երէց որդւոյն՝ Դաւթի կը
 վերագրուի Օձ (Տարօնի մէջ) բերդին հիմնարկու-
 թիւնը. ուրեմն Դաւթիթ Տարօնի տէրն եղած պիտի
 ըլլայ: Բայց որովհետեւ վերի հատուածին համե-
 մատ 816ին անոր կրտսեր եղբայրը՝ Սահակ՝ Տա-
 րօնի տէրն էր, ուստի ինքն արդէն մեռած ըլլա-
 լու էր: Թէեւ Վարդան ինչպէս վերը տեսանք
 թ. 16, Էջ 35 եւ թ. 17, Էջ 57) կը պատ-
 մէ թէ Աշոտի հինգերորդ որդին՝ Սմբատ՝

Հօրը մահուընէն ետքը Դաւթի շըզ հետ ամուսնացած է, սակայն հոս սխալ մ'ըլլալու է եւ յիշականին Սմբատի ամուսինը Դաւթի դուռըն է, ըստ այսմ ալ իր եղբօր աղջիկը:

Թէ Սահակ եւ անոր որդիները յետոյ ինչ եղան, անծանօթ է գեռ. իր մահուընէն ետքը Տարօնի իշխանն էր անոր եղբայրը՝ Բագարատ:

19. Բագարատ՝ Բագրատունեաց ցեղէն, Տարօնի իշխան Թովմաս Արծրունի թ. ե - է, էջ 107—120, 158, 162. Բագարատ Բագրատունի, Հրամանատար եւ իշխան Հայոց իրը 841ին Յովհ. Կաթ. էջ 65. Հմմտ. Daghbaschian, անդ, էջ 9, ըստ Զամշեանի Պատմ. Հայոց թ. 430

بطريق البطارقة بقراط بن اشوط ٢٠٣٧ ١٤٠٨، ٤. Հատկու. Արաբ. Պատմ.

بطريق خلاد بقراط بن اشوط ٢١١، ١١. Եաքուրի թ. ٥٩٨، ٥. Թէոփան. Ըարունակ. Գ. 31, էջ 126, 23—127, 3:

“Առնլով Մելիտինէի Ամիրայ իշխանը (Օմար բ. Աբդալլահ ալ-Աքֆա) եւ Տաճիկներէն տաս Հազար մարդ եւ Հայոց ամբողջ բանակը եւ իշխանը կանուն Պաղեմոնի քով բանակ դրաւ. (Թէոփիւսի Ժամանակ ա. Լըբոյ-Սէն-Մարտէն. Hist. du Bas-Empire 13, 138). Գենեսիս Գ. էջ 67, 13—19 Հրտ. Բոնն. “Արդ Ամերումնիմ” իւր որդին կանխաւ զբկեց յարեւելս շատ արեւելքցիներով եւ իրեն դրացի Տաճիկ մարտիկներէն տաս Հազար մարդով՝ Հայոց բովանդակ բանակին՝ Բեսպարականիտայի (Ասպուրականի իշխանին) եւ իշխանաց իշխանին եւ նոյն ատեն Մելիտինէի իշխող Ամերին հետ միացած. որոնք Պաքսիմոնի քով Հաւաքուելով բանակ դրին. Հմմտ. Բար-Հերբէոս. Պատմ. Ա. էջ 388. Տամաշէկ Սասուն. Թրգմ. Վիեննա. 1896, էջ 25/6: Իշխանաց իշխան մեծ

տիտղոսը կրող առաջին մարզը՝ ինչպէս կ'երեւայ Սահմանադրութեանն էր, Բարաքի մատնիչը. յեւ անոր որդին Յովհաննէս-Մուտափիան:

Աշոտի երեց որդւոյն՝ Բագարատի, Խշանաց իշխանին ձեռքն էր նաև Խլաթը (Բալ. 185, 9): Աշոտ Մեծի, Խշանաց իշխանին (862—890) եւ անոր յաջորդաց ժամանակ Հայաստանի վրայ ունեցած իշխանութեանը մասին՝ Կոստանդին Շահրանածինէն, De administr. imp. c. 44, տեղեկութիւններ կը ստանալը: Կոստանդնի համաձայն Աշոտ Խշանաց իշխանին կառավարութենէն յառաջ Բերկրի, Խլաթ եւ Արձէշը Պարսից, այսինքն խալիքայութեան, տակն էին: Իսկ իշխանաց իշխանն ունէր նաև Բերկրի, Խլաթ եւ Արձէշ երեք քաղաքները, գարձեալ Դուրին, Հեր եւ Սալամաս, սակայն առաջին երեքը՝ ²Առէլթարտի (²Առէլչարտ) աւատ տուաւ, որ իսկզբան միայն Մանազկերտն ունէր եւ իշխանաց իշխանին հպատակ էր: Վերջինս կայսիկ Ապլբառն է այսինքն ³البر عبد، Ապահունեաց բռնակալը, որ Մանազկերտ կը նստէր. Թողմ. Արծր. Բ. Ժթ, ի, էջ 210—220. 224—225. Հմմտ. Daghbaschian, յիշեալ գործը էջ 47—51. Աշոտի որդւոյն եւ յաջորդին՝ Սմբատ իշխանաց իշխանին Եռուսուփ բ. Արու Սալ (De administr. imp. c. 44, էջ 192, Հմմտ. 191, 193) ամիրայէն գլխատուելէն ետքը (913) Ապու Սեւեդայ՝ Ապլբառի թռող, Մանազկերտի, Խլաթայ, Բերկրիի եւ Արձէշի անկախ տէր գարձաւ եւ իր երկու եղբայրներուն Աբուլ Ասվադի եւ Աբու Սալմի հետ կայսեր հպատակեցաւ: Պատմութեան մնացած մասը զմեղ չե հետաքրքրեր:

Բրոսէ, Coll. d'hist. armén. I. Introd. p. XIV, իր աղբիւրներէն դարձեալ խառնակութիւն մը կը հանէ, երբ կայսեր այս խօսքերուս մէջ՝ ⁴Սմբատ իշխանաց իշխանի հօրմէն՝ Աշոտ իշխանաց իշխանէն յառաջ՝ զոր Պարսից ամիրան

Ապօսատ (Ապու-Սամ) գլխատել տուաւ, եւ որ երկու որդի ունէր, այս ինքն Աշոտ՝ որ իրմէ ետքն իշխանաց իշխան եղաւ եւ Աբասը, որ անկէ ետքը իշխանական պատիւ ընդունեցաւ^ո, Աշոտ Մսակերը, անոր որդին Խոստովանող († 856) եւ անոր թռոռը զԱշոտ Մեծ կը գտնէ, որոնցմէ երկուքը Իշխանաց իշխան տիտղոսը չունեին եւ երկրորդը գլխատուած է, այլ բանտի մէջ մեռած է:

20. Թուվմ. Արծր. Գ. դ. 243, ե. 151.
ժե. 208:

21. Ամբատ-Ապլարաս՝ Աշոտ Մսակերի որդին Հարուն ար Ռաշիտի ժամանակ Սամառա պատանդ կ'երթայ, Հայոց 275 թուին = 826/27 աղատ կ'արձակուի. Արշարունեաց մէջ շենք մը կը շինէ զոր Ագրձկայս կ'անուանէ, Ատ. Ասողիկ Բ. բ. 106. ուրեմն իր հօրը հիմնած նոր բնակավայրը հաստատուեցաւ: Ամբատ՝ մեծ սպարապետը Հաւլ սատիկանին գէմ^ա Սեւադայի հետ կը միանայ Յով. Կաթ. 64 (տես, էջ 49, ծան. 2): Անվաւերական աղքեւրի մը կը պարտի Աարդան իր հետեւեալ տեղեկութիւնը, էջ 78/79. “Յետ այսորիկ վախճանի Աշոտ ի մահիճա, եւ առնու զիշխանութիւնն Ամբատ որդի նորա ամ մի. եւ ապա մարտուցեալ ընդ չորից հազարաց, հինգ հարիւր արամք պսակի ի Քրիստոս յիսմայելականացն: Եւ եղբարբ նորա Դաւիթ եւ Սահակ եւ Մուշեղ եւ Բագարատ, առեալ զմայրն իւրեանց չոգան ի Նփրկերտ առ Խողովին ամիրայ, սիրով ընկալեալք ի Նմանէ^ո: Այս սիսալ կարծիքը թէ Ամբատ Հաւլի գէմ մղուած պատերազմի մէջ ինհած է, Աարդան ունի նաեւ էջ 80^ւ:

¹ Այս սիսալն պատճառ տուած է Յով. Կաթ.ի մէկ խոսքը, որմէ մոլորած է նաեւ ԱԷն-Մարտէն իր թարգմանութեանը մէջ, էջ 102: Ասկայն Յովհ. այսպէս կը գրէ, էջ 64/65: “Անդ սպանաւ Սահակ Աինեաց տէրն եւ սպա-

Սմբատ Բագրատունին, Մոկաց իշխանցողը (ոչ
թէ իշխանը) Բուզայի հետ կը տեսնուի Նկանի
առջեւ, Թովմ. Արծր. Գ. բ. Էջ 127, 137, 138.
Սմբատ որ եւ Ապլարաս (այսպէս կարդա) սպարա-
պետ Հայոց՝ Գ. թ., Էջ 173. Զարմանալի է որ
Թուվմ. Արծրունի զինքը առաջին անգամ յիշած
ժամանակ՝ ուրբարեւ շի կոչեր, այլ Մոկաց իշխե-
ցող կը Ներկայացրնէ, մինչզեռ Յով. Կաթ. միշտ
ուրբարեւ կամ՝ մեծ սպարապետ, տիտղոսը կու
տայ: Սակայն այս զարմանալի երեւոյթն անով կը
մեկնուի որ Սմբատ հոն իրբեւ՝ Վասպուրականի
սահմանակից՝ Մոկր գաւառին տէրը կը գործէ եւ
ոչ թէ իրը սպարապետ: Ուստի սպարապետին հետ
իր նոյնութեան վրայ ամենեւին շի կրնար տարա-
կուսուիլ. Հմմտ. Daghbaschian յիշեալ գործը
Էջ 26, ծան. 1: Գուցէ իր երեց եզրօրը Բագրատ-
ափ՝ որուն իշխանութեան կը վերաբերէր անշուշտ
այդ գաւառը, գերի բանուելէն ետքը (851) ստանձ-
նեց Մոկրի պաշտպանութիւնն եւ ապահովապէս
ի սկզբան միայն առ ժամանակեայ էր այս գրա-
ւումը: Մոկաց իշխանութիւնը իր կրտսեր որդւոց
ժառանգութիւն թողուց. տես Թիւ 26, 27, 20
8աբ. Գ. 1415 1ա. 238
13. 1416 8աբ. Գ. 1416 13.
اشوط ածականը հայերէն սևպոնի բառին
թարգմանութիւնը ըլլալու է. զօր կրնանը ժա-
ռանգական իշխանով թարգմանել. եւ ստուգիւ
ալ Բագրատատի եւ անոր որդւոց գերի տարուելէ
ետքը՝ Սմբատ բագրատունի տան գլխաւորն էր եւ
իշխանութեան ամենէն աւելի իրաւունք ունեցողը:

բառեան Սմբատ եւ Ահապայ հազիւ Տողոսպեալ անձնա-
գուն: բծ վախչէին:

1. Այսուբեն լրին ալ Ալթիր. Օ Ֆեռ. 1416:
13. 1416, արարտ ալ, արարտ ալ, արարտ ալ:

Բայց պատմական սխալ է երբ ժ. դարու հայ ժամանակի իրներն զինքը իր հօրը Աշոտ Մամկերի յաջորդը կը համարին. վասն զի իւր եղբայրը բարարատ, իշխանաց իշխանն էր յաջորդը եւ ինքը սպարապետ էր միայն եւ իր եղբայրը գերի տարուելէն ետքը իշխանութեան հետամուտ էր. ուստի հարազատութեան ճիշդ նոյն տեղափոխութիւնը, զոր վերը (Թիւ 11) Ստ. Ասողիկէն ի նպաստ Սմբատի՝ Աշոտ պատրիկի որդւոյն եղած տեսանք: Քաղաքական զարգացման պատճառաւ՝ Բուղայի արշաւանքէն վերջը՝ երկրորդական ճիւղը այնչափ նսեմացուցած էր Տարօնի մէջ բնակող գյխաւոր ճիւղը, որ ինքնաբերաբար այն ըմբռնումը տիրեց թէ երկրորդականն էր զլխաւոր ճիւղը եւ այս ըմբռնումը նախընթաց շրջաններուն վրայ ալ տիրող եղաւ:

22. Տես վարը:

23. Քաղարատի որդիները՝ Աշոտ եւ Դաւիթ՝ Բուղայէ գերի կը բռնուին Յով. Կաթ. էջ 67, Վարդան 80, Քաղարատի երեք որդիները Տարօնի մէջ կը բռնուին Ստ. Ասողիկ թ. բ. էջ 107. Աշոտ կիւրապաղատ, իշխան Հայոց Թ. Արծր. Գ. Ժթ. 218:

24. Դաւիթ, կիւրապաղատի եղբայրը Թովմ. Գ. ի. էջ 220:

25. Աշոտ, որդի սպարապետի Թովմ. Գ. Ժթ. 173, ժա. 191, "Աշոտ, որդի սպարապետին եւ Մուշեղ եւ Սմբատ եղբայր Աշոտոյն:

26. Մուշեղ (Սմբատ), սպարապետի որդին, Թովմ. Գ. ժ. 182, ժա. 191 (տես թ. 25), ժէ. 213, Սահակ Քաղարատունի, որդի իշխանաց իշխանի (Աշոտոյ) եւ Սմբատ եւ Շապուհ եւ Մուշեղ Մոկաց իշխանողք. Ժթ. 218, Աշոտ կիւրապաղատ Հայոց իշխան, Մուշեղ իշխան Մոկաց, Շապուհ եղբայր Իշխանաց իշխանի, ի. 224, Գուրգէն եւ Մուշեղ Քաղարատունի:

Մուշեղ Մոկաց իշխեցող այր քաջայայտ եւ
բարձրագահ։ Թուվմ. թ. ի. 221։

27. Մոկաց իշխեցող։ Թուվմ. գ. ժէ. 213
(տ. թ. 26), եղբայր Իշխանաց իշխանի (Աշոտ)
Թուվմ. գ. ժթ. 218, Աշոտ եւ Շապուհ՝ Սմբատի
որդիները, Ալարդան 79։

28. Թուվմ. գ. ժա. 191 (տ. թ. 25), ժէ.
213, Սմբատ եւ Շապուհ եւ Մուշեղ, Մոկաց իշ-
խեցողք։

29. Աբաս, սպարապետ Հայոց, եղբայր Իշ-
խանաց իշխանին, Թուվմ. գ. ի. 222։

30. Թուվմ. Արծր. գ. ժէ. 213։

31. Ասիկա գուցէ Աշոտի որդի՝ Շապուհն է
որ Ահմադ թ. Խալիֆ արաբացի կուսակալը ջորւոյ
մը վրայ նոտեցուցած Ասորիք տարաւ, Թուվմ. գ.
ի. 222։

ԱԴԱԿԻՄՆԱԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՀԵՅ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ
ՎԵՐԱԲԵՐԵՑԵԼ

Գ.

ՎՐԱԿԱՆ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՅ ՖԱԳՈՒՄԸ

ԱՀԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐԱՆ

ՀՊ.

Բ.

ՎՐԱԿԱՆ ԲԱԳՐԱՏՈՒԽԵԱՑ ԶԱԳՈՒՄԸ

Վ Ի Ե Ն Ա

Մ Խ Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Ս Պ Ա Ր Ա Ն

1913.

9(47,922)

Ա

ՎՐԱԿԱՆ ԲԱԳՐԱՏՈՒԽԵԱՅ ՁԱԳՈՒՄԸ

ԳՐԵՑ

ՊՐՈՖ. ԴԿՏ. Յ. ՄԱՐԿՈՒՄԻՔ

ԳԵՐԱԲԵՆՆԵՐԵՐԵ ԹԱՐԳԱՄԱՆՆԵՑ

Հ. Մ. Հ Ե Պ Ա Զ Ե Ա Ն

ՄԻՆԻԹ, ԱԼԵՍԵՆ

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

Մ Ի Ւ Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1913.

ՎՐԵԿԱՆ ԲՈԳԻԱՑՈՒԽԵԱԾ ԺԵԳՈՒՄԸ

Առուսները Աքաստանի կառավարութիւնը
ձեռք առնելով՝ որուն հարիւրամեակը պիտի տօնեն
մօտերս, յանձն առին նաև գիւցազն ցեղիս պատ-
մութիւնն ըստ կարի լուսաբանելու պատույ պար-
տականութիւնը։ Դժբախտաբար Ախրը Հայոց պէս՝
ժամանակակից պատմագիրներ՝ չունին, ուստի
որշափ ալ գնահատելի համարուի այն ժողո-
վածոյքը որ ամբողջութեամբ հրատարակեց եւ
թարգմանել տուաւ Ա. Պետերուրդի կայսերական
ակադեմիան եւ որ Աքական Ժամանակագրու-
թիւն անուամբ ծանօթէ, սակայն ասկէ աւելի
անհրաժեշտ է ի լոյս հանել օր յառաջ Աքական
վանքերէն այն բոլոր յիշատակարանները, որոնք
ժի դարսն Աքացի գիտնոց՝ իրենց ժամանակա-
գրութիւնները կազմելու հիմ ծառայած են։
Այս առաւելապէս նախամանկոլեան շրջանին հա-
մար կ'արժէ։ Դարձեալ որշափ ես գիտեմ՝ գեռ
կը պակսի Աքաստանի մասին՝ հռոմէական,
բիւզանդական, Հայկական եւ արաբական տե-
ղեկութեանց հաւաքածոյ մը, որ հիմ կազ-
մելու էր արդիւնաբեր քննագատութեան եւ
դիսաւորաբար հնագոյն դարերու ժամանակա-
գրութեան վերլուծման։ Բարեբախտաբար կայ

¹ Այս գործու հիմայ կատարուելու վրայ է, ունի Ա.
Գ. Զ. ան աշու է լի Աքարթից-Ծխորիպս՝ Աքաստանի
կեանքը՝ — Сборники материалов для описания народностей
и племенъ Кавказа. Зкнр. 35. 8фցիս 1905. Մասъ Ա.
Էջ 113—235, ի մասնաւորի 113—183։

երկու ժամանակամիջոց որոնց համակշռութիւնը եւ ըստ այսմ ալ արուեստական հիւսուածքին լուծումը հնարաւոր կ'ընեն արտաքին ժամանակակից ազբիւրները։ Այս շրջաններէն մին է Բագրատունեաց Տայոց եւ Արաց աշխարհին մէջ երեւան գալը, որուն նկատմամբ ազգային ժամանակագրութենէ եւ Արդանի (ԺԳ դար) տեղեկութիւններէն զատ տրամադրելի են նաև Կոստանդին Ծիրանածնի (952) պատմածներն՝ զորոնք ինը պաշտօնական ազբիւրներէ կը քաղէ եւ անձամբ ալ եղելութիւններուն շատ մօտ է։

Զանանք նախ տեսնել թէ արժանահաւատ պատմութիւնը՝ Արաստանի Զրդ եւ Երդ դարու քաղաքական հանգամանաց վրայ ինչ կրնայ սորվեցընել։

[Ս. Եւստաթիսս Մցիսէթացւոյ մարտիրոսութենէն ետքը Խոսրովի տասներորդ տարին Արաստանի վրայ պարսիկ մարզպան էր Արուանդ Աշնասպ. իրեն ժամանակին իսկ Գրիգոր Արաստանի տանուտէր (մամածախիս) էր եւ Արշաւր բդեշխ էր Արաստանի այսինքն Գուգարաց։ Երեք տարի ետքը Աժան-Բա-Շիւլ (Բա-Շիւլնը) մարզպան էր։ Ինչպէս Հառնաք ապացուցած է մարտիրոսութիւնը Խոսրով Անուշըրուանի կառավարութեան ժամանակ կ'իինայ, իսկ անոր տասներորդ տարին 440/41ին կը համապատասխանէ։ տես Զ-Լ-Ւ-Ն։ Ո. Եւստաթէսս Մցիսէթացւոյ մարտիրոսութիւնը. SBBA. 1901, էջ 880 յլ. Բ-րուէ, Hist. de la Géorgie I 226, ծան. 1:] Հայոց 572ի ապստամբութեան ժամանակ Արաց իշխան էր Գուրզէն։ Թէոփանէս Բիւզ. Դինդորֆի քով, Hist. Gr. min. I. 448։ Գարձեալ ծանօթ են մեղի երեք իշխան որոնք իրենց անուամբը Որմիզդ Գ.ի (579—590) տիպով պահլաւերէն եւ վրացերէն գրամ կտրած են։ Գուրզէն, Ամիստանգ եւ Զուանշէր (Բ-րուէ, Deux histor. armén. XI, էջ 249, ծան. 1):

Հայ եւ Արական եկեղեցիներու բաժանման ծագման մասին (Գիրք Թղթոցի՝ եւ անկէ քաղելով) Ուխտանէս Ուռհայեցւոյ (Ժ դարու վերջերը) տուած վաւերագիրները մեծ կարեւորութիւն ունին. սակայն որպէս զի դասոնք առանց տարակուսի պատմութեան համար գործածել կարելի բլայ հարկ է նախ զանոնք՝ բայց ի մասնաւորի անոնց ժամանակագրութիւնը առանձին քննութեան ենթարկել: Հոս յաջորդքս թող բաւական համարուին. Արկանի նախկին մարզպանը՝ Սմբատ Բագրատունի, Սեբէոսի համաձայն 68 Խոսրովի իր. տարին՝ իր հաշուովը 616/17ին մեռաւ. Մովսէս կաթողիկոսի յաջորդ ընտրուեցաւ Սմբատ Բագրատունոյ ազգեցութեան տակ՝ ըստ Սեբէոսի 64 Խոսրովի ժը. տարին՝ Աբրահամ կաթողիկոսը, որ Խոսրովի իա. տարին՝ այսինքն 609/10ին վախճանեցաւ (Սեբ. 78):

|| [Եթէ մտած ենք որ Սեբէոս Խոսրովի կառավարութիւնը 589/90ին արդէն սկսած կը դնէ, այն ատեն վերն ըսուածին կը համաձայնի Գիրք Թղթոցի էջ 151, հաղորդածը թէ Աբրահամ կաթողիկոսն ընտրութենէն անմիջապէս ետքը Ապրուէզ Խոսրովի ժէ. րդ տարին Սմբատ Արկանի մարզպանին գործակցութեամբ ժողով մը գումարեց: Ըստ այսմ ալ Աբրահամու ընտրութիւնն եղած է 606/7ին եւ այն հաւանականօրէն 607ի գարնան: Ուխտանէս սոյն թուականը Գ. Թղթոցէն առած է եւ չորս անգամ ալ կրկնած, բայց սի թագաւորութեանն Հռոմայեցւոց Մուրկայոյաւելուածով ազաւաղած է (Բ. ա. լ. լը. լե.): Աբրահամի առաջին տարին ստուգուելէն ետքը ընական է որ սուտ կ'ելլէ այն տեղեկութիւնը թէ ԻԳ տարի կաթողիկոս մնացած բլայ (Ուխտ. Բ. ա. հման. Վաղարշապատի բնագիր 1871, Բ. էջ 3, Բբոսէ, Deux historiens armén. էջ 278. St. Petersb. 1871, Ստ. Ասողիկ Բ. բ., էջ 86. Յովհ. Կաթղ.

43, Աւշակովի քով, էջ 281). Ճիշտն է գ. տարի (607—610): Կաթողիկոսաց ցանկին մէջ ուրիշ շատ մը տարեթիւեր սխալ են. Կոմիտաս ոչ թէ ը. այլ ժը. տարի կառավարած է (610—627). Աբրահամու Նախորդը Մովսէս, ‘այրն Աստուծոյ, իբր թէ լ. տարի մնացած է Ա. Գրիգորի աթոռոցն վրայ, ինքը յաջորդ էր Յովհաննէս՝ Գաբրեղենացւոյն, որ 573ին Կոստանդինուպոլսոյ մէջ մեռած էր՝ ինչպէս որ կ'իմանալք Յովհաննէս Եփեսացիէն Բ. իբ. (ա. J. P. N. Land, Johannes von Ephesos, der erste syrische Kirchenhistoriker, էջ 145) եւ ժէ. տարի կառավարած (557—573): Յովհաննէսի Նախորդին Կերուէս Աշտարակեցւոյ ժամանակ գումարուեցաւ Դունոյ նշանաւոր ժողովքը՝ Խոսրովի ԻՊրդ տարին (Գ. Թաղթոց. էջ 72 ձ.): ուստի 554/5ի յ. Ք. (Հմմտ. Ծրուհեալ Ժիր-Մինասկան Հայոց եկեղեցու յարաբերութիւնները Ասորուց եկեղեցիների հետ, էջմ. 1908, էջ 91, ծան. 1) կամ ըստ Աւշակովի Կերուէս կաթողիկոսի քսանուչորրորդ տարին. եթէ վերջին տեղեկութիւնս ճիշտ է այն ատեն Կերուէսի կաթողիկոսութեան առաջին տարին 531/2ին կ'իյնայ. ըստ այսմ ալ ոչ թէ թ. ամ այլ իզ. ամ կառավարած է: Խոսրովի ԻՊ տարին՝ Քաղոցի երկութին՝ եղաւ Յիզորուզիտի մարտիրոսութիւնը Martyrdom of saint Hiztbouzit. F. C. Conybeare, The Armenien Apology and Acts of Apollonius and others Monuments of early Christianity, 2nd ed., London 1896, էջ 270): Մովսէսի կառավարութիւնը կ'իյնայ 574—603. իր մահուընէն ետքը երեք տարի աթոռը պարապ մնաց. այս միջոցիս Վրթաննէս Քերթող տեղապահ էր, ուստի 604—606/7. Ուխտաննէս Բ. ր. լեռ. էջ 22—67:]

Գիրք Թաղթոցի եւ Ռւխտաննէսի յառաջ բերած մէկ գրութիւնը, որ Աբրահամ կաթողիկոսին

օծմանէն յառաջ զրուած է հետեւեալ վերնառ
դիրն կը կրէ . Արբասիրի Տեառն Կիւրոնի Վրաց
կաթուղիկոսի եւ այլ եպիսկոպոսաց աժոռակցած
ձերոց եւ իշխանաց աշխարհիդ Ատրներսէհի եւ
ամենայն լաւացդ , ի Սմբատայ Արկան Մարգարնէ
եւ տերանց զինուորէ եւ Դաշտիունէ եւ ի Աւր-
դապետէ Հայոց Շարսաղարէ եւ յայլ յազատաց ,
Գ . Թաղթոց , Էջ 168 = Ուխտ . Բ . ծե . 92 : Այս
թաղթոյս պատասխանին մէջ Կիւրոնէ եւ անոր ա-
թոռակիցներէն եռքը կը յիշուին Դիշխան Ատր-
ներսէհ եւ Աշուշան եւ ամենայն լաւք աշխարհիս
Վրաց , Գ . Թաղթ . 170 = Ուխտ . Բ . ծզ . 95 :

Գուգարաց՝ Ցուրտաւայ Մովսէս Եպիսկոպո-
սին մէկ նամակին պատասխանին մէջ , որ Արբա-
համ կաթողիկոսի ընտրութենէն բաւական եռքը
զրուած է (Գ . Թաղթ . 174 = Ուխտ . Բ . ծթ . Էջ
101/2) Սմբատ՝ Ատրներսէհ եհ վահան երկու
եղբայրներն՝ անոր իբրեւ հակառակորդներ կը յի-
շէ . ասոր հակառակ Մովսէս կաթողիկոսական տե-
ղապահէն Վրթանէս Քերթողէն կը խնդրէ որ իր
տեղը նամակ մը հրամայէ գրել առ կաթողիկոս
(Կիւրոն) անուն եւ առ (Ատր)ներսէհ եւ Աւհան
եւ Բրզմիհր (Ուխտ . Բզրմէհ) , (Գ . Թաղթ . Էջ 133
= Ուխտ . Բ . ի . Էջ 40) . Վրթանէս այս աղաջանքը
կը կատարէ (Գ . Թաղթ . 138 = Ուխտ . Բ . իբ . 42) .
Վրական իշխանաց բազմութիւն մը կը գնէ առ-
ջեւնիս Ուխտանէսի երկրորդ գիրքը , եւ այն թէ
իւր գրուածները եւ թէ վաւերագիրները . իսկ ան-
գամ մը Կիւրիոն Աբրահամու գրած Թաղթոյն մէջ
կը յիշէ թագաւորք եւ իշխանք եւ ամենայն
բնակիչք աշխարհիս մերոյ . (Ուխտ . Բ . ծթ . Էջ 89) :
Մայրաքաղաքը Տփղիս էր (Բ . է . Էջ 19) :

Այս իշխաններուն գլխաւորը յայտնապէս
Ատրներսէհ էր , սակայն իր Վահան եւ Բրզմիհր
(Բզրմէհ) եղբայրներն ալ կառավարութեան մէջ
մաս ունէին : Աշուշան նոյն ժամանակուան Գու-

գարաց բգեաշխն է, որ Ցուրտաւ կը նստէր՝ ինչպէս
կ'իմանանք Աւխտ. է. Բ. Ժ. Էջ 34: Գուգ արաց
բգեաշխը Երդ գարուն ալ Աշուշայ կը կոչուէր (ա.
իմ Երանշահ Էջ 169), [գարձեալ ըստ Եւստա-
թէռի վկայաբանութեան 540ի ատեներն ալ նոյն
անունն ունէր]:

Վրաստանը իր Տփղիս մայրաքաղաքով այն
ատենը պաշտօնապէս գեռ յունական պետութեան
կը վերաբերէր ինչպէս որ կը տեսնուի Աբրահամու
Կիւրիոնի գրած խօսքերէն (Գ. Թղթ. 165 =
Աւխտ. Բ. Խաղ. 75) “զի է ինչ որ չհաւատալի իսկ
թռւեցաւ մեղ զի բնդ աւտար թագաւորութ(եամբ)”
արքայից արքայի ծառայից սիրոյ միաբանութիւն
առնել եւ զբնական հազորդակիցս որոշել կարի
իսկ դժուարին է: Այս յանդիմանութիւնները
կիս խուժաստանցի նեստորականին եւ Ցուր-
տաւայ Մովսէս եպիսկոպոսին հանդէպ Կիւրիոնի
բռնած վարմունքին համար են. օտար թագա-
ւորութիւնն, որուն հպատակ էին Ալիք, Յոյններն
են: || Դարձուածքներով լի է Կիւրիոնի պատաս-
խանը. “Իսկ այն որ վասն հաւատոց եւ ժողովոյն
(Քաղկեդոնի) եւ վասն տումարին (Լեռնի) գրեալ
էր, եւ զայս գրեալ էր թէ արքայից արքայի ծա-
ռայից բնդ աւտար թագաւորաց ծառայս հաւատի¹
ի զուգաց ունել եւ զբնական հազորդակիցս ուրա-
նալ” յոյժ անհնարին թռուի: Մեր եւ ձեր հարքն
արքայի ծառայից էին, եւ զհաւատ զերուսաղէմի
ունէին, եւ մեք եւ զոյք նոյնպէս: * Թէպէտ եւ ծա-
ռայիր արքայից արքայի եմք, զհաւատ զերուսաղէմի
ունիմք եւ կալցուք: Զի թէ ցայժմ խոնսունդ² էին
տեաբը, այժմ որչափ եւս առաւել երանելի եմք,
որը յարքայից արքայի ծառայութեան հասեալ
եմք: Զի մինչ երկինք եւ երկիր լեալ էին, շեր
եղեալ եւ ոչ մի տէր, որ ամենայն աղջի զիւր աւ-

1. Զ. Հաւատի:

2. Այս բառը անծանօթ է բնձի:

րէնս ի վերայ թռղեալ էր, որպէս այս տէր եթող, եւ մանաւանդ զմեր քրիստոնէից հաւասա. իսկ ազատի աշխարհի մերոյ աւելի քան զամենայն աշխարհաց, եւ բարի անձինս իմոյ՝ լաւագոյն քան զամենայն ընկերաց իմոց¹ եւ արքայից արքայ նոյնպէս տէր է Հոռոմոց², որպէս եւ տիրեաց աշխարհի. եւ չէ այսպէս, որպէս զուք զրեցէրս. թէ որիշ որիշ թագաւորութիւնը են³: Հոս Ուխտանէս կը յաւելու այս նախադասութիւնը. “զի Աստուած փառաւորեացէ զարքայ, զի նա զիս փառաւորեաց⁴”:

Հոս ենթագրուած քաղաքական եւ կրօնական յարաբերութիւնները Փոկասի կառավարութեանը կը հային, երբ Խոսրով Բ. Մօրիկ կայսեր վրէժինդիր ելու եւ իրրեւ թէ անոր որդւոյն իրաւունքները պաշտպանելու համար զէնքի զիմեց⁵:

Խոսրովի զօրավարները Հոռոմոց՝ Հայաստանի մէջ կրկին ու կրկին յաղթելէն եւ ի վերջոյ իր Ժ.Ը.րդ տարին = 606/7 (Սեր. 77) Կարնէն ալ դուրս վանտելէն ետքը (Հմման. Սեր. զ. իա. եւ յջ.), Արաստան, բայց ի մասնաւորի Տփղեաց բերդն անձնատուր եղաւ Պարսից՝ իր անկախութիւնը եւ կրօնի ազատութիւնը բացայայտ ապահովելով. Ուխտանէսի քով Թղթոյն վերջը թագաւորին համար եղած մաղթանքը եթէ նոյն իսկ վաւերական բլայ, ամենեւին զարմանալի չէ, վասն զի Աիւրիսն՝ Ամրատ Բագրատունւոյ մէկ Թղթոյն պատասխանին մէջ (Գ. Թղթ. էջ 171 = Ուխտ. Բ. ծ. զ. էջ 96) այսպէս կը զրէ. վասն քեզ ի կամ

¹ Ուխտանէս դուրս ձգած է:

² Ուխտ. Եւ Արեաց:

³ Ասոր հակառակ Ուխտանէս այս դիրքը յարաբերութեան մէջ կը դնէ այն խաղաղութեան եւ բարեկամութեան դաշնաբին հետ, որ Խոսրով Բ.ի գահակալութեան մէջ կար. Այս ըմբռնումը կը կրկնէ նաև զ. ծէ եւ է:

հասուցանելողդ եւ առաւել բարի առնելոյ, զարքայից արքայ անմահ արասցէ (Տէր), եւ աւելի ի կամս հասուցէ։ Նոյն նամակն Ուխտանէս այսպէս կը վերջացրնէ։ Աղջ լիջիք ի Տէր, այլ կեցոյց (կեցուցէ) Աստուած զկայսր, զի նա զաշխարհս մեր կեցոյց։ Այս նախադասութիւնը ի հարկէ իրաւամբ կը պակսի Գ. Թօվմոցին մէջ։ Այս բացարութեանցս համար Ուխտանէս զԱրքին կը մեղադրէ որ մէջմը Պարսից եւ մէջմը Հոռոմոց կողմը կը կազար։ Քաժանեալ Կիւրոնի զկամս իւր յերկուս թեւակոփէր՝ յայն կողմն Հոռոմոց՝ շուք գնելով եւ շնորհուկս առնելով Մուրկայ կայսեր։ Եւ նովաւ պարծի առելով. մեք ասէր զկայսեր ընկալաք զհաւատ եւ ունիմք եւ Աստուած զկայսր կեցուցէ։ Խոկ ապա թեկին ածէ յայս կողմն Պարսից. զի եւ նոցա աշխարհն ընդերկուացեալ էր ի Պարսից կողմն եւ ի Հոռոմոց։ Եւ նա ի կասկածի եղեալ յարքայից արքայէ՝ թէ զի մի գուցէ խնդիր առնիցէ իմաց իրացս ի սադրելոյ Ամբատայ Արկան մարզպանի . . . Արդ յազագս այսպիսի կասկածի կայր Կիւրոն, յայն կողմն պարծէր, վասն զի հաւատ զնոցայն էր ընկալեալ. եւ յայս կողմն երկնչէր, թէ խնդիր լինի յարքայէն հաւատոցն ի յաղդմանէ ազատացն Հայոց, եւ ասէր փառաւորեացէ Աստուած զարքայ . . . Եւ այնու ի մարդիկ ապաւինեալ պարծէր, եւ շոգմոգ բանիւք եւ աղերսանօք կեանս խնդրէր կայսեր եւ փառս հայցէր արքայի մնութի իմացմաքը (Ուխտ. Բ. ծէ. էջ 97—98)։ (Քրոսէի թարգմանութիւնը հոս [էջ 335] շատ սխալ եւ մոլորեցուցիչ է։) Կիւրիոնի այս երկմիտ վարմունքն անով կը մեկնուի որ Փռկասի բանակներուն պարտութենէն ետքը Արտաստանի մէկ մեծ մասը բռնեցին Պարսիկ. թէ եւ երկիրը կերպապէս գեռ Հոռոմոց կը վերաբերէր, եւ ասոր համար ալ Կիւրիոն ստիպուած էր արքայից արքան նկատողութեան առնուլ՝ Պարսից իշխա-

նութեան տակ գտնուած իր հպատակներուն պատճառաւ։ Ասկէ զատ այսչափս միայն գիտենք թէ խոսրով թ. իր գահին վրայ վերստին հաստատուելէն ետքը Մօրիկի թողուց նաեւ (Սեր. 45) Վրաստանի մեծ մասը մինչեւ Տփղիս քաղաքը եւ ան ալ ըստ դ. Թղթոցի վաւերագիրներու Տփղիսն ալ ի միասին առնելով։ ասկայն Հերակղի արշաւանաց ժամանակ այս քաղաքը հաստատուն եւ անխախտ միացած է Պարսից հետ (տես վարը էջ 83)։

Կիւրիոն Սմբատի գրած պատասխանին մէջ (Գ. Թղթոց էջ 271 — Ուխտ. ծզ. էջ 96) Ցուրտաւայ Մովսէս եպիսկոպոսը կ'անըաստանէ որ վասն չար գործոց իւրոց գաղտ ի գիշերի փախըստական գնաց, եւ յապստամբս չոգաւ՝ առ վահրամ, եւ այնպէս չարութեամբ գիտաց առնել. զի սակաւիկ ինչ պիտեցաւ, եւ դեռ զքաղաքսն առնուլ տայր, եւ Արեաց աշխարհի մեծ զիեան հասուցանէր ։ Իսկ Մովսէս այս խօսքերուս հանգեղ ինք զինքն կը ջատագովէ որ՝ Կիւրիոն կաթողիկոսին տուած իր այցելութենէն ետքը ոչ թէ գիշերը այլ ցերեկով մեկնած է եւ Ա. Ցովհաննու վանքը (Արագածի վրայ) գացած է։ Զեմ երթեալ առ Վահրամ, եւ ոչ նոքա կացուցանել կարեն զայդ։ այլ եւ այնու եւս անգուման առնեմ (համոզեմ) զՏէրդ, զի Վահրամայ առ իս գրեալ էր, թէ իմ սրտի մեծ պակասութիւն է ձեր ի սրբոյ եկեղեցւոյն հեռանելդ, բայց մինչ գնացերդ՝ ձանապարհ առ մեզ պիտէր ունել. զի եւ եկեղեցւոյն մեծ բաժին կայ աստ, որով եւ զձեզ յանձն ունել մարթ էր ։ Զայս թուղթ տեսառն կաթողիկոսին տեսեալ է եւ Քեզ Տեառնդ ցուցանեմ. եւ ես անդէն պատասխանի արարի։ Արդ՝ ասեմ ապա անտի զի գնայի, զի առ քեզ գայի, զի հաւատ ձեր եւ նոցա մի է ։ (Գ. Թղթ. 173 — Ուխտ. ծը. էջ. 100)։ Մովսէսի այս պատասխանէն կը տեսնուի որ Վահրամ կամ Վահրհամ քաղկեդոնի

կուսակից իշխան մըն էր, սակայն զՄովսէս կը պաշտպանէր, ի հարկէ, ինչպէս կ'երեւայ անձնական շահերու համար, վասն զի անոր թեմը մեծաւ մասամբ իր երկրին մէջն էր։ Ասկայն եթէ Մովսէս անոր կողմն անցնելով Արեաց ձեռքը եղած Տփղիսը՝ թշնամեաց կը մատնէր, այն ատեն ամենահաւանականն այն է որ Ալահամ իշխան էր Արաստանի՝ Տփղիսէ արեւմուտք եւ հարաւ-արեւմուտք եղած մասին, որ Արեաց թշնամոյն այսինքն Յունաց ձեռքը մնացած էր։ Դժուարաւ կարելի է զինքը Գուգարաց բուելիին հետ նոյնացնել։ Վասն զի քանի որ Մովսէս բգեաշխին պալատան եպիսկոպոսն էր եւ անոր պէս Յուրտաւ կը նստէր (Գ. Թղթ. 116 = Ուխտ. Բ. Ժ. 25, Հմմտ. Նաեւ Ժ. 28) զարմանալի կ'ըլլար որ Կիւրիոն աւելի բացայայտ չէ գրած թէ Մովսէս իր իշխանին՝ բուելին քով փախած է. ուստի այս պարագայիս պարզապէս իր աթոռը դարձած կ'ըլլար։ Թերեւս կարելի է բուելի վերը յիշուած Աշխանին (Գ. Թղթ. 170 = Ուխտ. Բ. Ժ. 95) հետ նոյնացընել, այնպէս որ ասով Աշուշան կամ Աշուշայ (հնագոյն Արշուշայ) բգեաշխաներու հասարակաց անուն մը (տոհմի անուն կամ տիտղոս) կ'ըլլայ։ Իսկ Ալահամի երկիրը կուրի վերին կողմերն փնտռելու ենք։

Մօրիկ կայսեր Քաղկեդոնականն ընդունելի ընելու ջանքերն՝ ընական է միաժամանակ սկսան յունական Հայաստանի (Սեր. Բ. 52/53) եւ Արաստանի մէջ. եւ Ուխտանէսի հարկէ իրաւունք ունի երբ կը դիտէ թէ Կիւրիոն կայսեր հետ միախորհուրդ եւ անոր հրաժանաւը կը գործէր եւ թէ օգուտ մը պիտի շըլլար եթէ Սմբատ նոյն իսկ (Պարսից) արքային եղածներուն վրայ տեղեկութիւն տար (Ուխտ. Բ. Ե. 17). Երուսաղէմի եւ Աղեքսանդրիայի առումն (ըստ Սեր. 82, Խոսրովի իւրդ տարին — 613/14) ենքը՝ Սմբատ Բագրատունուց եւ արքունի բժշկականին առաջնորդու-

թեան տակ արքունիքը գումարել տուած սինոդին մէջ՝ որուն ներկայ էր Երուսաղէմի գերեալ պատրիարքը՝ Զաքարիա, Խոսրով Ապրուէզ՝ միաբնէութիւնը Պարսից պետութեան մէջ պաշտօնապէս ճանշցաւ (Սեբ. 121—123), երբ Երուսաղէմի պատրիարքը — ուստի այն եկեղեցին որուն հաւատքին վրայ կը կոթնէին նախառիբութեամբ Աիրը, — Քաղկեդոնի ժողովոյն հակառակ վճռեց:

Երբ Հերակղ իր երկրորդ պարսկական արշաւանքին Ատրպատականէն կը դառնար եւ Ազուանից, Արաց եւ Հայոց երկիրներուն մէջ ձմեռել կ'ու զէր (624) այս երկիրներուս իշխաններուն եւ մեծերուն գրեց որ ի՞նքնակամ դան զիմաւորեն զինքը, ընդունին եւ ամբողջ ձմեռն իր բանակն եւ զինքը ինամեն. ապա թէ ոչ զիրենք հեթանոսներու տեղ պիտի դնէ իրենց բերդերը պիտի գրաւէ եւ երկիրներն իր բանակներով պիտի բռնէ: Սակայն կ'երեւայ թէ այս սպառնական հրաւէրը նոյն իսկ Ազուանից վրայ մեծ ազգեցութիւն մը չէ ունեցած. Հմէտ. Մ. Կազանկ. Բ. Ժ. Էջ 237, տպ. Ըահնազարեանի. Մանանդնան, Beiträge zur albanischen Geschichte, Էջ 38 յլ.։ Այսու հանդերձ յաջորդ տարին Լազերէն եւ Ապխազներէն զատ Վիրը ալ անոր բանակին մէջ էին իրեւ զինակից (Թէոփան. Էջ 309, 14—15). բայց երբ Հերակղ եւ Ճերու Խաքան՝ Խազրաց կամ արեւմտեան Թրբաց իշխանը՝ վրական մայրաքաղաքը Տփղիսը պաշարեցին, ընակիչներն հաստատութեամբ Պարսից կողմը բանեցին: Հմէտ. Մ. Կազանկ. Բ. Ժ. ամ. 211. Մանանդեան, անդ, 42—44, ինչպէս որ Մ. Կազանկատուացւոյ տեղեկութենէն կը քաղուի՝ երբ Ճերու Խաքան եւ անոր որդին Շամի՛ բերդը առնելու կ'աշխատէին, ներսը հրամանատար էր պարսիկ մարզպան մը, որուն օգնական էր տեղացի իշխան մը: “Ածին եւ գերկոսին իշխանսն, զմի իշխանն պետ կողմեակալութեան Պարսից, եւ զմիւն”

ի բուն բնակչաց իւրոց, ի առհմել բնակչաց աշխարհին Արագ, զերկոսեանն ունելով։ Այս իրքեւ ածան ձերբակալք առաջի թագաւորին (Ճերու Խարանաց) հրամայեաց վորել զայս նոցա փոխանակ զի կոյր նկարեցին զպատկեր նորո ի նախատել նոցա զնա։ Եւ դառն շարշարանզը հեղձամահ արարեալ զնասա ողջոյն, այլ եւ վարեցին զմորթ նոցա յանդամոց նոցա։ Եւ պրկեալ, կանգնեալ, լցեալ զնասա խոսով՝ կախեցին ի մերուսա զպարազէն, (Մ. Արգանկ. Բ. Ժ. 263—264). Դժբախտաբար այս երկու իշխաններուն անունները չեն հաղորդուիր, ուակոյն եթէ կարելի է ամենավորը վատահութիւն մը տած ել քամանակագրութեան տեղեկութեանց, ոյն առեն խաղուց արքոյէն գլխատուած Վրաց իշխանով՝ միայն Ստեփանոս Ա. կրնոյ իմացուիլ (տես վարը Էջ 91, ծն. 11)։ Երբ կաւանը Բ. Հերակլի հետ խաղաղութիւն կուրեց եւ խոսրովի եւ Մօրիկի ժամանակ գրուած սահմանները վերստին հաստատուեցան, (Աեր. 101) Արաստան գարձեալ Հռոմոց ձեռքն անցաւ։ Մցիւեթայ Ա. Խաչի եկեղեցւոյն արեւելեան պատուհաններու վրան խուծուրի գեղեցիկ տառերով եղած արձանագրութեան մը մէջ՝ Ստեփանոս Քարթլիի պատրիկ, Ատրներսէ Հիւպատ եւ Պեմլեար իրենք զերելք զանազան սրբոց եւ հրեշտակապետաց պաշտպանութեանը կը յանձնեն։ Քրուէ (Hist. de la Géorgie, I, 232, ծն. 1) կը համարի թէ այս անձինքներ են Ստեփանոս Բ. եւ անոր Հոյրը Ատրը Շերսէ Ա. (ուղիղ Բ.) յետոյ Գեմլեար Ստեփանոս Ա. Կոյնէ եղացյըր (Hist. de la Géorgie, 224)։ Եւ Երերազագ ելի Ա. Կառնի եկեղեցւոյն կառուցանողը Ա. աշուղակի գէմ մղած պատերազմին մէջ (627) Հերակլ պարսկական Արաստանի Վարսաբանութիւններ զերի բռնեց։ (Թէսպան Էջ 319, 19 թիւ Բ. Բանեցաւ կենդանոյն Արքամանուէս իշխան Ա. քաղաք, որի էին քնզ Պարսից [եւ] Հռոմոց եցւոց)։ Կարի եմ բնդ գիմութիւն պիտի շդանեմ եթէ սա

կարծիքը յայտնեմ թէ Վարսապօսդու ձեւը սխառադղութիւն մըն է *Վարապ<*ա*>օսօսդու զահրամ-Աշուշայ ուստի եւ հսու առջեւնիս ունինք Գուգարաց Բդեացիս մը: Մովսէս Ուտէցին իր Ազուանից պատմութեան մէջ երկրորդ Ատրճերսին մը ունի: Տիղփոնի առումէն ետքը ջուանչէր Ազուանից սպարապետը Պարսից դէմ ապատամբեցաւ եւ զանոնը Պերոզապատ եւ Կապիճան զաւառներուն մէջ՝ Կուր գետի հիւսիսային կողմերն՝ զարկաւ. յետոյ Վրական սահմաններուն վրայ դադար ըրաւ: Եւ անգ մեծապատիւ այրն Ատրճներսէն Խշխան աշխարհին, որ երրեակ գահերեցութիւն (πρωτοթρονία) ի Հասմայէցւոց թագաւորութենէն ունէր, գայր առ նա. եւ իւրովի պատէր զվերս նորա. եւ զմեծ քաջութեան նորա զյաղըմութիւն քաջութիւն համարեալու: Ջուանչէր յետոյ օգնութեան կ'առնու վրական բանակը. Մ. Կաղանկ. Բ. ժթ. 295. հմմ. Բրոսէ, Hist. de la Géorgie, I, 231, ծն. 7. Յաւելուած, էջ 476: «Երբեմի Հ-Ներեց-Ռիւն, բացատրութիւնը կը ցուցընէ բացայայտ թէ Արաց իշխանը կայսերմէ երեք պատիւ ստացած էր, որոնց մէջ անշուշտ առաջին տեղին կը բռնէր Կիւրապաղատութիւնը: Ակնյայնի է որ Ժամանակագրութիւնը հսու ալ երկու Ատրճներսէնները ի մի ձուլած է: Վախուշտի Ատրճներսէն առաջնոյն կառավարութեան համար տուած ժամանակը (619—639) բնական է որ Մ. Կաղանկ. ոյ տեղեկութեան առջեւ ընդունելի չէ. եթէ անոր կառավարութեան սկիզբը հաշուենք Հերակլ կայսեր Տիղիսի պաշարման ուղիղ թուականէն (627), այն ատեն իրեն վերագրուած 20 տարին զմեզ մինչեւ 646/47 կը հասցընէ: Արական ուրիշ իշխանի մը կը ծանօթանանը Յ. Կաթողիկոսի Պատմագրութեանը մէջ. «Յաւելու սորա (Խորայէլ Կաթողիկոսի 669—678) զթառարայ ոմն զօրագլուխ զօրուն Տաճկաց որ ի

Հայք՝ վանեալ վատնէ կոտորմամբ սաստիւ ներ-
սեն իշխան Վըաց՝ միախառեայ զնա արարեալո
(Յովհ. Կաթղ. 53): Այս ներսենը կը յիշուի նաեւ
Սոկրատի Եկեղեցական պատմութեան հայ թարգ-
մանութեան նախարանին մէջ. “Յառաջ քան զու-
թուտասն ամ ի թարգմանելոյ Փիլովինի զգիրսդ
զայդ Սոկրատայ զեկեղեցական պատմութիւն,
թարգմանեալ էր աբասուն Գրիգորի Չորոյփորեց-
ւոյ թարգմանի՝ ընդ փառաւորս յիշելոյ Ներսեհի
Վըաց իշխանին փեսային Կամարականաց, զգիրս
Պատմութեան Վարուց Արբոյն Աեղբեսատրոսի եպիս-
կոպոսին Հռովմայ, Սոկրատ. Էջմ. Նիսբն. Էջ Ժէ:
Աեղբեսատրոսի Վարուց թարգմանութիւնը կա-
տարուած է 696էն ժը. տարի յառաջ, ուրեմն
678ին հմմտ. Գր. Խալաթեանց, Մովսէս Խորե-
նացու նորագոյն աղքիւրների մասին քննադատա-
կան ուսումնասիրութիւնը, Վիեննա 1898,
Էջ 5 յջ.: Խաղքաց գէմ կռուոյ մը մէջ 685ին
ինկան Գրիգոր Մամիկոնեան, Հայոց Իշխանը,
Վըաց եւ Աղուանից Իշխանները (Ղեւոնդ 35,
Ստ. Ասողիկ Բ. բ. 100): Դար մը եազը Մուսա բ.
ալ-Մահդի Խալիֆան (Յ Օգս. 785—15 Աեպտ.
786) Վըատանի Իշխանը անդթութեամբ սպան-
նեց (Ղեւոնդ 200, հմմտ. Բրոսէ, Hist. de la
Géorgie I. 253, ծան. 3): Ասիկա հաւանակա-
նագոյնս նոյն է Մարտիրոս Արշել թագաւորին
հետ, որ Զիշում ոստիկանին — նաեւ Ասիկ
կ'անուանուէր — ժամանակ մարտիրոսական մա-
հուամբ մեռաւ: Վասն զի այս ոստիկանով ըստ
Զուանչէրի Էջ 103, ուր երբեմն Զիշնառմ
Մահդիի որդի կ'անուանուի, իսկ երբեմն “Զիշ-
նամ” որ նաեւ Ասիմ կը կօշուէրո կարելի է
միայն Խուղայմա բ. Խաղիմը հասկնալ որ Մուսա
բ. ալ-Մահդիի ժամանակ Հայաստանի ոստի-
կան էր եւ Ղեւոնդէ 195, 200, Խաղմ կը կո-
չուի (տես վերը Էջ 41—42):

Վարսովանի իշխանակրը Զ դպրու սկզբեւ վիճակն թ դպրու սկզբը :

Իշխանը Վլագ Բղաշիք Գուգարաց

1. $Q_{\rho\sigma} P^{\alpha} \xi^{\mu}$, $\partial^{\alpha} q^{\mu\nu\sigma\eta\rho}$ $Q^{\mu\nu\eta}_{\rho}$ $523 \mu^2$
 $Q_{\rho\sigma} \partial^{\mu} \partial^{\nu} Q^{\mu\nu\eta\rho}$,
 $(Q_{\rho\sigma} \partial^{\mu} \partial^{\nu})^*$

$$\overbrace{\begin{array}{c} Q_{\rho\sigma} \partial^{\mu} \partial^{\nu} \\ J^{\mu\nu} \partial^{\rho} \partial^{\sigma} \\ \partial^{\mu} \partial^{\nu} J^{\rho\sigma} \partial^{\mu} \\ J^{\mu\nu} \partial^{\rho} \partial^{\sigma} \\ \partial^{\mu} \partial^{\nu} \partial^{\rho} \partial^{\sigma} \\ \dagger \end{array}}^{544^2}$$

$P_{\rho\sigma} \partial^{\mu} \partial^{\nu}$

2. $Q_{\rho\sigma} \partial^{\mu} \partial^{\nu} \partial^{\rho} \partial^{\sigma}$

$U_{\rho\sigma\lambda\mu} \omega_{\eta\eta}$, $U_{\rho\lambda\mu\eta} \omega_{\eta\eta}$ $540/41 \mu^2$,

3. $Q_{\rho\sigma} P^{\alpha} \xi^{\mu}$ $U_{\rho\sigma\lambda\mu} \delta_{\alpha\beta} \mu_{\mu} \mu_{\beta}^2$ $540 \mu^2$

$U_{\rho\sigma\lambda\mu} \frac{P^{\alpha\mu} Q^{\eta\eta}}{543/44}$,
 $(P^{\alpha\mu} P^{\eta\eta} \zeta_{\mu\eta})$

4. $Q_{\rho\sigma} P^{\alpha} \xi^{\mu}$ $\{^{\alpha}, 572 \mu^2\}^*$ $\left\{ \begin{array}{l} U_{\rho\sigma\lambda\mu} \eta_{\mu\beta} \eta_{\alpha\beta} \\ U_{\rho\sigma\lambda\mu} \mu_{\mu} \mu_{\beta}^2 \end{array} \right.$
 $\left. \begin{array}{l} 579 - 589 \\ \end{array} \right\}$

Մարզական
Մարզական

$\rho_{\eta b\alpha_2\bar{b}\mu\rho}$ $\rho_{\eta b\alpha_2\bar{b}\mu\rho}$

$$5. \quad \begin{cases} \text{Առանձինական } \zeta & 11 \\ \zeta_{\alpha\beta\gamma\alpha\beta} & \left| \begin{array}{l} 594 - 598 \\ \hline \end{array} \right. \\ \zeta_{\bar{\eta}b\alpha\bar{b}\mu} & \end{cases}$$

$$6. \quad \begin{cases} \text{Առանձինական } \zeta & 11 + \text{Պարզություն} \\ \zeta_{\alpha\beta\gamma\alpha\beta} & \left| \begin{array}{l} 628^{11} \\ \hline \zeta_{\bar{\eta}b\alpha\bar{b}\mu} \end{array} \right. \\ \zeta_{\bar{\eta}b\alpha\bar{b}\mu} & \left| \begin{array}{l} 627^{11} \\ \hline \end{array} \right. \\ \zeta_{\bar{\eta}b\alpha\bar{b}\mu} & \end{cases}$$

$$7. \quad \begin{cases} \text{Առանձինական } \zeta & 11 + \text{Պարզություն} \\ \zeta_{\alpha\beta\gamma\alpha\beta} & \left| \begin{array}{l} 645/46 \\ \hline \zeta_{\bar{\eta}b\alpha\bar{b}\mu} \end{array} \right. \\ \zeta_{\bar{\eta}b\alpha\bar{b}\mu} & \left| \begin{array}{l} 627^{11} \\ \hline \end{array} \right. \\ \zeta_{\bar{\eta}b\alpha\bar{b}\mu} & \end{cases}$$

$$8. \quad \begin{cases} \zeta_{\bar{\eta}b\alpha\bar{b}\mu} \zeta, & \text{Գեղասահման } 627^{11}, \\ \zeta_{\bar{\eta}b\alpha\bar{b}\mu} & \text{Կամաց էլեմենտար } 685^{11}, \\ \zeta_{\bar{\eta}b\alpha\bar{b}\mu} & \end{cases}$$

$$\frac{\text{Առանձինական } (\Phi)}{\zeta_{\bar{\eta}b\alpha\bar{b}\mu} \zeta_{\bar{\eta}b\alpha\bar{b}\mu}} = \frac{\zeta_{\bar{\eta}b\alpha\bar{b}\mu} \zeta_{\bar{\eta}b\alpha\bar{b}\mu}}{\zeta_{\bar{\eta}b\alpha\bar{b}\mu} \zeta_{\bar{\eta}b\alpha\bar{b}\mu}}$$

(Առանձին
Առանձին)

$\rho^2 m_{\alpha\beta\gamma\alpha\beta} k_T^2 / 800 \rho$ $m_{\alpha\beta\gamma\alpha\beta} k_T^2 / 17$

1. Պուրգէն, հաւատքի համար կաւատէ նեռ զուելով՝ Յուստինիանոս Ա. կայսեր պաշտպանութեան կը դիմէ. Յոյներէն բաւական օգնութիւն չգտնելով, իր բոլոր ազնուականաց, կեռջը, որդւոցը եւ եղբարձը հետ Լազիստան անցաւ: Յետոյ Ա.իր Բիւզանդիոն կ'երթան. Պլուկոպ. Պարսկ. Ա. ժք, էջ 56, 22—58,

14. Հմմա. Բ. իը. էջ 282, 17:

2. Պիրան-Աշխատպ, Միհրանական անէն, մարզպան Գուրզանի եւ Առանի, քրիստոնեայ կը դառնայ՝ Պրիգոր անուանը եւ կաւատի Հ.րդ տարին = 517/18 վար կ'առնուի. Երեք տարի վերջը 520/21 կը վերահաստատուի. Յոյներէն գերի կը բռնուի. Խոսրովի Երրորդ տարին (533/34) Խաղաղութեան ատեն Պարսկաստան կը դառնայ եւ իր նախկին գաւառին մէջ շահեւթան կ'առնուանուի. բայց մոգերու ջանքերովը վար կ'առնուի. կը գլխատուի Խոսրովի Ժ.րդ տարին (540/41). G. Hoffmann, Auszüge aus syrischen Akten persischer Märtyrer 78—86:

3. 538ի Խաղաղութեան դաշնց ժամանակ այսպէս կը գրէ Պլուկոպ. “Ալբաց կամաց ձգուեցաւ. որ եթէ կ'ուզեն Բիւզանդիոն մեան կամ հայրենիք դառնան. անոնցմէ շատերը մնացին. իսկ ուրիշներն հայրենի վայրերն գարձանն. Պլուկոպ. Պարս. Ա. իը, էջ 113, 21: Պիերանիոս՝ Գուրգէն թագաւորին երէց որդին (կամ Եղբայրը?)” Ամուսնոյն, եղբարց եւ որդւոցը հետ. որոնց երիշադցոյն Պիերանիոս էրն, Պլուկ. Ա. ժք, էջ 58, 8—9. “Պիերանիոս. Ալբաստանէն որ Մարաց մօտ է. Ալբական արքունի անէն՝ Պարսից անհամույր բարուց պատճառաւ, յառաջուցնէ Հռոմայիցւոց ապաստանած էրն. Պլուկ. Ալան գոթական Պատերազմին. Ա. ե. էջ 26, 12: Իբրեւ հռոմայիցի զօրավար 537ին եւ 538ին Խառիսարեւելեան Գոթաց գէմ կը կռուէր (Գոթ. Ա. ե. 26: 12. Բ. ա. էջ 146, 11. ժք. 221, 10) 543 եւ 544ին Հայաստանի մէջ (Պարս. Բ. իդ. էջ 262, 4. իք. 267, 13. իզ. էջ 270, 18. 272, 11. իէ. էջ 279, 17) եւ 544ին. որսորդութեան ժամանակ դժբախտ արկածի մը զո՞յ

կ'երթայ. Բ. իլ. էջ 280, 16: Անտարակոյս Պիրան-
վշնասպի ի պատիւ անուանուած է:

4. Հռովմէական զօրավար յիտալիա 542ին գ.ոթ.
գ. զ. էջ 302, 18. է. էջ 305, 13, 16:

5. Հռովմէական զօրավլուխ յիտալիա 547 եւ
552, Պրոկ. գ.ոթ. գ. իէ. էջ 391, 14. Պ. իշ. էջ
597, 6. 12. րդ. էջ 633, 17. 634, 3, 6, 9, 11.
Հմման. Lebeau—Saint-Martin 9, 162, 243:

6. Ըստ Պրոկ.ի (Պարս. Բ. իլ. էջ 282, 16—283, 2)
Պարսիկները 550ին Գուրգէն թագաւորին փախուստէն
ետքը՝ թագաւոր ընտրելու իրաւունքէն զրկեցին զԱրա-
ցիները. “Անոր համար ալ այս բարբարոսաց ազնուա-
կանութիւնը իրենց Գուրգէն թագաւորին հետ Հռով-
մայեցւոց ապաստանեցան . . . իսկ Պարսիկները զանոնք
թագաւոր ընտրելու իրաւունքէն զրկեցին: Ակիրք Պար-
սից սիրով չէին հպատակեր եւ երկակողմանի կասկա-
ծով եւ անվատահութեամբ կը նայէին իրարու: Պար-
սիկք անտեղիակ չէին թէ իրենք Արաց անտանելի էրն
եւ թէ կարծ ժամանակէն այս բանս երեւան պիտի ելլէր,
եթէ կարենային անոնք առիթ մը ձեռք բերելու: Այս
կը համաձայնի Եւստաթէոս Մցնէթացւոյ վկայաբանու-
թեանց. որոնք պարսիկ մարզպանին քով Ի-Ի-Դ-Ե-Լ-է- մը
կը ճանշնան. եւ դարձեալ ասոր կարելի է համաձայն-
Ցլնէլ Զաքարիա հռետորը (Ահբն-Կէ-Է-էր, էջ 253,
3—5) որ կը զրէ թէ Գուրզան՝ Պարսից թագաւորին
հպատակ քրիստոնեայ Ի-Ի-Ի-Ե-Շ մը ունէր: Ասոր հա-
կառակ Մազաղաս էջ 429, 15. Յուստինիանոսի կա-
ռավարութեան սկիզբը իրրեւ ժամանակակից՝ Արաց
Ի-Ի-Ի-Ե-Շ կը յիշէ Զ-Ի-Ն-Ր-Շ. իսկ Խ-Է-Ռ-Փ-Վ-Ն. էջ 2, 6,
6—14 ամ Աշ. 6027ին=535. ուրեմն խոսրովի դա-
շինքէն անմիջապէս ետքը այսողէս կ'աւանդէ. Այսոն
տարին Արաց Զամանաբառոս թագաւորը Յուստինիանոս
բարեգալու ինքնակալին եկաւ ի Կոստանդինուպոլիս՝ ա-
մուսնոյն եւ բովանդակ արքունեաց հետ եւ ինդրեց որ
Հռովմայեցւոց զինակացութեան եւ բարեկամութեան

մէջն ընդունուի : ինքնակալը ազաշանքը կատարեց եւ զինքը ու իշխանազուները բարձր պատիւներով պատռեց . . . եւ այսպէս ինքնակալը զիրենք դարձեալ իրենց թագաւորութեան երկիրը դրկեց : Եթէ Մաղաղասի տեղեկութիւնն ըլլար, կարելի էր Զամանարսոսը Գուրգէն թագաւորին մէկ եղբայրը համարիլ եւ ընդունիլ թէ իսազազութեան դաշնադրութենէն եաբը Արատան դարձած եւ Պարսիկներէն ազգապետ (Հայութիւն) դրուած ըլլայ :

7. Տես վերը էջ 74:

8. Թէսփ. Բիւզ. Phot. bibl. cod. 64: Ըստ Աեր.ի 26 Հայոց (եւ Ալբաց) ապստամբութիւնը խռովովի 41րդ տարին կ'իշխայ (2 Յուլ. 571 — 30 Յուն. 572): Աւելի ուղիղ ժմուական կու տայ Ստ. Ասողիկ Բ. թ. էջ 84. Վարդան Մամիկոնեան բգեշինը Սուրէն մարզպանը կը սպաննէ Խսոսրովի 41րդ տարին = Յուստիանոսի (Յուստին Բ.) եօթներորդ տարին, Արեգ ամսոյ 22ին, Փետրուարի երեքշաբթի մը, ուստի եւ 572ին: Հմմտ. Դիւլորիէ, Recherches sur la chronol. armén., էջ 206. Յուստիանոս Բ. ի եօթներորդ տարին կը դնէ նաեւ Թէսփիիլ. Sim. 3, 9. 4. 9. Սակայն ապստամբութեան շարժումը կանուխէն արդէն սկսած ըլլալու է. Հմմտ. Յովհանու արբայի Բիկլարեան Ալանաց՝ Ժամանակագրութիւն տպ. Մոմուէն. Chron. minora II, 211, Mon. Germ. Auct. antiquiss., Հար. XI յամն 1 եւ 5 Յուստինոսի Բ. ի. Եւազը. Պատմ. եկղ. Եր. է. Գրիգոր Տուրոնացի Դ. լթ, Աէն-Մարտէն Լըբոյի քով 10, 79 յջ.:

9. Տես վերը էջ 77/78:

10. Տես վերը էջ 81:

11. Տես վերը էջ 84: Արևանադրութեան երեք անձերը կը նոյնացընեմ Ստեփանոս Ա. անոր Դիեմետը եղբօր եւ Ատրներսէհ Բ. ի. անոր յաջորդին հետ:

12. Տես վերը էջ 84:

13. Տես վերը էջ 85: Ստեփանոս Բ. միջ-ավարի ժամանակը դեռ կարելի չէ ճիշտ որոշել. կ'երեւայ թէ

Ժամանակակիցից էր Յուստինիանոս թշ.ի եւ Մուհամմադը՝ Մըռուանի:

14. *Sხո վարը:*

15. *Sხո վարը:* Ըստ այսու Աղարջեթի Աւահամ կիւրապաղատը՝ Ասորներսէն (Գ.) Ախրապաղատին ժամանակակից կ'ըլլայ:

16. *Sხո վերը էջ 86 եւ վարը:*

17. *Sხո վարը:*

Եթէ Բրոսէի (Hist. de la Géorgie, Additions et éclaircissements էջ 153—155 եւ 161) այս աղբիւրներու համաձայն կազմած ճիւղագրութեան վրայ ակնարկ մը արձակենք, ամենէն յառաջ աչքի կը զարնէ թէ Վարդան եւ Ժամանակագրութիւնը՝ հնագոյն հեղինակութենէ՝ Կոստանդնէ վկայուած վրական Բագրատուննաց՝ Դաւթի եւ Բերսարէի մէկ որդիէն սերումը, գոնէ Կոստանդինէ յառաջ բերուած ձեւին մէջ չեն ձանչնար: Ուստի կ'երեւայ թէ Վիրը միջնանջրպետին մէջ իրենց անձաշակութիւնը զիտած եւ ազգատախտակին ժամանակագրական անհեթեթութիւնը զգացած են. Բագարատ՝ Լեւոն Խմաստառէրէն (886—912) Ախրապաղատի պատուով պահելուած Ասորներսէնի (Գ.) պապը, Դաւթի մը, որ Բերսարէի բնական զաւակն էր, որդին պիտի ըլլար! Ուրիշ տարրերութիւն մը յայնո՞ւ է որ Կոստանդին Ասորներսէնի հայրը Աշու կ'անուանէ, իսկ Վարդան եւ Ժամանակագրութիւնը Դաւթին կը կոչեն: Ասոր հակառակ այս երկու ըլլար ազգատախտակը Բագարատէն անդին կ'երկարեն հայ Բագրատունի Աշու Քաջին ժամանակակից՝ Աշուով մը, որուն կինը Վրաստանէն էր, եւ որ ամիրապետէն Վրաստանը աւատ ընդունեցաւ եւ ամբողջ երկիրը նուածեց, որուն վրայ Լեւոն Եւ Էն կիւրապաղատի տիտղոս ընդունած ըլլար կ'աւանդուի: Սակայն կայսեր օդնութիւնը ստանալու իր ջանքերը ապարդիւն

մնացին, վասն զի կայսրը նոյն միջոցին Մէրտիւլ Թողթովի դաւագրութեամբ զրադած էր¹: Ասկէ եռքը Վարդանի եւ Ժամանակագրութեան ազգատախտակներն իրարմէ կը չեղին, մինչ առաջինը Արական Բագրատունիները կը բարձրացնէ եւ հայ Բագրատունեաց հետ կը միացնէ. Ժամանակագիրը կը ջանայ թերակազմ աւանդութեան թեւագրութեանց հետեւելով, Կոստանդինի պէս, Ճննդագրութիւնը շարունակել:

Ըստ Կոստանդինի Գաւիթի եւ Սպանդիատ եղբարց Արաման մտնելէն մինչեւ իր ժամանակը (952) 400 կամ 500 տարի անցած էր²: Ասոնք անձամբ կամ Գաւիթի սերունդը — Սպանդիատ անդաւակ մեռաւ — յետոյ Հերակլ կայսեր հետ միացան անոր պարսկական արշաւանաց միջոցին, եւ պարսկական շատ մը քաղաքներ եւ երկիրներ նուածեցին՝ Պարսից Հերակլէ ունեցած երկիւղին ազգեցութեամբը: Կոստանդինի համաձայն Արական Բագրատունիք կը պարծին նաև իրենց Ասպուածամօր հետ ունեցած ազգակցութեան կապին համար, քանի որ իրենք ալ Անոր նման Գաւիթի ցեղէն էին (Էջ 197, 19 յշ.): Այս ակնարկութիւնները ժամանակագրութեան հեղինակներուն քով անպառող գետնի վրայ չեն ինկած. Բագրատունեաց անմիջական նախահաւը Գաւիթի բնական զաւակը չէր: այլ Սովորոն անուն հրեայ մը, որ քանիուութերորդ նախասերնդեամբը սրբոյն Յովսեփայ Ազէռվապայ եղբօր հետ ազգականութեան կապ մ'ունէր: Անոր եօթն որդիներն եկղեց (Եկեղեց) դաւառը Ռաքէլ թագուհւոյն եկան, որմէ յատուկ ձեռօքը մլրտուեցան: Էսոնցմէ երեքը Հայ թագաւորական տանց հետ ընտանեկան կապեր հաստատեցին, մինչ մնացեալ չսրբը, որոնց

¹ Բրոսէ. Additions et éclaircissements էջ 160:

² De admin. imp. Խե, էջ 199, 8 յշ.:

Աջեն էր գուրամ կամ գուարամ վրաստան անցան։ Այս միջացիս Բակուր Գ. թագաւորը (557—570 թատ վախուշտի) անշափահաս զաւակներ ձգելով մեռած էր։ Ասոր վրայ Խոսրով Ապրուեզ, որ իր Որմիզդ Հօրմէն՝ Պարսից արքայէն՝ Ռանի (Առանի) եւ Մովսէանի կառավարութիւնն ընդունած եւ իր կայանը Պարտաւ հաստատած էր, Արացի երիսթաւներու հետ բանակցութեան մէջ մտաւ, որոնք իրենք զիրենք (Վրաստանի թագաւորէն) անկախ Հրատարակեցին եւ Խոսրովի հարկ վճարեցին. մինչդեռ Բակուրի որդիները Կախեթի լեռնագաւառները քաշուեցան, իսկ Վախտանգի որդւոյն՝ Միհրդատի որդիները՝ որոնք Աղարջեթի եւ Զաւախսեթի աէրերն էին, Աղարջեթի ժայռերն ամրացան։ Բայց երբ Թառըքերն Պարսկաստան յարձակում մ'ըրին, իսկ Յոյներն Միհրդետյրէն զՊարսիկներն վանեցին եւ Պարսկաստան մտան, Խոսրով Ապրուեզ ատիզուեցաւ Արաստանը եւ Հռովմը (Հռովմէական աէրութիւնը) թողուլ՝ Հօրը օգնութեան հասնելու համար¹։ Այն ատեն Վիրը յոյն կայսերմէ իրենց թագաւոր մը խնդրեցին եւ ատիկա իրենց տուաւ Միհրդատի քեռորդին Պատարամը² որ Աղարջեթի եւ Զաւախսեթի կը տի-

1 Խոսրով իր Հօրը հանդիպած արկածին ժամանակ դեռ երիսթապրդ մըն էր թնդես որ յայնին է. Վահրամ Չաքինի ազգամբութեան ծագելուն՝ Հօրմէն Ապրուական կայսերած էր, բայց իշխանաց ազգամբութեան զորք ամենալուն պէս թիզըն գարդաւ. եւ արքայական պատի պահպանից անուանի եւ թիզըն պէտքաց խոսրով եւ զորքած էր նշ. թիզըն թիզաններէն մարտ առնուած եւ բանաւարկան իր հոյրին ազգամբութու, այլ զԱմհրամ Չաքին կանիկը. Համար. Հմիմ, Nöldeke, Gesch. der Perser und Araber, Եջ. 273, ծան. 1: Առանի է. Մովսէանի կուսակալութիւնը երեւակայութեան զիւա մըն է պարզապես։

2 Պատարամ կամ Պատարամ զաւախսեթին պահպան ձեռը կրնոյ բլուալ հայոց Աստվածաշնչութեան պարագան։

բէր, եւ անոր կիւրապաղատի տիտղոսը տօւաւ և
Անոր ժամանակը կ'իշխայ վահրամ Չորինի ապ-
ստամբութիւնը : Խոսրով զայն Մօրիկի օգնու-
թեամբ յաջողութեամբ նուաճնէն ետեւ, Արա-
տանը անկախ ճանչցաւ եւ գուարամ այնու հետեւ
Յոյնաց գերիշխանութեան տակ թագաւորեց¹ :
Վախուչտ առոր կառավարութիւնը 575—600 տա-
րիներու մէջ կը դնէ, բայ այսմ ալ անոր Արա-
տան գալը Կոստանդին Շիրանածնէ իրապէս 400
տարի յառաջ կ'իշխայ : Անոր որդին Ստեփանոս Ա-
Փոկասի եւ Հերակղի (600—619) ժամանակակիցը,
ինք զինքը թագաւոր չէր կոչէր այլ երիսթաներու
մժավար միայն : Երբ Խոսրով Մօրիկի վրէժն
առներու համար, Փոկասի գէմ ելաւ, Ստեփանոս
Յոյներն թողուց եւ Խոսրովի կողմը բռնեց եւ
Պարսից գերիշխանութեան տակ բովանդակ Արա-
տանի կ'իշխէր՝ Տփղիս նստելով : Երբ Հերակղ
արեւմտեան թուրքերուն օգնութեամբ Տփղիսը
պաշտօնց, Ստեփանոս քաջութեամբ պաշտպանեց
քաղաքը, սակայն կոռույ մը մէջ ինկաւ, որուն
վրայ կայարը տիրեց քաղաքին² եւ զայն Բակուր Պ-
թագաւորին Ատրներսէ անուամբ որդւոյն յանձ-
նեց . որ Կախիթի երիսթաւն էր, եւ զինքը Արա-
տանի մժավար անուանեց : Հերակղ ուրիշ երիս-
թաւ մը Զէնջը՝ հոն թողուց Կալա բերզը պաշտ-
րելու համար, եւ ինքը Տիղրոնի գէմ արշաւեց :
Զիրզու քանի մ'օրէն գրաւեց բերզը³ . ասով

*Würramt ելած *Wurhrant յն. Γοραράնης (Թէնդարիս-
պար. եղջ. Ե. Ռէ. պթ.) Wurhrant յն. Հայ. Պ+թ-նէս
— Ορρυθմης. Հայ. Nöldecke, Gesch. der Perser und
Araaber, էլ 46, Ցան. 3, Meillet, Revue crit. 1890-ին
1896 : թ. 213 :]

¹ Hist. de la Géorgie, էլ 214 թ. :

² Տես պերը էլ 83/84 :

³ Այս յարավելը (Episode) կը պարտինք Հերակղի-
պարսկական արշաւներին եւ սկիզբան քարդու : Ասդանի

Ըստերն ձեռք բերին վերստին Արաստանի երկիր-
ները, Աղեր, Կղարջեթի եղբներն եւ ծովեղը:
Առաջանասի որդիները Կղարջեթի լեռներուն մէջ
մացնեն, մինչ Շարներուն Արաստանի մասեալ
երկիրներուն կը տիրեր, առանց սակայն թագաւորի
տիտղոս կրելու: Երիսթաներն իրենց երկիրները
իրենց որդւոց ժառանգութիւն կը ձգեին, թէեւ
Շարներունի գերիշխանութիւնն ալ կը ճանշ-
ալովին:

Сборник материалов для описания
исторической и географической
части Кавказа, том 27, № 1900,
Москв., 1864, № 1—64, № 65—81: Սակայն դժբախտար
և առաջարկ Ծովայի հարավի արշավանդ եւ առաջարկ Հայաստանի արշավանդ եւ առաջարկ Հայաստանի արշավանդ եւ Հայաստանի արշավանդ կառուած է. հմատ. Զա-
մանակական. Ծարքե, Ցեղաց. 35, էջ 129 յ. Բայց Կե-
զե այ թէ Հայաստանի արշավանդ իսպանինը անունը չէ յիշա-
ւած անուն, էջ 51—53 պարզապես Թուրքաց իշխանին եւ
անուն ոչ այսի թէ արշավանդ կը կոչուի:

Համանակարութեան Զիրզու խարանի արշավան-
դին պատճեն թիւնը՝ ակնյայանի լօշափումներ կը ցուցընէ
Ո. Կազանյացուցուց Պատճեն թեան հետ. Բ. ժ.-ժ.ր.
47, էջ 24—27, 28—30]: Բրուկ արդէն մոտադիր եղած է
Hist. de la Géorgie, էջ 228, ձն. 1, 226, ձն. 3, 5,
225, ձն. 4) որ այս Զիրզու Արքու Կաղանի. ի Զիրզու սո-
վունին եւ Թեափանի Հիերոլին կը համապատասխանէ:
Վահկու նոյն առանձուան արքու մոտեած թուրքաց թանէ Շ-Շ-
հու խանն է: Տփղիսի. Զիրզու խարանէ իւ անոր Շամ-
արշին առանձու կը պատճեն Ա. Կաղանի. Բ. ժ. դ. 28—30.
ան վերը էջ 82/84: Տփղիսի մօս՝ Կալար բերդն անապա-
հոյս արտօսցի աշխարհագիրներու. Տփղիսի հանգելով յիշած
Հայաստանի բերդն է:

1. Յանահանը, Հայաստան Պատճեն թիւն Ալյուաց. Ա. հ-
անունի 1884, էջ 96 յ.:

Բայց Բագրատունեաց Արաստան դադիմ ելու դէպքին ուրիշ խմբագրութիւն մ'ալ կայ: Առեւ փանոս Բ.¹ Ատրներունչ առաջնոյն (639—63 բառ Վահանաշտի) որդին ու յաջորդը, որ նմանապէս Տփղիս կը նստէր, ստիպուեցաւ Արտացւոց առջեւ էն իր երեց որդուոյն՝ Միհրի հետ Եղրիս փախչէլ, ուր քիչ մը ետքը եկաւ նաև կրտսեր որդին՝ Արշիլ, արքունի գանձերն զանազան տեղեր, իսկ եկեղեցւոյ գանձերը Մցիսթի Սիսնի եկեղեցւոյն գմբեթին մէջ ապահովցրնելէն ետքը: Ստեփանոս Եղրիս մեռաւ: Միհնչդեռ Միհր եւ Արշիլ եղբայրներն Եղրիս էին, Արաստանի մէջ Հաղարացի Մրուան-Քրու¹ Էմիրն երեւան ելաւ: մինչեւ ծովը՝ Յունաց եւ Հայոց գաւառներն մարտիսի ու մժեղի բազմութեամբ բանակով մը աւերեց, բովանդակ Կաւկասը շրջեցաւ եւ Դարիալի եւ Գեղբենդի գուներուն տիրացաւ: Երբ Արաստանի բոլոր քաղաքներն աւերելէն եւ բազմութիւ բերդեր գրաւելէն ետքը՝ ապականիչ արշաւանքով՝ Սամցինէ, Արգուեթէ, Եղրիսէ, Միհնջրիլիայէ եւ Ափիսազաց աշխարհէն անցնելով՝ Անակոփ ամրոցին առջեւն երեւացաւ եւ զայն պաշարեց, Միհր եւ Արշիլ եղբայրներէն, որոնք անոր արշաւանաց միջոցին Եղրիսէ Ափիսազիստան քաշուած եւ կայսերական երիսթաւին՝ Լեռնի քով ապաստան գտած էին, պարտութիւն² մը կրեց, որ սակայն Պիտիոսէ:

1 Ը.յս անձնաւորութեան մէջ կը միանան ‘Կախիցեւանի դաշիճը Մուհամմետ բ. Մրուան եւ անոր որդին՝ Մրուան բ. Մուհամմադը, որ յետոյ ամիրապէտ եղաւ:

2 || Միհիթար Այրիվանեցի այս դէպքը ‘Ներսէն Կամարականի (689—691) եւ Սողոմոն կաթողիկոսի (792/3) կառավարութեան միջոցին կը պատմէ (Միհիթար Այրիվանեցի ոյ Պատմութիւն Հայոց, առ. Էմին 1860, էջ 51): Համար Միհիթարայ ազբիւրը Ստ. Առողի բ. բ. էջ 72, 76: Յովհան կը թշուապ, Սբ. 140: Էմին սխալմամբ Տէր Սողոմոնը 696ին լը դնէ: Սակայն ինձի անհասկանալի է թշէ ինչպէս Բրուսէ այս

Գուրիայէ եւ Ապերէ ետ գառնալու միջոցին եղեազագաւառին քաղաքներն ու ամրոցներն նուածելու արգելք չեղաւ։ Միհր վերըէ մը մեռնելով՝ իրեն յաջորդեց Արշել (668—718 ըստ Վախուշտի) որ իրեն պահեց Եղբիոր, Սուանեթը, Թաւկուերը, Վրացուեթը եւ Գուրիան, կր նստէր Ցիխէ-Գոջ ու Կութաթիս, իսկ Կղարջեթն ու միջին Միթիութեթին իւր հանգուցեալ եղբօր բաղձանաց համաձայն եղբօրազիկներուն ձգեց։ Ասոնցմէ առաջինն ամուսնացուց Կղարջեթի եւ Զաւախեթի տէր Գուարամ կիւրապաղատին հօրեզբօր որդւոյն կամ թռուան հետ. երկրորդը Փերոզէ սերով բգեաշխին հետ, որ Խրիալեթի, Տաշերի եւ Ըբոցի (Հայ. Ըլոց) մժավար էր. երրորդը Վախսանգ իւագուռին մեծամեծներէն միուն՝ Ներսէ Ներսէ հետի հետ. շորբորդը Ատրներսէ Ատրներսէ հետի հետ, որ Նախորդին հետ ի միասին՝ Աերին զաւասին կամ Քարթլիի տէրն էր. Հինգերորդը Ատրազմանի հետ, որուն Կատամանի երկիրը միւշեւ Քուրդիս-Խէվ տուաւ եւ որ Պարտաւի պարսիկ Երիսլաւէն՝ Վախսանգ՝ թագաւորին մօրը հօրմէն կը սերէր¹. վեցերորդը՝ Ուէվի գծով Միհրան իւա-

եղբակացութեան կու գոյ թէ Միհրան ար Այբիսանեցի այս գեոգրք Հայոց Ռէ թէ ականին — 681. էը գնէ. *Hist. de la Géorgie I.*, 242, ծան. 2: „En l'an arménien 130 = 681 de J. C. les rois de Géorgie Artchil et Mihr battirent Mourwan près de la citadelle d'Anacop'ia etc...” Ունթագուռքի բնակչութը հաս ամենենին տարեթիւ շունի. եւ Միհրի եւ Վրշիլ յաղթութեան ժամանակին հասար գրեթէ հարի իւր տարւոյ շափ խաղոյ մնջրապետ կայ ։ Վրական իշխանաց փախու առը ամենէն կանուխ կրնայ կառ մ'ունենու և հայ նախարարաց՝ Դամինէն անի արկածին (705ին). հետեւութիւնն եղող՝ փախուատին հետ (Պետոնգ էջ 58)։
 1. Ասիկա ապահովարար Արտաշեհիներու առէն էր, որոնք յետոյ իրենք գիրենք Վահրամ-Չորինէ կը ուրիշնէն:

գաւորին սերունդէն ջուանշէր ջուանշերեանի
հետ եւ ասոր տուաւ ջուար, խերկ, ամբողջ
Մթիուլեթը եւ Մանգղիս ձորը մինչեւ Տփղիս:
Խոկ Ափխաղիստանի կայսերական երիսթաւին՝
Լեռնի տուաւ իւր Գուրանգուխտ եղբօրաղջիկը եւ
այն թագը՝ զոր յոյն կայսրը Միհրան թագաւորին
պարգեւած էր: Արչիլ իր բնակութիւնը հաստա-
տեց Եդրի մէջ մինչեւ Ծորապան, բոլոր քաղաք-
ներն ու բերգերն վերաշնեց, Գուրիայի եւ Յու-
նաստանի սահմանին վրոյ շինեց իր ամրոցը. այս-
պէս անցաւ տանուերկու տարի. Վրաստան դար-
ձեալ հոգի առաւ, բոյց Մցիսեթը գեռ աւերակ
էր: Երբ Արչիլ թագաւորը Եդրիսէ գալով դագար
առած էր երբեմի Խիդար բերգին մէջ՝ իրեն եկաւ
Դաւիթթ մարգարէին սերնդէն մժավար մը՝ Ատր-
ներսէ անուամբ՝ Ատրներսէ Կոյրին մէկ եղբօրոր-
դին, որուն հայրը Բագրատունեաց ազգական էր
եւ Յոյներէն Սոմիսեթի (Հայաստանի) երկիրներուն
մէջ իշխանութիւն մը ստացած էր, բայց Քրուի
արշաւանաց միջոցին Կղարջեթի մէջ՝ Գուարամ
Կիւրապաղատին որդւոց քով ապաւինած եւ հոն
մնացած էր: Այս Ատրներսէ հն Արչիլ թագաւորին
սա աղաշանքն ըրաւ. Եթէ կ'ուզես, զիս քու աւա-
տառուներէդ մին ըրէ եւ աւատ մը տուր ինձի, :
Թագաւորն իրեն Ծոլառւէրը եւ Արտանը¹ շնորհեց:
Ասոր վրայ Արչիլ Կախեթ անցաւ, զոր իւր արքու-
նականաց մէջ բաժնեց, անոնց աղնաւորութիւն
պարգեւելով: Աաժմորի եկեղեցին շինեց եւ Գուա-
րամ Կիւրապաղատի — որ Աս խտանգէ եւ անոր
յոյն ամուսնոյն որդիներէն կը սերէր — դստեր
հետ ամուսնացաւ: ... Այս միջոցիս Սարակինոսք

¹ Աամցիսէի մէջ. հման. Բրոսէ էջ 249, ձն. 5.
Ա. Խորենացւոյ Աշխարհագրութեան մէջ Արտանը՝ Արտա-
հան կը կոչուի, արտարէն կամ Բալ.

Ռանի (Առանի) մէջ զօրացած ու Գաղղիրը (Խաղղիրք) եւ Հայաստանը գրաւած էին. Մասլամա Յունաց գէմ պատերազմ կը մղէր: Առբներսեհ Կոյրին երեք եղբօրորդիները, որոնք իրենց հօրեղբօր աշքերն խարած էին՝ Տարօնէ Շակիկ (Շաքէ?) եկան, եւ հոն հաստատուեցան Արշելի հաւանութեամբ, վասն զի Ռանի (Առան) շուրջը տարածուող կակասի երկիրն անտերունջ էր¹: Հարեթի եւ Կախիթի մէջ հաղիւ քանի մը հոգի միացած էր՝ թաւուտներու եւ անտառներու մէջ ազատելով, անոր համօր ալ այս երեք եղբայրներն երկրին մինչեւ Գուգուզա տիրացան²:

Տեղւոյս չէ պատմութեանս մանրամասնութեանց իջնալը. մեզի համար կարեւորն հոս այն է որ մատնանշենք այն իրողութիւնը թէ այս պատմուածքին անձանօթ է Գուարամ Կիւրապաղատին Բագրատունի եւ դաւթեան ծագումը: Բագրատունիներու Արաստանի մէջ առաջին անդամ դահքարդանալու աւանդութեան երկրորդական ծագումը ունենալուն փաստը՝ միանգամայն վճռատու է այդ աւանդութեան պատմական արժէքին: Ասոր հակառակ շատ աւելի ճշմարտութեան մերձ է,

¹ Հմամ. Պէտոնդ. Էջ 170:

² Hist. de la Géorgie I, 232—250: Հայ թարգմանութեան այսակիս միայն ծանօթ է (Քուանչէր Անենետ. 1884, Էջ 100—101) “Այլ ի խոցոյ անտի” մեռաւ Միհրն եւ թաղեցաւ ի Մցխիթար. եւ դադարեաց երկրին ամս երկուառան:

Յաւուրսն յայնոսիկ իշխան ոմն ի տանէ Գաւթի մարգարէի, Ադրնաս կոչեցեալ, եկն առ Արշին որ լիալ էր ի Հայս, եւ գերեալ որդւովքն յայլագդեացն, եւ զերծեալ անտի խնդրէր ի նմանէ տեղի բնակութեան. եւ եռ նման զնիւշտ եւ զԸղուեր եւ զլաւօնէ: Եկին եւ ի Տարնոյ եղբայրը երեք եւ բնակեցան մինչեւ զԳաղգաղ հրամանու Արշին: Եւ կինն Արշին էր գուսար Գորոմայ կիւրապաղատին, ի զարմացն Անխառանգայ արքայի:

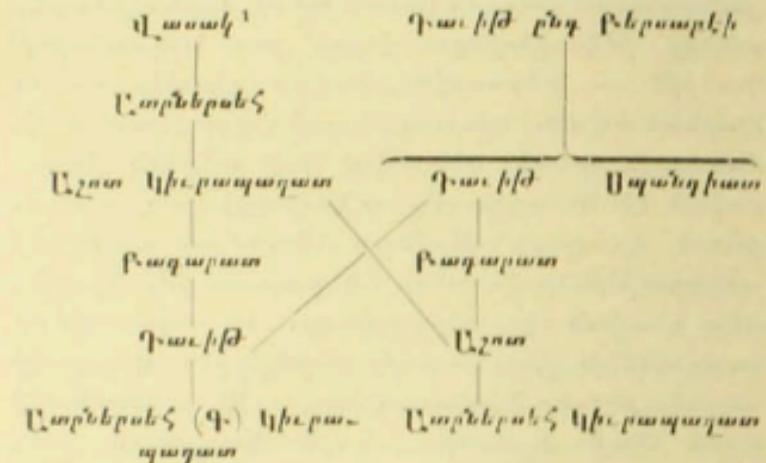
ինչպէս այժմ երեւան կ'ելլէ, վրական բագրատուն
նեաց ծննդաբանութիւնը Ատրներսէհէ (Գ) գեղի
վեր մինչեւ Աշոտ կիւրապաղատ։ Եթէ նոյն իսկ
յիշեալ աղքիւրներուն յարաբերական հնութեան
իրենց աւանդածներուն ծագման համազօր ժամա-
նակ մը՝ համապատասխանելու ըլլայ, սակայն եւ
այնպէս նիւթապէս Կոստանդին կայսեր պատմու-
ածքը հնագոյն նկատուելու է, ուսկից յինքենէ կը
բխէ ճիւղագրութեան Բագրարատ Ա. նէն գեղի վեր
յաջորդական շարքը։ Ուստի պիտի ստիպուինը ըն-
դունիլ թէ վերջնոյս հայրը՝ ըստ Կոստանդինի՝
Դաւիթ — Բերաբէի բնական զաւակը — եւ
Ատրներսէ (Գ) Կիւրապաղատի հայրը Աշոտ՝ տոհ-
մածառին կրտսեր անդամին վրայ տեղերն փոխա-
նակած են եւ այսու Աշոտ Կիւրապաղատ մը ստա-
ցուած է։ Բայց վերջնոյս նկատմամբ Վարդանի
տեղեկութիւնը եւ անոր ծննդաբանութիւնն այն-
պէս բնական կը ներկայանայ, որ նպատակեալ
խարդախման վրայ խորհիլ կարելի չէ։ Վարդանի
տեղեկութիւնը ներքուստ կապ ունի՝ Հայաստանի
Աշոտ Քաջ Իշխանին մասին հաղորդած տե-
ղեկութեանց հետ, զորոնք անտարակոյս Շա-
պուհ Բագրատունոյ պատմութենէն քաղած է,
ուստի եւ զանոնիք յախուռն անտեսել ու ար-
տաքսել ներեալ չէ։ Սակայն ասով իսկ հա-
ւանական կը դառնայ թէ՝ Աշոտ Կիւրապաղատի
հայող տեղեկութիւններն ալ միեւնոյն աղ-
քիւրէն ըլլալու են, ուսկից ինքնին կը հետեւի թէ
դաւթեան աղնուաղարմ սերնդաբանութեան ստեղ-
ծումը Շապուհ Բագրատունիէ ետքը, ըստ այսմ
ալ թ դարու վերջէն ոչ յառաջ կատարուած է եւ
կամ առնուազն Շապուհի դեռ եւս անծանօթ
եղած պիտի ըլլայ¹։ Ուրեմն վերն նշանակուած

1. || Ստոյգ է որ Թովման Արծրունի այս սերնդաբա-
նութիւնը կ'ենթաղքէ, սակայն ինքը Կոստանդին Ծիրա-

խարդ ախումն ի հակառակէն՝ դաւթեան ծննդաբանութեան հեղինակէն կատարուած ըլլալու է։ իսկ Առըներսէ Կիւրապազատի Հայրը՝ Դաւիթիթ այդ խարդախման իրբեւ մեկնակետ ծառայած է։

Ըստ այսմ մէկ կողմանէ Ամրդանի եւ Ժամանակագրութեան եւ միւս կողմանէ Կոստանդինի ծննդաբանութեան աղերորդ հետեւեալն է։

Ամրդան եւ Ժամանակագրիր Կոստանդին Շահանաձին

Այս տեսութիւնը կատարելապէս կը ստուգուի Ամրդանի տեղեկութեանց վերլուծումովը, որով այս արդիւրիս կը հասնինը թէ Ամրդան արարացի ամենալաւ մատենագրուց համաձայն

Կայսեր ժամանակակից ըլլալով դուցէ թէ արդէն անելէ պետքուած աւ անդավեպին տեղեալ էր։ Ասազուրականի Աշոտ Արծրունի իշխանին մահու ընէն եաբը ոյսպէս կը զրէ։ Այս եկեալ ի մի վայր գոազիկ եւ գուրգէն եղը բարձր համար համար էր մի ուժ մօր ծնունդը, յերկու ու յ քաջաւառ հմիկ կ դահուկ աւ թէ Անեների բարի մայր եւ Պատիթի թու Արծրունի իթ է Եղ 251։ Այս երկու եղբարց մայրը Աշոտ Աւ Բագրատունի թագաւորին դաւագիւն դուստրը, Առփիան էր։

1 Ժամանակագրութիւնը չունի։

Հեղ որանչելի աղբիւրէ մը կը քաղէ։ Այսպէս կը պատմէ Ասրդան, էջ 76—78.

“Բայց անկելոցն ի մեծ պատերազմին¹ միացորդք՝ էին այսոքիկ. երկու որդիք Ամրատայ որդւոյ Աշոտի, որոց անուանիքն՝ Աշոտ և Շապուհ, եւ Սամուելի (Մամիկոնեան) եղբայր մի Շապուհ առնուն. իսկ Մուշեղայ (Մամիկոնեան), երկու որդիք եւ շորս գատերը, անդրանիկին Շապուհ առնուն: Որբ անկան յերկիրն Ատապուրական. զորս եռապան զերկոսին Մեհրուժան Արծրունի, որպէս թէ ի պատճառս հօրն նոցա եղեւ աղետն մեծ. եւ մի ի քերց նոցա ետ զինքն յամուսութիւն քահազի ումեմն խմայելացոյ՝ թիկունս առնելով զնոս։ Իսկ որդիքն Ամրատայ Աշոտ եւ Շապուհ, հասարակ բաժանեցին զհայրենիս իւրեանց. եւ զի Քահազ յափշտակեալ էր մասն ինչ յԱրշարունեաց, եւ խորհելո տիրել ի ձեռն կնոջն բոլոր աշխարհին², զայն տաին յինքեանս Աշոտ եւ Շապուհ³. եւ ելեալք զկողմամբն Շիրակայ՝ հարին զզօրսն Խմայելի՛ որ անզ, եւ զբակեցին յինքեանս զՇիրակ եւ զԱշոցք, եւ զզաւան Տայոց։ Եւ այսպէս ըստ բախտին ելեալ Աշոտի քաջի՛ շինէ զկամախու⁴, եւ բնակեցուցանէ ի նմա զընտանիս իւր. եւ ինքն նմանեալ նախնոյն իւրոյ Ամրատայ, որդւոյ Բիւրատայ իշխանի Ամրատաւանայ, որ է Բերերդի Ազեր⁵ զաւառի քաւառի քանզի յաւուր միւսմ պաշտ-

1 Բագրեւանդաց Տակառն, 772ի Հրամից ամսոյն. Հման. Daghbashean, Gründung des Bagraditenreiches 63:

2 Երրէն ի վեր արդեօք Մամիկոնեանք Արշարունեաց մէջ կալու ածներ ունեին։

3 Հման. Ուս. Ասոզիկ, էջ 106. “Աշոտ որ Մամիկոնի կոչիր զանձազին արար զզաւան Արշարունեաց յազդէն կամարականաց, եւ զարբռունին ի Կոզովուէ յԱրշարունիս փախեացու։

4 Տայոց մէջ։

5 Մ. Խոր. Բ. լէ.։

բեցին զնա թշնամիքն՝ մինչ կայր յազօթս, եւ տեսեալ՝ ոչ խափանեաց զխօսելն ընդ Աստուծոյ մինչեւ ցկատարումն, եւ ապա ելեալ բնդդէմ նոցա, կտրէր յերկուս զգլխաւորն, որում անուն էր Լիպառոն Աբղլա, եւ հարկանէր իրբեւ արս հինգ հարիւր: Առ առ բողոք կալեալ ազգին Գնունեաց թափել զնոսա յԽմայելացւոցն, որոյ երթեալ հաղար արամբ յԱղիովիտ գաւառ, եւ առ ինքն գումարեալ զամենեայն ազգն ախիւն իւրեանց տանի բնակեցուցանէ ի Տայո:

Յայնմ ժամանակի աղմկեալ Խմայելի ընդ միմիանս, հանգչէր երկիրս Հայոց, եւ սկսան զօրանալ իշխանէրն մեր յիւրաքանչիւր իւր տեղիս: Եւ տայր իշխանն Խմայելի Աշոտի որդւոյ Ատրներսեհի որդւոյ Վասակայ, որդւոյ Աշոտոյ Հայոց իշխանի՝ զերկիրն Վըաց, որոյ երթեալ հնազանդեցուցանէ ինքեան. եւ կայսրն առաքէ նմա պատիւ կիւրապաղատութեան: Խսկ Զահապն ապստամբեալ յիւրմէ իշխանէն, գայ նստի ի Դուռին բռնութեամբ, որդւով իւր Աբդլոյիւ: Եւ իբրեւ ետես զայն Աիւրապաղատն Աշոտ, առաքէր առ կայսրն Լեւոն օգնել նմա, եւ նա չէր պարապ. զի Միքայէլ ոմն ջանացեալ սպանանել զնա, եւ ոչ յաջողեալ գործոյն, այլ իմացեալ կայսերն կամեցաւ սպանանել զնա, եւ աղաչեցեալ ի թագուհւոյն՝ մինչեւ անցցէ զատկին¹ օր, վասն որոյ եդաւ ի բանափի. եւ էր բանտապահն բարեկամ Միքայէլի, որ կաշառեաց զմանկլաւիկքն, որք են սենեկապանք արքոյի եւ մօտակայք. Եւ սոքա յանկարծակի որովք գիմեցին ի վերոյ կայսերն յեկեզեցին ի ժամ պատարագին, եւ նորա փախուցեալ առ սեղանն բուռն եհար զնմանէ. իսկ նոքա անողորմ գաղանաբար սպանին զնա ի տեղւոջն: Եւ թագաւորեաց Միքայէլն. եւանէր ի խնդիր մեծ զօրավա-

¹ Առա եւս Շննդեան առնել.

րին Մանուելի Մամիկոնենոյ . եւ նորա աճապարեալ հարիւր եւ յիսուն արամբը անկանի ի կամախ¹ , եւ անտի առ Մամուն իշխանն իսմայելի , որ սպանեալ զեղբայրն Մահմէտ՝ ինքն տիրէր Տաճկաց . եւ նորա յոյժ պատուեալ զնա , կտրեաց ոռօնիկս աւուրն հազար երեքհարիւր եւ վեց կշիռ արծաթոյ , եւ դայլ օր ըստ օրէ պարզեւս անշափ եւ անկշիռ : Բայց Կիւրապաղատն Աշոտ տիրեաց ի Կաղըջաց (կարդա ի Աղարջաց) մինչեւ ի Տփղիս , լեռնակողմամբն հանդերձ : Բայց տունն Զահապայ զօրացեալ ի Դուին , իրրեւ հինգ հազարաւ կամեցան գնալ ի Տարօն , յիշաանութիւնն Աշոտոյ որդւոյ Ամբատայ . իսկ ողջախոհն այն եւ քաջն հաւատացեալ՝ երկերիւր հեծելօք եւ երեքհարիւր հետեւակօք եւ ընդդէմ նոցա չմեացեալ հաւաքման զօրացն , եւ կոտորեաց ի նոցանէ զերեք հազարան , եւ հասեալ ի բանակս նոցա՝ էառ զամենայն մեծութիւնս նոցա , եւ գարձան խնդութեամբ փառաւորելով զՔրիստոս : Եւ Ծապուհ եղբայր նորա առպատակեալ ի կողմանս Դունայ , եւ առեալ աւար բազում գառնայր . եւ թափեցաւ զօրն ի քաղաքէն զհետ նորա , եւ քաղաքացիքն դիմեալք ի վերայ Աբգլմէլիքի սպանին զնա , եւ ածին զդուռն քաղաքին . եւ գարձեալ զօրացն եւ իմացեալ զեղեալն , չքոտեցան եւ կորեան ի միջոյ :

Զահապ Իսմայէլացւոյն առաջին անդամ երեւան գալու ժամանակը՝ յառաջ բերուած պատմութեան մէջ որոշակի չի նշանակուիր , ասոր հակառակ Ատրիներսէհի որդւոյն Աշոտի ամիրապետէն Վրաստանի իշխան կարգուիլն եւ Զահապի Դունոյ մէջ ապստամբութիւնը յայտնապէս ալ-Ամինի եւ ալ-Մամունի տնային պատերազմին ժամանակ (ՀՃ. 195—198 = 810/11—813/14) կամ Մամունի ամիրապետութեան առաջին շրջանէն

¹ Հին Անին . Եփրամի վրայ :

մինչեւ Բաղդադ մտնելը (ՀՃ. 204 = 819/20) կր
գրուի: Որչափ ես զիտեմ Զահապ ինքնին արա-
բացիներէն չե յիշուիր, ոյլ իւր որդին: Մխիթա-
րեանք շատ ուղիղ զիտած են թէ պատմութեան
հատուածիս վերջերը յիշատակուող Աբուլիլի+՝
վերը յիշուած Զահապի որդւոյն Աբուլիլ (= Աբ-
դուլմահի) հետ նոյն է: Բայց երբ Ամառն 198ին
(813/14) Հասան բ. Ամհլը Խրաք զրկեց, բայ Եա-
քուրիի¹ Հայաստանի տիրացած էին Աբուլիլիք բ.
Գահհամիք աս-Սուլամի եւ Մուհամմետ բ. Ատար:
Առաջինը՝ Ամառնէ Հայաստանի վրայ կարգուած
Թահիր բ. Մուհամմետ Սանանիի դէմ ապստամ-
բած էր՝ անոր երկիրն հասնելէն քիչ մը ետքը,
միեւնոյն ժամանակ Բայլաքանի (Փայտակարան)
(արաբացի) ժողովրդեան մէկ մասը ոտք ելաւ եւ
Թահիրը իւր կայանին՝ Պարտաւի մէջ պաշարեց.
սակայն եւ այնպէս Աբուլիլիք՝ Թահիրի յաջորդէն՝
Սուլյման բ. Ահմեդ բ. Առևլյման ալ-Հաշիմիէ
ներութ բնդունեցաւ²: Միքայէլ Թողթովի դաւա-
դրութիւնը եւ Լեռն Հայկազնի (813 – 820) սպա-
նութիւնը 820ին կ'իյնան. Աբուլիլիք բ. ալ-
Գահհամիքի կործանումը Եաքուրի թէեւ չե յիշեր,
սակայն կարելի չէ տարակուսիլ որ ալ-Մամունի
կառավարութեան երկրորդ պաղտատեան շրջանին
ժամանակ (819/20 – 833) կ'իյնայ: Նոյն միջոցին է
նաև Աշոտ կիւրապաղատին Կղարջքի մէջ հաս-
տատուիլը:

Յետնագոյն շրջանի մը մէջ կը մոցընեն զմեզ
վրական Ժամանակագրութեան Աշոտ կիւրապա-
ղատի վրայ տուած տեղեկութիւնները. ահաւասիկ
ասոնք.

Այս Աշոտ կիւրապաղատը Պարտաւի եր-
կրին կ'իշխալը եւ կը նստէր համանուն քաղաքին եւ

1 Եաքուրի Պատմ. Բ. օ է + 11:

2 Եաքուրի Պ. օ 72 3 – 7:

Տփղիսի մէջ, վերջնոյս շրջակայքը իր ձեռքն էին։ Երբ Մասլաման Յունատան եկաւ եւ անկէ յաղթուած ու ամօթակոր եւ դարձաւ (717—718), կայսրը իրապէս ալ նոյն միջոցին Աշոտի Կիւրապաղատութեան պատիւր տուաւ, որով ասիկա զօրացաւ, մինչդեռ Սարակինոսը տկարացան։ այլ եւս միոյն Ծուարի որդի Ալին մնաց Տփղիսի մէջ։ Դրիգ ու Կախեթի մէջ միժավար էր։ Աշոտ երկու որդի ուներ Ազարյաս եւ Բագրատ¹։

Հսու նախ շատ մը կոշտ սխալներ պէտք է ու դդել։ բնական է որ Աշոտ Պարտաւի երկրին վրայ չէ իշխած եւ չէ նստած ոչ այս քաղաքիս մէջ, որ Ասրպատականի, Հայաստանի, Աղուանից եւ Վրաստանի արարացի ամիրաններու կայեանն էր եւ ոչ Տփղիս, որ նոյն միջոցին եւ յետոյ ալ երկայն ատեն արարական բերդ մըն էր։ Իր իշխանութեան իրական երկիրը Արդգանէն զիտենք։ Դարձեալ բացայաց է, որ անոր Կիւրապաղատ անուանման ժամանակը նշանակած պահուն Լեւոն է։ Հայկազնը (813—820) եւ Լեւոն Գ. Խաւրացին (717—741) իրարու հետ շփոթած է։

Ի վերջոյ՝ թէ Ծուարի որդի՝ Ալին նոյն ժամանակը Տփղիսի մէջ Սարակինոսաց իշխանն էր, այս պարզապէս հետեւեալ մանրամասն պատմութենէն մըն է։

Ահա այդ պատմութիւնը։

Նոյն ատենները, յաջորդ տարին, երբ Աշոտ արշաւանք մը կատարած էր, թէոդոս' Ափիսաղաց թագաւորը, իւր փեսան եւ Լեւոն երկրորդին որդին իրեն օգնեց։ Դրիգու Կախեթին ելաւ, իրեն օգնական ունենալով Մթիուները, Ծանրը եւ Տփղիսի ամիրան։ Քանի մօտ մզուած ճակատի մը մէջ Կախեթի միժավարը Աշոտէն յաղթուեցաւ։ Աշոտ անոր Քարթլիի մէջ ունեցած ամբողջ եր-

Կիրներուն տիրացաւ այնպէս որ Աղարջեթէ մինչեւ
Օսան տարածուած երկրին տէր եղաւ:

Ասկէ ետքը Խալիլ՝ Եզեղի որդին որ Արա-
րիայէն գալով Հայաստանի, Քարթլիի եւ Հերե-
թիի բռնացած էր, ոկուաւ Աշոտի գէմ կռիւ մզել,
որ դիմադրելու անկարող բլալով Յունաստան
փախաւ, մայրը, կինը եւ երկու անշափահաս որդի-
ները հետը տանելով, որդիներէն երէցը Ադարնասէ
եւ կրտսերը Բագարատ, Երրորդ մը Գոււարամ Ար-
տանուջի մէջ ծնաւ: Իր հետեւորդներն էին սա-
կաւաթիւ ծառաներ իրենց կիներովը եւ զաւակ-
ներովը: Զաւախնթիւ լեռանց մօտ, Փարաանի մեծ
լճին ափը համեմով, լճին քով իշան հանգչելու
համար, կերան եւ քիչ մը քնացան: Իրենց քնա-
ցած միջոցին Սարակինոսաց մեծ բազմութիւն մը
վրայ հասաւ. սակայն Աշոտ Կիւրապաղատ Աս-
տուծմէ պաշտպանութիւն գանելով իր սակաւա-
թիւ հետեւորդներովն յաղթող ելաւ կռուէն եւ
թշնամույն բանակին արիւնահօս ջարդ մը տուաւ:
Անկէ շուեց եւ Շաւշեթ հովիար գնաց, ուր նոյն
տանը քանի մը զիւղեր միայն կային, վասն զի
պարուկական կառավարութեան տակ անապատ
դարձած էր, երբ Քրու բազզազցին բոլոր բերդերն
քանդեց եւ նոյն կերպով բովանդակ երկիրը եւ
Պատոյ լեռները շրջեցաւ: Ասկէ ետքը ապականիչ
հիւանդութիւն մը Շաւշեթը եւ Աղարջեթը բոլո-
րովին մարդաթափ ըրաւ, այնպէս որ հօս ու հօն
ցրուած փոքրաթիւ բնակչութիւն մը միայն մնաց:
Բնակչութեան այս տկար բեկորներն ուրախու-
թեամբ եւ սիրով հիւրնկալեցին Աշոտ Կիւրապա-
ղատը, որ հօն հաստատուեցաւ. Աստուծ զինքը
յաղթող ըրաւ եւ Շաւշեթի ու Աղարջեթի վրայ
իր իշխանութիւնն ամրացուց: Իր գրամավը քանի
մը զիւղեր գնեց, ուրիշներու աւերակներն կան-
գնեց եւ իր երկիրներուն մէջ շատ մը նոր զիւղեր
շինեց. Աստուծոյ շնորհքովը յոյն կայսրներն անօր

իշխանութիւնը ճանչցան։ Անտառներուն մէջ դտաւ այն քարտաժայոր, որուն վրայ Վախոսանդ գտորդ գասալը։ Արտանուջ ամրոցը հիմնած էր, բայց Քրուի արշաւանքին զոհ դացած ըլլալով, վերստին չէնցուց զայն, ամրոց կանգնեց եւ անոր պարփակներուն առջեւն եւ անօնց կից քաղաքի մը հիմք դրաւ։ Դարձեալ շինեց հոն Պետրոս եւ Պօղոս առաքելոց անուամբ եկեղեցի մը, որուն մէջ պատրաստեց նաեւ իր գամբանը։ իսկ ինքը նոյն բերդին մէջ բնակութիւն հաստատեց։ Ասոր վրայ մինչեւ Պարտաւի գուռն երկիրը ձեռք տնցուց։ Ասոււած շատ անդամ իրեն յաղթութիւն տուաւ եւ զինքն իւր թշնամիներուն սարսափելի դարձուց։

Օր մը Արտանուջէն ելաւ գունդ ժողուելու եւ Սարակինոսաց վրայ յարձակելու համար, տեղ մը հասաւ, ուսկից իր մարդիկներն ասդին անդին զրկեց զինուոր ժողովելու համար։ սակայն գեռ իր հրամանները չկատարուած, Սարակինոսներն յանկարծակի իր վրան յարձակեցան եւ զինքը փախչելու ստիպեցին։ Փախաւ եւ Նիգալ հովիար մտաւ եւ կը ջանար իր գունդը զօրացընել։ իսկ անոնք, զորոնք ինքը զրկած էր, զինքը սպաննելու նպատակաւ կ'ուղեին դարձեալ իրեն հետ միանալ։ Սակայն Աշոտ որ յառաջ անոնց դիտման վրայ կասկած մ'անդամ չուներ, երբ անոնք իր գուռն հասան անմիջապէս կռահէց զայն։ Դիմագրել կարենալու բաւական մարդ չունենալով քովը՝ եկեղեցի մը ապաւինեցաւ, ուր խորանի մը առջեւ՝ որ իր արիւնովն արատաւորեցաւ, սրոյ հարուածներով սպաննուեցաւ։ զոհուեցաւ ոչխարի նման՝ Սրբութեան աստիճաններուն վրայ, ուր գեռ այսօր ալ կարելի է տեսնել անոր հոն թափուած արեան հետքը։ Երբ Կիւրապաղատի Դոլիս-խանա գտնուող մարդիկը լուր առին թէ իրենց տէրը Որողմորողի որդիներէն սպաննուած է, Դոլիս-խանայէն չուեցին եւ դաւաճաններն հետապնդելու ելան։ անոնց

գարձին ժամանակ Շորոխի մօտ հասան եւ մինչեւ
վերջին մարդն անխնայ կոտորեցին . յետոյ Աշոտի
մորմինն առին եւ Արտանուջ բերդին Առաքելոց
եկեղեցոյն մէջ իրեն գամբանը դրին : Այս
Աշոտը սպաննուեցաւ (Մինզելացիներէն) 63:4
Ամ. Աշխ. երեքտասաներորդ Կիւկղոսի 46րդ տու-
րին, Յունուար շնին (= 826 յ. Ք.): (Երեք որդի
թողուց Ագարնարսէ՝ երէցը, Բագրատ՝ երկրորդը,
այս երկուքը Շաւշէթ եւ Աղարջեթ գացած միջոցին
իրեն հետ էին, Գուրամ՝ կրտսերը, որ իր Արտա-
նոց դալէն ետքը ծնած էր :)

Աշոտի մահուընէն ետքը Սարակինոսները
անոր անշափահաս որդուց բովանդակ արտագին
կալուածներն գրաւեցին եւ Արտասանի կ'իշխնէին .
բայց երբ անոք մեծցան Աստած իրենց հօրը
բոլոր կալուածներն իրենց գարձուց . այս երեք
եղբայրները՝ Վշտի որդիներն Արտանուջ բերդին
մէջ կրթուեցան : Շաւշեթի, Աղարջեթի, Կիւկալի
բոլոր հովիանները Սարակինոսաց տուրք կը վճա-
րէին, իսկ Ալի՝ Շուարի որդին Խալիլէ հաստա-
տուած ամիրայ էր Տփղիսի :

Նոյն ժամանակներն Գարտարանացիները
միաբանեցան եւ քորեպիսկոպոս անուանեցին
Պատին, Յովհան Քուարուլիս-ծէի որդին . իրմէ
Լուր նոյն տիտղոսը ստացաւ Սամուէլ Պոնառու :
Այս միջոցիս Խալիլ արաբացին գարձեալ ետ եկած
բայրով՝ Գարտարանացիները ճակատ մը տուին Գա-
վազի մօտ եւ մեծ կորուստով զինք վախչելու ստի-
պեցին : Խամայէլի որդի Սահակը նոյն ատենը Տփղիսի
ամիրայ էր : Խալիլ երբ որդ անդամ մըն ոլ եկաւ
եւ Զաւախեթի մէջ սպաննուեցաւ : Երբ իր որդին
Մոհմէդ Քարթլի եկաւ՝ Աշոտ Կիւրապաղատի որ-
դին՝ Բագրատ անոր հետ միացաւ, Քարթլին իրեն
տուին, եւ Աստած անոր կառավարութեան բար-
գաւաճում շնորհեց^{1:5}

¹ Brant Hist. de la Géorgie, t. 261—265 :

Բարեբախտաբար կրնանք այս պատմութեան
զլիաւոր գծերը Եաքուրիի պատմութեամբը հա-
շուեկըսել. Եաքուրի նախ եւ յառաջ կը հաս-
տատէ թէ Խալիդ բ. Եղիդ բ. Մազիադ ալ-Շայ-
բանին ստուգիւ երեք անգամ իրեւ կուսակալ
Հայաստան եկաւ. Անոր առաջին գոլստեան ժա-
մանակ իրերն այս վիճակիս մէջ էին. Մուհամմադ բ.
Հու մայդ ատ-Թոււղիի, որ Բաբուքի գէմ մզուած
ճակատին մէջ մմաց՝ անկումէն եաքը, ալ-Մամուն
ամիրապետը Գիբալի, Հայաստանի եւ Ասրպատու-
կանի կուսակալութիւնն Աբդըլահ բ. Խանչըրի
տոււաւ, սակայն երբ վերջինս իր Թուուչու եղորը
մահութեն եաքը Խորասանի վերին կուսակալու-
թիւնը ստացաւ, այն տաեն Ասրպատականի ամի-
րայութիւնը եւ Բաբուքի գէմ կախիր յանձնեց Ալի
բ. Հիշամի. իսկ Հայաստանի կուսակալ եղաւ
Աբդալ-Ալա բ. Ահմադ բ. Եզիտ բ. Ուսոյդ առ-
Սուլամին: Ասիկա երկիրը հասնելէն եաքը Մու-
համմադ բ. Աստարի, որ Աքաստանի բանացած էր
եւ որուն միտացած էին նաև Ծանաբք, գէմ գնած,
սակայն բանակալէն յաղթուեցաւ: Այս Մուհամ-
մադ բ. Աստարի Տփղիսի այն ամիրան է, որ կա-
խեթի մթափարին Գրիգորի հետ դաշնագրութեան
մէջ էր: Գրիգորի օգնական ցեղերն էին Մթիու-
ները եւ Ծանաբք, արաբացի եւ հայ պատմու-
թեանց մէջ միայն վերջիններս գեր ունին: Եաքու-
րիի հազորդածը թէ Ծանաբք Մուհամմադ բ.
Աստարի հետ միտացած է, ըստ ամենայնի կը հա-
մաձայնի ժամանակագրութեան: Դեռ աւելի յա-
ռաջ կարելի է երթալ եթէ մտագիր բլանք որ
Յովհ. Կաթղ.ի եւ Ժրդ գարու ուրիշ մատենա-
գրաց մէջ Ծանաբք եւ իրենց Քորեպիսկոպոսները
ճիշդ այն քաղաքական գերը կը խաղան, ինչ որ
Ժամանակիրը Կաթղ.թի քորեպիսկոպոսներու
կու տայ: Յովհ. Կաթղ.է զլիաւորաբար երեք
տեղիք նկատողութեան առնուելու են հոս. էջ 89,

“Այսպէս ձգեալ աճեցուցանէր դշաւիզ տէրութեան իւրոյ յարեւմտից հիւսիսոյ մինչեւ ցկարնոյ քաղաք, եւ անդր եւս քան զԱղարջն՝ քերեալ մինչեւ առ ափն ծովուն մեծի, եւ մինչեւ ցառհման Եղերացւոց եւ մինչեւ ցտորոտ մեծի լերին Կովկասու, զԳուգարացիս եւ զԾանարս մինչեւ ցԴուռն Ալանաց, առեալ եւս յինքն եւ զամրոց դրան պահակի նոցա. եւ անտի ի հարաւակողմն կոյս զԱռուր զետով մինչեւ ի քաղաքն Տփխիս. եւ զԱռուր գաւառ մինչեւ ի քաղաքն Հունարակերտ եւ մինչեւ ի Տուս եւ ի Շամքորու, Էջ 163, “Անդապա մեծ ուրեղիւնուսու, որ պայազատէրն իսկ զման գուգարաց մերձ ի Դրունս Ալանաց՝ դայը հասանէր զօրու բազմաւ ի թիկունս օգնականութեան թագաւորին (Աշոտ Բ. ի ընդդէմ Մովսիսի Ուտեցւոյ),” Էջ 164 “Յանկարծակի գիմեալ չուեալ զնացեալ Մովսէսն ի Սիսական կողմանցն՝ ի մտի դնէր երթմալ առ մեծ քորեպիսկոպոսն Ծանարաց, Ուստի Կախեթի եւ Ծանարքի աղերոր շտատ նման է Ուստի եւ Սեւորդեաց աղերորին: Ամրը պիտի տեսնենք զէպք մը, ուր Ժամանակադրին Մթիւլներն արարացի եւ հայ պատմագիրներուն Ծանարքին տեղը կը բռնեն:

Ժամանակագրութեան համաձայն Աշոտ կիւրապազատ իր իշխանութիւն րնդարձակեց ի վեաս Ծանարաց եւ Կախեթի մթավարին, որուն օգնական էր Տփղիսի ամիրան: Խալիդ բ. Եղիդ բ. Մազիար՝ ալ-Մամունէ անկարող Արդալ-Ալա բ. Ահմազի տեղ Հայաստանի կուսակալ անուանուելով երբ երկրին մէջ հաստատուեցաւ Մուհամմադ բ. Ատտարն իրեն կանչեց եւ ներում շնորհեց անոր. սակայն երբ անոր գաշնակիցներն Ծանարք ալ հպատակութիւն խստացան՝ Խալիդ Մուհամմադ բ. Ատտարէն զրդուուելով՝ չընդունեցաւ, ոյլ անոնց զէմ քալեց Արատանի մէջ վրանին յարձակեցաւ, զարկաւ եւ նախիրն առաւ. յետոյ

զիրենք ստիպեց խաղաղութեան դաշինք դնել եւ
որոշուեցաւ որ անոնք 3000 նժոյգ եւ 20,000 ոչ
խար տան¹: Հոս Աշոտի՝ Խալիդ բ. Եղիդի դէմ
մղած կռիւներն չեն յիշուիր սակայն անտարակու-
սելի է որ այս ժամանակս կ'իշյան . եթէ այս ստոյգ
է, այն առեն Աշոտի Արտանուջ հաստատուիլն
Մամունի կառավարութեան (813—833) վերջին
տարիներուն է, ասով ինքնին կը տեսնուի թէ
ժամանակադրին Աշոտի մահուան համար տուած
թուականը սխալ է: Մէկալ կողմանէ սակայն դեռ
կարելի չէ Տփղիսի վրայ Խալիդէ նշանակուած
Շուարի որդի՝ Ալի ամիրային մասին որոշ վճիռ մը
տալ: Անուան նայելով հօրեղբայր ըլլալու է Խոհակ
բ. Խոմայիլ բ. Շուայրի, որուն հայրը Խոմայիլ բ.
Շուայր Արաստանի մէջ Մարուան բ. Մուհամմադ
բ. Մարուանի մէկ պաշտպանեալն էր եւ Ամինի
կուսակալութեան սկիզբն արդէն Եահիա բ. Սայիդի՝
Առաւուեան աստղին՝ հետ միացած Հայաստանի
տիրացած էր²: Սակայն (դեռ ալ-Մամունի ժա-
մանակ) Խալիդ բ. Եղիդի երկրորդ յաջորդին Հա-
սան բ. Ալի ալ-Բադղիսիի, որ ալ-Մամունի կը
կոչուէր, ժամանակ՝ կը տեսնենք թէ Խոհակ բ. Խո-
մայիլ բ. Շուայր աթ-Թիֆլիսին Գուրզանի տէրն
էր: Բադղիսի կուսակալը վերջնոյս Դուինէն թուղթ
մը գրեց պահանջելով որ դրամներն տայ եւ երբ
Խոմայիլ զլացաւ Տփղիսի վրայ քալեց, ասոր վրայ
վերջինս գումար մը վճարելով զինքն ետ դարձուց³:
Երբ ալ-Մուտաջիմի ժամանակ (833—842), Մու-
համմադ բ. Խալիդ Բուխարա—Խոստահն՝ Ափշինէ

¹ Եաքտորի Բ. օ 75: 14—օ 76: անս համեւ վերը
էջ 49:

² Եաք. Բ. օ 78: 1—4: անս համեւ վերը էջ
42—43: 50:

³ Եաք. Բ. օ 77: 18—օ 78: 2: համեւ վերը
էջ 50:

Հայաստանի կառավարութիւնը ստանալով Ծառնարաց դէմ կռուեցաւ եւ Տփղիս եկաւ Խսհակ բ. Խսմայիլ, ջանաց իրեն հետ յարմարիլ: Բուխարաւ Խոստահի յաջորդը Ալի բ. ալ-Հուսայն բ. Սիրա ալ-Քայսին անկարող ըլլալով Մուտաֆիմ Խալիդ բ. Եղիղը վերստին Հայաստան դրկեց. սակայն անոր երկիւղը Հայաստանի մէջ այնչափ տարածուած էր որ բոլոր իշխաններն ինք զինքնին ապահովեցին անկէ եւ ապստամբութեան կը պատրաստուէին: Այս լուրիս վրայ ամիրապետը ստիպուեցաւ Խալիդն ետ կանչել եւ Ալի բ. ալ-Հուսայնը վերստին հաստատել: Խալիդի այս երկրորդ կուսակալութեան ժամանակ կ'իշնայ անոր Գաւազի մօտ Գարդաբանացիներէն պարտուիլը: Երրորդ անգամ մը եկաւ Խալիդ լիազօր իշխանութեամբ եւ բազմաթիւ բանակով մը ալ-Վադիքի ժամանակ (842—847): Եր շուն սարսափեցուց տկար բռնականները, այնպէս որ շատերն իրենց հպատակութիւնը ցուցընելու աճապարեցին. բայց ինքը միայն զանոնք կ'ուղեր ընդունիլ, որոնք իրենց մեծարանաց նուերներն անձամբ կը բերէին: Խսհակ բ. Խսմայիլէն ալ պահանջեց որ իր ոտքն գայ, եւ երբ շեկաւ անոր գէմ քալեց. եւ երբ Խսհակ անձամբ նուերներն բերելու վրայ էր՝ Խալիդ հիւանդացաւ եւ քանի մ'օրէն մեռաւ. գիակն դագաղով Գուին բերուեցաւ եւ հօն թաղուեցաւ¹: Անոր մահուընէն ետքը Հայաստան՝ ուրիշ անգամներէն շատ աւելի մեծ խռովութեանց մէջ ինկաւ, անոր համար ալ-Վադիք՝ Խալիթի որդին Մուհամմադը՝ հօրը տեղը կուսակալ անուանեց. ասիկա (Ուաբիացի) դասալիք գունդը

1 Հմմատ. Ատ. Ասողիկ, էջ 106, «Ի սորա (Ումբատ Ապլաբասայ իշխանի) աւուրս, ի մզ թուականին (841—42) Խալիթ իսպն Եղիտ՝ Հայոց ամիրայ եկն եւ Էանց բազմութեամբ ի Անիրս. եւ մեռաւ ի Զաւախս, ի զիւղն որ կոչե Խոզարիր»:

եւ հօրը պաշտպանեալներն վերստին ի մի հաւաքելէն ետքը՝ Ծանարաց եւ Խաչակի դէմ կռուեցաւ՝ մինչեւ որ վերջինս վռնտեց եւ զանոնք փախցուց¹: Զարմանալի կերպով ժամանակագիրը վերջին խօսքերուս կը համաձայնի. “Այս Բագարատին եւ իր եղբօրը, կըսէ, ձեռքն էին իրենց հօր ամբողջ կալուածներն Արտանուջէն սկսեալ, սակայն Սարակինոսաց հպատակ էին. երբ Մոհմէդ Քարթլի եկաւ եւ Բագարատ իրեն հետ միացաւ, Տփղիսի ամիրան բանակով մը պատերազմի ելաւ եւ Ռեխչուց²: Այս միջնորդին Մոհմէդ եւ Բագարատ Ուփլիսցինէն³ առին, իսկ Կախերն Գարդաբանացիներուն հետ Սահակին օգնութեան եկան: Ուեխի մօտ զարնուեցան, սակայն բուռն ճակատէ մը ետքը բաժնուեցան առանց մէկ կամ միւս կողմն յաղթելու, Մոհմէդ չուց եւ Պարտաւ քաշուեցաւ: Հոս ալ ժամանակագրութիւնը ապստամբ ամիրային զինակից կը համարի՝ Եաքուրիի Ծանաբըին տեղ՝ Կախերը:

Ժամանակագրին հաղորդածը թէ Աշոտ կիւրապաղատի որդին Բագրատ՝ ամիրապետէն նոր անուանուած կուսակալին հետ միաբանած է Տըփղիսի տիրոջ Խաչակին եւ անոր դաշնակից Ծանարաց դէմ՝ շատ հաւատալի է: Ուստի եւ արաբացի ուժեղ բռնակալին ձեռքէն իր փրկութիւնը, ամիրապետութեան հետ սերտ միութեան մէջ կը յուսար գտնել. նոյն քաղաքագիտութիւնը բանեցուց թիւրք Բուղային հանդէպ: Երբ Բուղայ՝ Տփղիսի ամիրան Սահակը՝ սպաննեց եւ քաղաքն աւերեց,

¹ Ետք. Բ. օ Ա Ա. 1-13, տես վերը՝ էջ 53:

² Ուեխուլա գետին վրայ՝ Քասանէ արեւմուաբ. Աւախուլա, Descript. géogr. de la Géorgie, էջ 243:

³ Կուրի հիւսային եղերքին վրայ, Դիդի-Լիախուի եւ Քասանի գետերուն մէջուեղը:

Ափխաղեթի թւեւդոս թագաւորն իրեն գէմ պատերազմի ելաւ¹ զիմազրելու համար, առոր վրայ անիկայ Զիրակ զօրավարը եւ Բագրատ կիւրապազատն անոր գէմ զրկեց։ Ասոնք մեծ կորուստով զարկին զինքը եւ Ռուսալեթի վրայէն փախչելու ստիպեցին. սակայն ի գարձին ջուարիս-Գուերթի մէջ Գարդարանացիներէն յարձակում կրեցին եւ մեծապէս պարտուեցան։ Բուղայ հազիւ թէ այս լուրը առաւ, Զարտալեթ² արշաւեց, հոն բանակ դրաւ եւ Ոսեթէն 300 պատանդ առաւ։ Միտք ունէր Ոսեթ մանել եւ անկէ մինչեւ Ցիսաւոտ յառաջանալ. սակայն Արուլբաս³ Հայաստանի երիսթաւը եւ Գուարամ մամփալ՝ Բագրատ կիւրապազատին եղբայրը, Մթիուլներուն ազգարարեցին որ շըլայ թէ թողուն որ ներս մտնէ։ Ասոնք ասով շատ գոհ եղան եւ պատանդներն զոհեցին. Աստուած օգնեց իրենց. ձիւն եկաւ, Մթիուլներն թշնամոյն ճամբան բռնեցին. Աստուած յաղթութիւն պարգեւեց, սարակինոսներէն շատերն չդիմացան ցրտին, իսկ ձիերէն շատերն սատկեցան. սակայն զինուորաց բաղմութեան պատճառաւ — բանակը 120.000 մարդու կը հասնէր — այս կոռուսոը գրեթէ անզգալի էր։

Բուղայ ետ դառնալէն ետքը՝ ձմերոցը Պարտաւ գնաց՝ երիցու որդի մը՝ որ մժավար եղած էր բռնեց եւ Գարդարանը փճացուց. Դերբենդի պահակը բացաւ ուսկից 300 Խազընեցի գերդաստան ներս բերաւ եւ Շամքուր բնակեցուց. իսկ Դարիալէ կիրճէն ալ 3000⁴ սոհական ընտանիքներ հանեց եւ Դմանիս հաստատեց։ Միտք ունէր գարնան Ոսեթ

¹ Անշուշտ իբրեւ դաշնակից կամ աւատառու Սահակայ. անու վարը։

² Description Geogr. de la Géorgie, էջ 221։

³ Ամբաստ Ապլարաս։

⁴ Հայ բնադիրը “Հարիւր Օսս, Զուանչէր”, էջ 106։

մանել, սակայն էմիր ալ-Մամունի իմացած ըլլաւ-
լով որ անիկա իր հայրենակցաց՝ Խազբաց հետ
միաբանած է, իրեն հրաման զրկեց որ Քարթլին
Խալիլի որդւոյն Մոհմեդի թողու. ասոր վրայ
Բուղայ ետ գարձաւ Մոհմեդի իրրեւ ամիրայ ձգելով
հոն, որ յետոյ վար առնուեցաւ. անոր տեղը
դրուեցաւ իսէ՛ Շիխի որդին որ նոյն Մոհմեդին աղ-
գական ալ էր: Քորեպիսկուպոս էր Գարբիէլ Դո-
նառը՝ Սամուել Գոնառերի եղբայրը¹⁾.

Հոս յէականս ճիշդ ստորագրութիւն մը ու-
նինք Բուղայի Տփղիսի գէմ արշաւանքին եւ գար-
ձին: Այս ամօթակոր պարտութիւնը զոր կրեց
Մթիուլներէն որոնց երկրին մէջէն Ոսեթ մանել
կ'ուղէր, կը համապատասխանէ Ծանարաց գէմ
գժբախտ արշաւանքին, որուն մասին կը խօսին հայ
եւ արարացի պատմագիրներն եւ զոր թուվմաս Ար-
ծրունի (Գ. ժ.) մանրամասն կը ստորագրէ: Թէ
Բուղա Մթիուլներէն կամ Ծանարքէն պատանդներ
ունէր՝ ուրիշ մատենագիրներու ծանօթ չէ. եւ
արգէն քամանակագրութիւնը ինքն իրեն կը հա-
կասէ, քանի որ ի սկզբան կը պատմէ թէ այդ պա-
տանդներն Ոսեթէն առած էր²⁾: Գարձեալ հայ եւ
արարացի աղքիւրները կը լռեն այն պարագան թէ
Արուլբաս այսինքն Բագրատունի Սմբատ Արուլ
Արբասը՝ Հայոց սպարապետը, Մթիուլներն գիմա-
գրութեան գրգռած ըլլայ: Բուղայէ գերի ըլլա-

¹⁾ Hist. de la Géorgie, էջ 266-268:

²⁾ Այս արշաւանքին ժամանակ բանուեցան Առղոման՝
որ Աեւորդի (Մամառ) կը կուռէր եւ կախաց՝ Աերին աշխարհե-
ցին, որոնք ամիրապետին արքունեաց մէջ մարտիրոսու-
թեան պատկն ընդունեցան (Թուվմ. Արծր. Գ. ժա. էջ 187,
188): Երկրորդը կը նոյնահայ Ա. Առասանդնի հետ, որ կա-
խեթցի հարուստ վրացի մը, Աերին աշխարհին կամ Կուրէ
հիւսիս Քարթլիի միջավար էր եւ 853ին Բաղոսատի մէջ
գլխառուեցաւ: Հմման. Բըռուէ, Hist. de la Géorgie, էջ
268, ծան. 2:

նուած երիցու որդին, որ մժավար եղած էր, և
Ապու Մուսէ Եսային՝ Երիցու որդի անուանեալը
Աղուանից իշխանը, որ Ծանարաց վրայ տարած
յաղթութենէն քաջալերուած՝ Բուղայի բանակին
վրայ փառաւոր յաղթութիւն տարաւ եւ գրեթէ
մէկ տարի անոնց դէմ դիմացաւ եւ ընդ ամէնն
28 յաջող ճակատ մղեց, սակայն ամիրապետին
ներումէն ետքն անձնատուր եղաւ¹:

Գարդմանաց (վրաց. Գարտաբան) Կտրիճ իշխանը արդէն Բուղայի Ծանարաց երկրէն գարձին ժամանակ իր բերդին մէջ պաշարուած եւ գերի բռնուած էր²: Այն իրողութեանը թէ Բուղաց Շամքորի մէջ Խաղբեցիներ բնակեցուցած է՝ կը վկայէ նաեւ տեղ մը Բալադուրի չ. 3, 15—16:
Զարմանալի է Ժամանակագրին Բուղայի յետս կոշման համար տուած պատճառը, թէ Խաղբաց հետ միաբանած ըլլալու կասկածի տակ ինկաւ: Ուղիղ շարժառիթն կու տայ Եաքուրի, որուն՝ Բուղայի Աքաստանէն յետս չուելու ստորագրութիւնը ուրիշ պարագաներու մէջ սքանչելապէս կը համաձայնի Ժամանակագրութեան: Բուղաց Ծանարաց դէմ քալեց եւ անոնց դէմ ճակատեցաւ: իր գունդերն փճացան եւ զինքն փախչելու ստիպեցին, ուստի պարտուած ետ քաշուեցաւ: Այժմ

1 Թավմ. Արծր. Գ. Ժ., Էջ 177, 180. Հմման. Ապօ. Կաղնկ. Գ. Ժ. Ժ. (Հար. Բ. Էջ 55) Յովհ. Կաթզ. Էջ 71 Ստ. Ասող. Բ. Բ. 107. Տար. Գ. Վ Հ Վ 9—10 զինք կը կուէ իսա Բ. Եուսուֆ. Ստեփանոսի քեռորդին, նշյնպէս ալ Մ. Կաղնկ. կ'անուանէ քեռորդի ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ որ ԱՊԱ. ՌՈՒԴԻ կը կուուի: Ակերչեցյա համաձայն ՀՃ. 223ին (838) Բարակի եղբայրը Արդալահը ծածկուած մնացեր է. Տար. Գ. Վ Հ Վ 3. 19. Վ Հ Վ չ. 2 Վ Հ Վ Ա. 2, 4—6 Վ Հ Վ Վ. 2: | Դիսնիսոս Տէլ-Մահրէ՛ առ. Մէք. Ասոր Գ. 1. Էջ 532—90 Ժ.րդմ. զինքը Ստեփանոս անուամբ կը յիշէ ։

2 Յովհ. Կաթզ. Էջ 71. Տար. Գ. Վ Հ Վ 8—9:

սկսաւ հալածել եւ բռնել զանոնք որոնց ինքն իսկ ներում շնորհած էր, անոնցմէ շատերն փախան եւ բանակցութեան մէջ մտան Հռոռմոյ, Խաղ- րաց եւ Սլաւներու իշխանաց հետ եւ մեծ բազմութեամբ հաւաքուեցան։ Եղածին մասին լուր տուաւ Մուտաւակիլիի, որ երկրին վարչութիւնը յանձնեց Մուհամմատ բ. Խալիֆ բ. Եղիդ բ. Մաղիադ աշ Շայխանիի. երբ վերջինս եկաւ խռովեալները (խռովարներն) հանդարտեցան եւ ինքը ներսւմն կրկնեց¹։

Ժամանակագրութիւնն շատ քննական պատ- մագրութիւն մը կը ներկայացնէ հոս, ուստի կ'երեւայ թէ ալ-Մամունի կառավարութեան վեր- ջին տարիներէն սկսեալ՝ Արաստանի մէջ Խաղամա- կան տէրութեան մասին՝ ընտիր աղբիւրներն ունե- ցած է ձեռքին տակ։ Այն ենթագրութիւնը թէ Ժամանակագրութիւնը խռովարողներն արարացի եւ հայ ժամանակադիրներ գործածած եւ անոնց հետ բաղադրած են ազգային աւանդութիւնները, ինքն իրեն հակասող կը գտնենք եթէ ի մերձուաս քննենք։ Անոր համար հարկ է ընդունիլ որ Արաս- տանի իշխող Բագրատունիներու կարգը եւ անոնց տրուած ժամանակիներն իրապէս լաւ աւանդու- թեան մը վրայ կը հիմնուին, թէեւ արարացի եւ հայ մատենագիրներն, Արագանէն զատ, կ'անդի- տանան զանոնք։ Աերջիններուս պահած լուսւթիւնն անով կը մեկնուի որ անոնք գրեթէ բոլորովին անյիշատակ կը թողուն Աբու Սայիդ Մուհամմատ բ. Եսուսուֆ ալ-Մարվաղիի (849) եւ անոր Եսու- սուֆ որդուոյն (851—852) արշաւանքներուն շրջանը, նոյն իսկ Աշոտ Ա. ին կառավարութեան վրայ հաւաքարար միայն կը խօսին, Շապուհ Բագրա- տունւոյն պատմագրութեան առաքելով։ ընդհան- րապէս անոնք արդէն Հայաստանի վրայ կը սահմա-

Նագիակուին եւ վրական յարաբերութիւններն ցանցաւ կը շօշափեն։ Թէ հայ եւ թէ արաբացի հեղինակներն՝ Բաղայէն Ասմարրա գերի տարուած ազնուականաց ցանկը կը ներկայացնեն, որոնց մէջ չէր բառ երեւութիւն Բագարատ Արտանուջցին։ սակայն բառ Վարդանի ան ալ մէջն էր, ասկէ զատ Վարդան կը հաղորդէ թէ Ամրատ սպարապետին մէկ դուստրը ամուսնացած էր Աշոտ Կիւրապաղատի որդուն՝ Բագարատի հետ¹։

Հիմոյ կրնանք այլ եւս մասամբ իւիք ճանչնալ թէ Դաւթի սերնդէն Ատարնատէի Արշելթագաւորին դալու պատմութեան (վերը էջ 286) հիմն ինչ է. իր հայրը Բագրատունեաց աղքակից է, իսկ ինքը իրրեւ Ատարնատէ Կոյրին եղբօրորդին կը յիշուի։ Ատարնատէ Կոյրով կրնայ հասկցուիլ միայն Աշոտ, Վասակի որդին, Հայաստանի իշխանը եւ Պատրիկը (732—748), որ 748ին Գրիգոր Մամիկոնեանէն յարձակում մը կը եց եւ անկէ, ի վրեժ իր եղբօրը՝ Դաւթի գլխատմանը՝ կոյրցուեցաւ եւ 13 տարի յետոյ մեռաւ²։ Ուստի եւ Ատարնատէն տղիտութենէ կամ վարանումէ ծագած անուն մըն է։ Վարդանի համաձայն այս Աշոտը հայ եւ Վարցի Բագրատունեաց նախահաւն է³. իր երկրորդ որդին Վասակը՝ բառ Վարդանի մեր Ատրներուհին հայրը, 771—772ի ապատամբութեան ատեն թէ եւ կը յիշուի եւ այն իրրեւ յատուկ զօրաբաժնի մը տէրը⁴, սակայն Բագրեւանդայ ճակատին մէջ ինկածներէն չէ։ Դեւոնդի հաղորդած յաջորդ տեղեկութիւններէն դուցէ կարելի բլայ հետեւցրնել թէ Վասակը Արմէշի եւ Վասպուրականի մօտ, ուստի դուցէ

¹ Վարդան էջ 79։

² Տես վերը էջ 27։ Հ. Դահբաշելյան, յիշեալ դուռը, էջ 54 յջ.։

³ Վարդան, էջ 75, 81։

⁴ Դեւոնդ, էջ 178։

Տարօն կը բնակէր։ Ատարնասէ Կոյրին՝ ուրիշ առուամբ Աշոտի եղբօրորդւոյն Ատարնասէի Արշիլ թագաւորին երթալու պատմութիւնը, զոր ժամանակադրութիւնը կ'ընծայէ, ըստ ինքեան Ատարդանի սերնդարանութեան ըսածին կը յանգի, որուն համաձայն Ատրներսեհր Աշոտ պատրիկի թռուն էր. միայն թէ վերջինս վրական Բագրատունիներն Աշոտի ուղիղ սերնդէն կը համարի, մինչդեռ Ժամանակադրութիւնը զանոնք այլուստ անծանօթկողմեական ճիւղէ մը կը սերեցընէ։ Ի նպաստ Ատարդանի կը վճռեն ցեղարանական պարագաները. Բագրատ, Ատրներսեհրի թռուր, կ'ամսւանանայ Սմբատ Ապլարաս սպարապետին մէկ դատեր հետ, ուստի եւ Ատրներսեհրի հօրեղբօր՝ Աշոտ Մասկերի թռուան հետ¹։

Այսափովս արդէն զգալի եւ ակն յայտնի է Դաւթի ցեղարանութեան ուշ ժամանակի ծնունդը ըլլալը. սակայն ասկէ զատ Ժամանակադրութեան յետագայ տեղեկութիւնը թէ՝ Առմիսնթի գաւառին մէջ Յունացմէ երիսթաւութիւն ընդունող Ատրներսեհրին հայրը՝ Քրուի աւարառութիւններուն պատճառաւ Կղարջեթ՝ Գուարամ կիւրապագատին սերնդոց քովի ապաստանած է, պարզապէս փոփոխակ մը կ'երեւոյ վաւերականութեան դոյն տռած այն լուրերուն՝ որոնց համաձայն Ատար-

1 Աշոտ Ատարդանի ազգակցութեան ազերսն այս է.

Աշոտ Պատրիկի † 760

Ոմբատ + 772		Աշոտակ
Աշոտ Ատարդեր		Ատրներսեհր
Սմբատ Ապլարաս + 855		Աշոտ Աիւրապագատ
Աշոտ Իշխանաց Դաւամար		Բարդարաց
Իշխանն + 980		Դաւամարի Ա.
Ամբատ		Ատրներսեհր
Աշոտ Երիսթու		

նոսէ Արշիլ թագաւորին դիմած եւ անկէ Ըստաւերը եւ Արտահանը աւատ ստացած է։ Յիրականին Ավիտաղեթի մէջ տարիներէ ի վեր յունական հողի վրայ ապրող Արշիլը որեւիցէ իրաւունք չուներ հոն հրամաններ արձակելու։ Կրնայ ըլլալ որ Աւասակ Բագրեւանդի կռուոյն յաջորդող հալածանք-ներէն ստուգիւ Աղարջեթ փախած ըլլայ։ սակայն այս պարագայիս ինքն է եւ ոչ թէ իր որդին՝ Ըստաւերը եւ Արտահանը աւատ ընդունողը, ըլլայ այն Յոյներէն — եթէ այս պատմութիւնը ունէ իրական հիմ մ'ունի — ըլլայ Արշիլ թագաւորէն։ Աւերջինս իրրեւ թէ արարացի զօրավարէ մը մարտիրոսացած ըլլայ։ ուրիշ իրաց մէջ ինչ գաղափար ալ որ կազմելու ըլլանը այս թագաւորիս վրայ, սաշափանտարակուսելի է թէ հոս առջեւնիս ունինք վրաստանի այն իշխաննը, որ Մուսա ամիրային (785—786) հրամանաւը սպանուեցաւ¹։ Եւ որովհետեւ Սմբատ սպարապետին որդին եւ Ատրներսէհի հօրեղբայրը՝ Աշոտ Մասկերն ալ մինչեւ 788 պատմութեան մէջ չ'երեւար, ուստի Արշիլ թագաւորին կենդանութեանը ժամանակ՝ Ատրներսէհ ալ որեւիցէ զերխաղացած պիտի չըլլայ։ Ուստի եւ յայտնի է որ այն երեք եղբայրներն, որոնք իրր թէ Տարօնէն եկած եւ Արշիլ թագաւորին հաւանութեամբը Ծակիք հաստատուած են, Բագրատունի շեն կրնար ըլլալ՝ այլ Մամիկոնեաններ են, եթէ որեւիցէ արժելք ունի հայերէն խմբագրութեան մէջ պակաղ հետեւեալ տեղեկութիւնը, որուն համեմատ այդ երեքը Ատրնեաւէ Աղյորին՝ այսինքն Աշոտի եղբօրդոդիներն են։ ուստի այս պարագայիս իրենց հօրեղբայրը կոյրցուցած կ'ըլլան։ Պուցէ թէ զայս կը լուսաւորէ Բագրեւանդի ճակատով վերջացող Հայոց ապստամբութեան (772ին) նախօրինակին հայող Վեւոնդի (գլ. լդ. էջ 169—171) մէկ պատմու-

Թիւնը : Առհատբայի (ալ-Հասան թ. Առհթաբա) որդւոյն Հասանի կուսակալութեան ժամանակի իրենց գաղաթնակէտն հասնող բռնութիւններէն, հարստահարութիւններէն ու զարհուրելի հարկապահնջութիւններէն յուսահատած՝ հայ ազնուականներն ապստամբութիւն խորհեցան:

"Եւ սկիզբն բանիս այսորիկ լինէր ի ձեռն Արտավազոյ որ էր ի տանէ Մամիկոնէից. որոյ երթեալ ի մայրաքաղաքն Դուին՝ կաղմաւթիւն մեծ առնէր զօրաց իւրոց. եւ ստանայր անդ զէնս եւ անօթս պատերազմի, եւ վառէր զինքն զբահիւք եւ սաղավարտիւք եւ ամենայն սպառացինութեամբ, եւ մոներիմ զինքն երեւեցուցանէր զօրացն Խամայելի իրութէ մարտնչել ընդ թշնամին նոցա կաղմիցի: Եւ որոշեալ զինքն ի միաբանութենէ նոցա՝ հասանէր ի գաւառն Ծիրակ եւ գիւղն Կումայրի, եւ սպանանէր զհրամանատար հարկին: Եւ որ ինչ գտանէր ի ձեռին նորա առեալ՝ համբառնայր ամենայն տամբ իւրով, գնայր ի կողմանս Վրաց աշխարհին, եւ ընդ նմա ամենայն նախարարք աշխարհին: Եւ հասեալ համբաւն ի քաղաքն Դուին եթէ այս ոճիրք գառն գործեցան յորդւոցն Հայելի. վաղվազակի առնոյր զօր բազում Մահմետն եւ զՍմբատ՝ որդի Աշոտոյ զապարապետն Հայոց եւ զայլ նախարարուն, եւ հետամուտ լինէր զինի նոցա. հասանէր յաշխարհին Վրաց ի գաւառին որ կոչի Սամցինէ. եւ կալեալ զկիրճոն՝ թափէր ապուռ ինչ յաւարէն. եւ զնոսս վարեալ փախստական առնէր յաշխարհէս Հայոց:

Խոկ նորա երթեալ պատսպարէին յաշխարհին Եզերացւոց. եւ ստանայր անձամբ զիշխանութիւն անձին իւրոյ ի վերայ Եզերացւոց եւ ի վերայ Վեռիոյ որ են Աիրք: Եւ ի ձեռն այսր գործոյ առաւել զայրագնեալ հրամանատարն Հասան, եւ վաղվազակի առաքէր յամենայն կողմանս իւրոյ իշխանութեանն զբոնութիւն հարկին ժողովել

մեծաւ ստիպով - եւ յոյժ սաստկանայր հեծութիւն
աշխարհիս ի պահանջողաց հարկին^{1:}

Ուրեմն կարելի է որ Ատրներսեհն Կոյրին եղ-
րօրորդիներովն՝ Հայեակ Մամիկոնեանին (Ար-
տաւազդ իր եղբայրն է) որդիներն կ'իմացուին,
թէեւ ասոնք ոչ թէ Առան, այլ Եգեր (Լազիս-
տան) հաստատուեցան։ Արտաւազդ քանի մը տարի
Ետքը իբրեւ յունական զօրավար կը յիշուի. (Թէոփ.
Էջ 451, 11 յջ. ամ Աշխ 6250): ¶

Արշիիի² յաջորդին եւ որբւոյն՝ Զուանշէրի՝
Բագրատունի կինը Լատաւր՝ Ատրներսեհի ոչ
թէ գուստրն այլ քոյրն եղած ըլլալու է։
Ատրներսեհի մասին այսպէս կը պատմէ Ժա-
մանակագրութիւնը. Սակայն որովհետեւ, իր
(Զուանշէր) կենդանութեան ատեն իսկ Կղար-
ջեթի երրորդ մասը, Շաւշեթ, Աջարա, Նիգալ,
Խոհո-Փոր, Արտան, Ստորին Տայք եւ Վախ-
ուանդի սերունդէն յորդւոց յորդիս ժառանագած-
րադրատունի ամրոցներն Ատրներսեհի ինկած էին,
վերջինս Կղարջեթ եկաւ, եւ հօն ալ մեռաւ։ [Իր
հայրը, Ներսեհ, որ Վարազ-Բակուր Անտիպատ-
րիկի որդին էր, Վարազ-Բակուրի՝ Գուարամ Կիւ-
րապաղատ անունով հայրը, որ Ստեփանոս առաջ-
նոյն որդին եւ Դեմետրի եղբայրն էր, բոլոր այս
իշխանները մեռած էին։ Փիլիպէ եւ Ստեփանոս
Ատրներսեհի եղբայրներն ալ մեռած էին։] Ատրը-
ներսեհի մահուրնէն ետքը Աստուած իշխանու-
թեան պատուոյն բարձրացուց Աշոտ Կիւրապաղատը՝
անոր որդին եւ Գուրգէն Երիսթաւին եղբայրը։
Փակագծեալ խօսքերը, որոնք ձեռագրի մը մէջ կը
պակսին, բոռւածին համաձայն իբրեւ յետնագոյն
ժամանակի կերտուած բացայայտ կը տեսնուին եւ
նպատակ ունին կարծեցեալ հնագոյն վրական (Տես-

¹ Հմայ. Daghabaschian, Gründung etc. էջ 58 յջ. :
² Տես վերը՝ էջ 86 :

վերը էջ 92—93) Բագրատունիներու հասցը-նելու:

Եթէ Խաղբաց Արաստան քրած այն արշաւանդը, որուն ժամանակ Զուանչեր մթավարը եւ անոր Շուշան քոյրը գերի բռնուեցան եւ Տփղիս առնուեցաւ եւ քանդուեցաւ՝ Արաբացւոց ՀՃ.ի 183ին (799/800) յիշատակած արշաւանքին հետնոյն է, այն ատեն Զուանչերի կառավարութեան համար գոնէ հաստատուն ժամանակագրական կոռան մը կ'ունենանք: Յիշեալ ենթագրութեան ի նպաստ կը խօսին այս երկու արշաւանքներուն առասպելական պատճառաբանութիւնները: Տարարիի համաձայն ՀՃ.ի 182ին Խաղբաց Խաղբանին մէկ դուստրը ալ-Ֆադլ բ. Եահիայի հարս կը բերուի, սակայն կէս ճամբան Պարտաւի մէջ կը մեռնի, ասոր վրայ անոր ընկերացող տարիսանները անոր հօրը կը գառնան եւ կը պատմեն թէ իր աղջիկը թունաւորուած է: Այս պատմութիւնը յիշականին ընդօրինակութիւնն է հնագոյն գեպքի մը որ Եղիդ բ. Ուսայդ աս-Սուլամի սատիկանին ժամանակ տեղի ունեցած է եւ պատմականօրէն լաւ հաստատուած¹: Այս գէպքիս Բարմակեան ալ-Ֆադլ բ. Եահիայի — որ այն ատեն այլ եւս Հայաստանի կուսակալ չէր (տես վերը) — ժամանակը փոխադրուիլը, շատ գիւրին է ըմբռնել եթէ ընդունուի թէ զըոյցը՝ իր ժամանակին կատարուած Խաղբաց արշաւանքին ալ նախորդին յար եւ նման պատճառ մը կու տար: Աւան զի վրական ժամանակագրութիւնը կը պատմէ. “Խաղբաց թագաւոր-Խաղբանը Զուանչերի կրտսեր քրոջ՝ Շուշանի գեղեցկութեան համբաւը լսելով, Զուան-

¹ Տես իւ Օստեուրոպական և օստաստիական Տրամադրութեան պատճառ մը կու տար: Այս գիւրին յար առաջարկին անունն ունի նաև Խաղբանը, թէ եւ ոչ այս արշաւանքիս առաջիւ եաբ. բ. ՀՀ Դ. 16:

շերի պատգամաւոր մը կը դրկէ, քոյրը կնութեան
խնդրելու համար՝ խոստանալով որ Սարակինոսաց
դէմ զենքը կը պաշտպանէ: Երբ Խալքանին պատ-
գամաւորը իրեն յանձնուած գործը կատարեց,
ջուանչեր նախ եւ յառաջ իր Յոհան եղբօրը եւ
մօրը լուր տուաւ, որոնք մերժեցին եւ իրեն ըսել
տուին. Կեթէ մեր վիճակը յուսահատական դառ-
նոյ լաւագոյն է որ Յունաստան երթանք եւ քրիո-
տոնէից գիմենք, քան թէ թոյլ տանք որ մեր
տղան արատաւորուի: Ծուշան ինքնին Խաղորաց
թագաւորն կը նախատէր: Երեք տարի եացը Խա-
քանը իր Բլուշան¹ զօրավարը զբկեց, որ Լեկեթի
վրայէն կախեթ մտաւ եւ պաշարեց այն բերդը
ուր ամրացած էին ջուանչեր եւ իր Ծուշան քոյրը:
Քանի մը օրուան մէջ առաւ Բերդը, իշխանները
դերի բռնեց, Տփղիոր գրաւեց եւ Քարթլիի եւ
ամբողջ երկրին տիրացաւ: Երբ Դարիալի վրայէն
ետ կը գառնար Ծուշան օր մը իր եղբօրն ըսաւ.
Կինձի համար լաւագոյն է մեռնիլը, որպէս զի Աս-
տուած արժանի համարի զիս սուրբ կանանց մէջ
ընդունելու, քան թէ հեթանոսներէն պղծուիլը.
Եւ իր մատանւոյն ակը մէկդի առնելով անոր տակ
գտնուած մահարեր թոյնը ծծեց եւ անմիջապէս
մեռաւ: Բլուշան չուեց ջուանչերը հետն Խալքա-
նին տանելով, եւ վերջնոյս պամեց Ծուշան իշխա-
նուհոյն մահը: Խալքանը բարկանալով որ անոր
զիակը, զոր տեսնել կ'ուզէր, հետք չէր բերած,
հրամայեց Բլուշանը բռնել վիզը չուան մը ձգել
եւ չուանին երկու ծայրերուն մէյմէկ ձիաւոր կա-
պել, որոնք մին այս կողմը եւ միւսն այն կողմը
քաշելով անողորմարար անոր գլուխը կարեցին,²

Թէ հոս եւ թէ Տարարիի քով պատմու-
թեան տարրներն նոյն են. միայն թէ ժամանակա-

¹ Հայ. համառ սոսութեան մէջ ԲՈՒՂԱՆ:

² Hist. de la Géorgie, t. 256—58.

գրութեան մէջ ի հակառակէն խաղըաց Խոքանն է փեսայացուն եւ իշխանուհին ինք զինքը կը թունաւորէ անոր ձեռքը չիյնալու համար։ Պատմութիւնը ինքնին թէեւ առասպելախառն սակայն հնարաւոր է։ Թէեւ Տաբարիի եւ Եազուրիի¹ համաձայն յարձակումը կ'ըլլայ Բար - ալ - ալվարի (Դարրանդ) մէջէն, մինչդեռ ժամանակագիրը կը պատմէ թէ Խոքանի զօրավարը Բլուշան Լեկեթիէ Կախեթ մտաւ. դարձեալ Տաբարի եւ Եազուրի Տփղիսի առումը եւ քանդումը չեն յիշեր. սակայն առաջինը կը հաստատէ թէ Խոքաց աւարառութիւններէն կրեցին թէ պաշտպանեալները, այսինքն քրիստոնեայը, եւ թէ Մուսլիմները. իսկ Եազուրի կը յիշէ թէ Խոքանը (կամ իր զօրավարը)² մինչեւ Առորի կամուրջը յառաջացաւ եւ երկիրը այրեց եւ նոյն իսկ կիններն եւ տղաքը ջարդեց։ Ինկէթի երկրին մէջն եր բատ արարացւոց տեղեկութեան նաեւ Կասպից ծովուն եղերը Ամառը եւ Շարիրանի մէջտեղ եղած եղերագաւառը³։

Եօթնամեայ գերութենէ ետքը Խոքանը Զուանչէրն իր իշխանութիւնն զըկեց։ “Այնուհետեւ (Վրաստանի) խոսրովեան մեծ թագաւորաց փառաւորութիւնը միշտ նուազեցաւ։ Նախ որ Սարակինոսաց ոյժը զօրացաւ եւ ասոնք իրենց յաճախակի արշաւանքներովն բոլոր երկիրն կ'ապականէին. երկրորդ որ մժավարաց թիւը Ալաց երկրին մէջ բազմացած ըլլալով ամենուրեք միայն ներքին կռիւներ եւ երկպառակութիւններ կը տեսնուէին։ Երբ Վախստանդի որդւոց մէջէն թագաւորութեան արժանի մէկն երեւան ելլէր, Սարա-

¹ Տաբ. Գ. Դ. Հ. Ա. Յ. Եազ. Բ. Օ. Վ. Ա.

² Քնազիրն հոս պակասաւոր է։

³ Հ. Ժ. Բ. Բ. Վ. Վ. 7.

կինոսներն զանիկա կ'ոչընչացընէին . վասն զի Հաւգարի որդիներն Տփղիսը բռնած եւ զայն իրենց որջը դարձուցած էին . երկրէն խարած կ'առնէին . վերջապէս մեր մեղաց բազմութեան պատճառաւ Աստուած թոյլ տուաւ որ անոնք արտաքոյ կարգի դօրանան¹ :

Ըստ տարիներ ետքը հագարացի ամիրայ մը եկաւ , որ Քարթլի , Հայաստան եւ Հերեթը կը կառավարէր եւ Խոսրով կը կոչուէր . ասիկա վերաշինեց Տփղիսը , զոր Խաղիբը կործանած էին² :

Խաղրաց արշաւանքին տարեթուոյն 799/800ի վրայ աւելցընենք Զուանչէրի գերութեան եօթ տարին՝ այն ատեն իր դարձին տարին կ'ըլլայ 805/6³ : Սարակինոսաց Աքաստանի մէջ աճող ուժոյն վրայ ժամանակադրին պատմածներն մասամբ կը յարմարին այս միջոցիս : Խաղրաց այս արշաւանքէս ետքը Հայաստանի երկրորդ ոստիկանն եղաւ Խուզայմաք . Խաղիմ ատ-Տամիմին , որ Մուսա ալ-Հադիի ժամանակ արդէն Հայաստանի եւ Աքաստանի մէջ ահարկու կառավարութիւն մը ունեցած էր : Ասիկա տիրող իշխանները եւ իշխանազունները բռնեց եւ գլուխներն կտրել տուաւ եւ շատ գէշ վարուեցաւ անոնց հետ : Ասոր վրայ Վիրք⁴ եւ Շաանարք ապստամբեցան . անոնց գէմ դրկուած տռաջին բանակը ջախջախեցաւ , սակայն Սայիթ ք . ալ-Հայդան ք . Ծուբա ք . Զահիր ատ-Տամիմի նորաւ հզօր բանակով մը անոնց գէմ կռուեցաւ ,

1 Հոս կը յաջորդէ Զուանչէրի՝ Ատրներսէհի դատեր հետ ամուսնութեան պատմութիւնը :

2 Hist. de la Géorgie, Եջ 258-259 :

3 Ըստ ժամանակադրութեան եօթներորդ տարւոյն մէջ դարձաւ :

4 Գուրզան , ուրիշ տեղեր Գուրզան , Ուխտանէս ալ անգամ մը . Բ . ծբ . Եջ 89 , ունի Աքիան (զոր Բրուէ Հակառակ իմաստին Կյուրանի Հայութանէ . Հմման . Յովհ . Ախուղացւոյ . Կյուրանի (Eranšahr , Եջ 115) :

մինչեւ որ զանոնք երկրէն գաղթն ելու ստիլ
պեց եւ ինքը Տփղիս դարձաւ: Խուզացման ը. Խու-
զիմ տարի մը շմաց Հոյառատան, իսկ իր յաջորդ-
ներն ամենքն ալ անոյժ մարդիկ էին: Առջևընա-
բ. Եզիդ բ. ալ-Խամմ ալ-Խամմի ձեռքն
երկիրն զրեթէ կը յափշտափէին, և անոյ
փոխարէն նշանակուած Արքա ը. Զուֆար ալ-
Հիլալիի գէմ ելան Ծանոնք, բայց զանոնք զագէլ
շկարենալուն Մուհամմադ բ. Զուհոյր բ. ալ-
Մուսայեաբ աթ - Թարրին կուսակալ անուածու-
եցաւ:¹

Թէ Տփղիսը վերաշինող հագործի Խոսրով
ամիրայով որ կուսակալը հասկնալու է գեռ իս-
րելի չէ ճշդել. սակայն հաւանակածութիւնը խո-
զայմա ը. Խաղիսի կողմն է. անունը կը յեշեցընէ
Մովսէս Կաղնեկի Գ. գլ. ի Խաղը պատգու ամիրայ-
որով հաւանօրէն Խալիդ բ. Եզիդ բ. Մազիար ալ-
Շայբանին կ'իմացուի (Տես վերը Էջ 54/55):

Այն տեղեկութիւնը թէ՝ Արաստանի մէջ
մթավարներու եւ մասնական իշխաններու բազ-
մանալովը քաղաքական պատերազմներն սովորա-
կան գէպքեր դարձան, կ'երեւոյ թէ Արոյ վկային
վկայաբանութեամբը կը հաստատուի: Այս
վկայաբանութիւնը որչափ կարելի է Բրոսէի սուզ
ակնարկութիւններէն հետեւցընել, կարեւոր յայտ-
նութիւններ կը խոստանայ եւ անպատճառ կը
կարօտի այն մանրաքնին քննութեան, որուն
ենթարկուեցաւ Ա. Եւստաթէոս Մցիսթացւոյ
վկայաբանութիւնը ջավախովի եւ Հառնակի կող-
մանէ:²

1 Եաքուրի բ. օ ՎԱ. 1-11. Տես նաև վերը
էջ 42:

2 || Ա. Արոյի վարքն հիմոյ գերմաններէնի թարդ-
մանած է Schulze, Texte und Untersuchungen zur Ge-
schichte der altchristlichen Literatur, N. F.

Այս վարքին մէջ կը պատմուի՝ թէ ինչպէս
Աստարնաւէ՝ Կիւրապաղատին եւ երիսթաւին որդին՝
Քարթլայ երիսթաւը՝ Կերսէհ Աբգալա (ալ Ման-
սուր) Խալիֆայի տաջեւ ամբաստանուեցաւ եւ անկէ
բանտարկուեցաւ. Աբգալա իր շինած Պաղատ
Քաղաքը կը նոտէր։ Աբգալայի († 14 Աեպտ. 775)
յաջորդելով անոր որդին Մահղի, Կերսէհն եռա-
մեայ բանտարկութենէ եալքը ազատ արձակուեցաւ
եւ իրրեւ երիսթաւ Քարթլի զրկուեցաւ։ Իրեն
իրրեւ ծառայ կ'ընկերանար Ս. Աբոյ, որ Պաղատափի
մէջ արարացի ծնողքէ ծնած եւ նոյն ատեն
18 տարեկան էր. Արատանի մէջ քրիստոնեայ
եղաւ, եւ երբ Կերսէհ կրկին անգամ շնորհաղուրկ
եղաւ ամիրապետին տաջեւ եւ արարացւոց հալա-
ծանաց պատճառաւ Դարիալի կրծէն Ուեթ փախաւ։
Ազոյ ալ իրեն ընկերացաւ։ Կերսէհ՝ վայրենաբարոյ
արիւնաբրու Խաղբաց թագաւորին զիմեց, որոնք
միայն մի Աստուած - Արարի և մը կ'ըն-
դունին¹ եւ ուրիշ որ եւ է կրօնք մը
շունին, ու ակայն հիւսիսային երկրին
մէջ շատ քաղաքներ կան, ուր կարելի
է աների կիւղ Քրիստոսի հաւատքը դա-
ւանիլ։ Զինքն իրրեւ ազերասրիու մը ընդունող
Խաղբաց թագաւորին քովէն՝ բոլորովին քրիստո-
նեայ երկիր մը՝ Ափխազէթ անցաւ, որ Յունաց
հպատակ էր եւ որուն մթավարը զինքը սիրով
հիւրընկալեց։ Կերսէհի փախատենէն եալքը Մահղի
Խալիֆան՝ Գուրգէն-երիսթաւին եւ Կերսէհի քրոջ
որդին՝ Ատեքանոսը Քարթլայ մթավար անուանեց.
ասոր վրայ Կերսէհ ամիրապետէն թոյլտուութիւն
ինքրեց իր հայրենիքն դառնալու։ Երբ Կերսէհ

1. Մատադրութեան արժանի է Կոստանդինի Ապրուց
Հեռ ունեցած համաձայնութիւնը. (ահս Osteuropäische
und ostasiatische Streifzüge, էջ 15) bibamus in no-
mine dei unius, creatoris omnium rerum.

Տամբոյ ելաւ՝ Արոյ ալ, հակառակ Ափիսացեթի մը ավարին ազգարարութեան՝ անոր ընկերացաւ մինչեւ Տփղիս. հոն երեք տարի ետքը բանուեցաւ եւ Տփղիսի դատաւորին առջեւ հանուեցաւ, սակայն Ստեփանոս երիսթաւին աղաջանաց վրայ աղատ արձակուեցաւ։ Բայց նոր դատաւորամիրայ մը գալով Ա. Արոյ առջեւն բերել տուու եւ շղթայի զարկաւ — Դեկեմբեր 27ին երեքշարթի օրը — եւ տաս օր ետքը յայտնութեան տօնին, Աւրամթ Յունուար 6, գլխատեց։ Կահատակութիւնը կատարուած է Լեւանի որդւոյն կոստանդինի կայսեր տասներորդ տարին, Արակինոսաց Մոսէ ամիրապետին — որ Մահդիի որդին էր —, Քարթլաց Սամուել կաթողիկոսին, Գուրգենի որդւոյն Ստեփանոսի երիսթաւութեան ժամանակ¹։

Կոստանդին (Զ) կայսեր տասներորդ տարին (789/90) եւ Մուսա ալ Հադիի (Յ Օգո. 785 մինչեւ 15 Սեպտ. 786) ամիրապետութիւնը փոփոխակի զիրար կ'արտարսեն, ուստի եւ այս տարեթիւերեն մին կամ միւօք միայն կարելի է նկատողութեան առնուլ. ասոր հակառակ մէկալ երկու տարեթիւերն — 890 տարին յետ չարչարանաց եւ յարութեան եւ 6084 ամ աշխարհին — որ եւ իցեւ արժեք չունին։

Աւստի այս պատմութեան՝ 773էն մինչեւ 785 (կամ 789) տարիներու շրջանին համար Քարթլայ երկու երիսթաւ միայն ծանօթ են, որոնք Տփղիս նստաղ արաբացիներու աւատառուներն են. Ատրներսէ կիւրապաղատ - երիսթաւի որդին՝ Ներսէ, եւ անոր եղբօրորդին Ստեփանոս, որ Գուրգեն երիսթաւին որդին էր. իսկ Արշիլ իշխանը եւ ոչ իսկ կը յիշատակէ։ Թէեւ վերջնոյս պատմութեան մէջ կոչտ սիսալներ եւ ժամանագրական հակառաթիւններ կը վիտան եւ թէեւ հնագոյն

¹ Բրոսէ, Addition et éclaircissements էջ 132-136.

պատմական եւ վկայաբանական ատաղձի մը երեւան հանուելէն յառաջ անհնարին է զանոնք լուծել, սակայն այսափ դոնէ բացայայտ է թէ Արչելի վկայաբանութեան պատմական պատկերախոբը կը կազմէ Մուսա ամիրապետին ձեռքով Վրաստանի իշխանին բազմաչարչար նահատակութիւնը, զոր կ'աւանդէ Ղեւոնդ։ Եթէ չենք ուղեր Արչելը ուղղակի Կերսեհ երիսթաւին հետ նոյնացընել, որ թէ եւ մէկալին նման Ափխաղեթ ապաւինած է, սակայն իր նահատակութեան մասին որ եւ է բան ծանօթ չէ, այն ատեն, եթէ ուղիղ կը տեսնեմ, ժամանակագրութիւնը ինքնին այս անըմբռանելի երեւցող առեղծուածին լուծումը կու տայ երբ կը պատմէ թէ, Արչել նախ եւ առաջ Եղիսիսի մէջ մինչեւ Շորապան այսինքն Խմերեթ ամրացաւ եւ Ցիխէ — Գոջ եւ Քութաթիս հաստատուեցաւ, որպէս զի յետոյ Կախեթ անցնի, ուր շատ մը ամրութիւններ հիմնեց։ Եւ երբ Սարակինոսաց զօրավարը Զիջում (Խուղայմա թ. Խաղիմ) Քարթլին աւերելէն ետքը կը պատրաստուէր Կախեթ մտնելու, զայն մարդաթափ ընելու համար, եւ թագաւորները եւ մլութավարները չեին կրնար իրեն դիմագրել, Արչել որոշ շեց անձամբ Զիջումի առջեւն ելլել, երկրին խաղղաղութիւն խնդրելու համար¹։ Ըստ այսմ Արչել Վրաստանի անուանական իշխանն էր պարզապէս եւ Խմերեթի եւ յետոյ Կախեթի (Շանարաց) մէջ գեռ իշխանութեան երեւոյթ մը պահած էր։ Թէ ստուգիւ Արչել սոսկ անուանական թագաւոր մըն էր, արդէն կը խոստովանի Ժամանակագրութիւնը։ այնպէս մը կը պատմէ սակայն իրը թէ ինքը՝ Արչել մասնական իշխաններուն, որոնք իր քեռայրներն են, ծագումը վաւերացուցած եւ երկիրն անոնց մէջ բաժնած ըլլայ։ Ասոնց մէջն են նաեւ Ալախտանգ թագաւորին մեծամեծներէն մին՝

¹ Hist. de la Géorgie, 248—249, 253.

‘Ներսեհ Ներսեհ հետան, եւ Առքներսեհ Առքներսեհ հետան, որ նախորդին հետ ի միասին՝ վերին գաւառնին կամ Քարթլիի տէրն էր¹. ոյս երկու անձերը հաւանականաբար կը համապատասխանեն Ա. Աբոյի վարուց կիւրապաղատ - երիսթաւ Առքներսեհին եւ անոր Ներսեհ երիսթաւ որդւոյն: Մինչեւ հիմայ կարելի չէ մեկնել թէ կիւրապաղատ - երիսթաւ Առքներսեհը իր ժամանակակից Արշելին հետ ինչ աղերս ունի: Թէեւ նախորդ հարստութեան անկաման մերձաւոր պարագաներն չենք գիտեր սակայն եթէ վերոյիշեալ տեղեկութիւնները ուղիղ են, այն ատեն Աշոտ կիւրապաղատ ջուանշերէն ստուգիւ ոչ շատ ետքը ալ - Ամին ամիրապետէն Արաւատանն աւատ ընդունեցաւ եւ յետոյ Լեւոն կայսեր ձեռքէն կիւրապաղատութիւնը ստացաւ: Այսու ամենայնիւ առաջին բագրատունի կիւրապաղատներու իշխանութեան — որուն կենդրոնը կը մնայ միշտ կղարջեթը եւ Արտանուջը — իրական բայց շատ պակասաւոր ըմբռնում մը ունենալու համար, անսպատճառ հարկաւոր է բացայայտ ճանշնալ թէ երկու տասնեակ տարիներու մէջ Արաւատանի իրական տէրը՝ Խաչակ բ. Խամայիլ ինչ գեր խաղացած է կովկասեան գաւառներու պատմութեան մէջ:

|| Սա. Ասողիկ անոր մասին շատ հետաքրքրական տեղեկութիւն մը կու տայ — զոր Շապուհ Բագրատունուոյ կը պարտի անշուշտ — էջ 144. “Ի սորա (Թէոփիլոս) աւուրս եղեւ զաւուատ հոռոմդիերոյն² ի գաւառն Բասեան եւ զբա-

1 Hist. de la Géorgie, էջ 248, ուստ վերը, էջ 98:

2 || Հառամդիերոյ յոքնակի սեռականն է ռամկօրէն միջին հայերենի Հառամդի ձեւին, որ համանիշ է Հառամդի արանցին: Հոռոմդիով հաս կրնայ միայն Յոյներն նշանակել, ուստի պէտք էր Հոռոմդի կամ Հոռոմդիցից ըլլալ, թէեւ բարին կազմութիւնը ինձի անյայտ կը մնայ: Շապուհ Բագրատունուոյն ռամկախառն ոճէն օրինակ մըն է

զումս խօսիողեցին սրով ի վերայ յարուցեալ գեղաքաղաքին Վամաձորոյ: Խոկ Թէովֆիլոս գնաց ի խաղափ եւ ել ի ցամաք կամուրջ¹ եւ գերեաց զբազումն ի Հայոց հանդերձ բնտանեօք իւրեանց եւ տուեալ զհիւպատաւորութեան պատիւն՝ այսինք ապուհիւպատ (ձո՞ նուածառ) պատրկութիւն՝ Աշոտոյ որդւոյ Շապհոյ եւ թողու ի Սպեր գաւառի, եւ ինքն առեալ հարկո ի Թէովուպօլսեցեաց՝ գարձաւ անդրէն: Եւ ապա եկեալ Հռոմեացի արանցն ի Վանանդ ի գիւղն Կաճկաքար՝ կոտորեցան ի ձեռն Սահակայ որդւոյ Խմելյէլի² ։ ։ ։ ։ Թէովֆիլոսի (829—842) այս արշաւանքը ապահովաբար կապ ունի անոր Ափիսազիստան ըրած գժբախտ արշաւանքին հետ, որուն վրայ միայն Թէովփանէսի շարունակողը կը խօսի առանց մանրամասնութեանց իջնալու³: Արական Ժամանակագրութեան համաձայն Լեւոն Բ. Ափիսազաց երիսթաւը եւ Խազրաց թագաւորին մէկ գտաներ որդին՝ վերջնոցս օգնութեամբ Յոյներէն բաժնուեցաւ, Ափիսազիստանի եւ Եգիսի մէջ՝ մինչեւ Աիս լեռը անկախ ըրաւ ինք զինքն եւ Արաց

առ աշխիկայս . եւ արդէն իր ոճին համար Շապուհ⁴ իր յաջորդ հոյ պատմաց իրներէն կը պարաւառի: Ասկէ զաւ հոս Ասոցիկի բնագրին մէջ առեցւոյ անունները մեծաւ մասամբ շափազանց կերպարանափոխուած են: ։ ։ ։

¹ Ալէուց է ընդ Խառը ըլլալ:

² Ասոցիկ նոյն առարին կը դնէ նաև Ասորիի մէջ Ասորիի այսինքն Զուպատրա (Ասմուէլ Անեցւոյ, Ապշ. 1893, էջ 92, ԶՈՒՊԱՏՐԱ կարգալու է Զուպատրա) քաղաքին առաւմը եւ Թէովֆիլոսի Աշմաշատի (այսպէս կարգաւ): Քով առած յաղթութիւնը: Այս գեպքերը ըստ Դիսոնիսոս Տէլ-Մահրէի, առ Միքայէլի Ասորւոյ III, 1, 88—531, պատահած են 1148ին — 836/7 ք. եագը: ։ ։ ։

Յ Թէովփան, Շաբ. էջ 137· 16—18 ապ. Բանն, “Թէովփորս եւ օգոստափառնին եղբայրը Ամրդան բանակաւ Առազիս զրկուեցան: բայց այնչափ գժբախտ վախճան մը ունեցան որ այդ արշաւանքին քիչերն միայն եւս գարձան: ն Հման Լորոյ - Սէն - Մարգէն, Hist. du Bas-Empire, 13, 97:

ջուանչէր իշխանին կառավարութեան վերջերը
 “Թագաւոր Ավիխազաց, տիտղոսն առաւ: Իր որդին
 եւ յաջօրդը թեւդոս՝ Աշոտ Կիւրապաղատի փեսան՝
 ասոր օգնական կը հանդիսանայ անոր գէմ դաշ-
 նակցած՝ Կախեթի մժավարին՝ Գրիգորի, Մթիւլ-
 ներու, Ծանարաց եւ Տփղիսի ամիրային
 գէմ մզուած պատերազմի մը մէջ. (աես վերը
 էջ 107)¹ առկայն Տփղիսի Ասհակ ամիրային
 անկումէն (853) ետքը կը տեսնենք թէ Ավ-
 խազաց թագաւորը թեւդոս Բուղայի գէմ կ'ար-
 շաւէ, որ իւր կարգին անոր գէմ կը զրկէ Զիրակ
 զօրավարը եւ Աշոտի որդին Բագարատ Կիւրապա-
 ղատը²: Ավիխազաց թագաւորը այս միջոցիս կամայ
 թէ ակամայ իր կուսակցական գիրքն փոխած եւ
 Տփղիսի Խսհակը. Խամայիլ Հզօր ամիրային գերիշ-
 խանութիւնը ճանչցած էր: Այս վարժունքիս մէջ
 անշուշտ գեր մը ունեցած է այն յոյսը, թէ ասով
 զիսհակ Յունաց գէմ թիկունք կ'ունենայ՝ ի գի-
 պուածի որ անոնք փորձեն Ավիխազիստանի մէջ
 իրենց գերիշխանութեան իրաւունքը զինու զօրու-
 թեամբ վերստին քալեցընել. եւ թէ այսպէս խոր-
 հելով չէ խարուած ստուգիւ, Ասողիկի եւ թէո-
 վանի շարունակողին տեղեկութեանց համախմբու-
 մովը ակնյայտնի կը տեսնուի: Թէովիկուսի (842—
 867) որդւոյն՝ Միքայէլ Գ.ի կառավարութեան
 սկիզբը Յոյնք Թէովիկուսի առաջնորդութեամբ
 Ավիխազիստան գարձեալ արշաւանք մը ըրին, որ
 նախորդին նման գժրախոտ վախճան մը ունեցաւ³:
 Այս տեղեկութիւններու Մասուգիի պատմածներն
 կը հաստատեն, որուն համաձայն Ավիխազիստան
 ալ նման Արաւոտանի՝ մինչեւ ալ-Մուտավակիլիի
 գալուստը Տփղիսի արարացի հրամանատարին հար-

¹ Hist. de la Géorgie I, 259—261:

² Hist. de la Géorgie, էջ 266:

³ Թէովի. Շարունակ. Դ. 39. էջ 203, 2—7:

կատու էր¹ գոնե Խոհակ բ. Խոմայէլի ժամանակ (զրեթէ 830—853), որ երկու տասնեւակ տարիներ իրքեւ անկախ տէր կ'իշխնէր Տփղիսի մէջ²: Առ Դառդիկի վերը յառաջ բերուած պատմութիւնը արգէն բացայաց կը ցուցրնէ թէ Խոհակի իշխանութիւնը բուն Հայաստանի մէջ իսկ որչափ ընդարձակ էր եւ մէկալ կողմանէ Մասուգիի ստորագրութեան ճշգրտութիւնը կը հաստատէ երբ անօր մասին կ'աւանդէ թէ՝ “Հոն (Տփղիս) Խոհակ բ. Խոմայիլ անուամբ մարդ մը կար. որ իրեն կուսակից մուսլիմներովը շընակայ ժողովուրդներու վրայ գերիշխանութիւն ունէր, որոնք իր կարգադրութեանց կ'անսային եւ գյխահարկի վճարման մասին իրեն հետ համաձայնած էին: Վեոր իշխանութեան տակն էին այն կողմերու ժողովուրդը մինչեւ որ Բուղայէ զրկուած ալ-Մուտավակիիլը — որ Տփղիսի բերդին առջեւ կեցաւ եւ բանակ դրաւ — անոնց գէմ կոււելով յարձակմամբ բերդն առաւ եւ Խոհակն սպաննեց, վասն զի անիկա բանութեամբ տիրացած էր այն երկիրներուն³: Վեոր մասին շատ մանրավէպեր կան, զորոնք հոս յառաջ բերելը շատ երկար պիտի բլար, սակայն ասոնք այն երկրին ժողովրդեամբ եւ այն աշխարհին պատմութեամբ զրադողներուն քաջածանօթ են: Կարծեմ թէ Քուրայիշեանց ցեղէն Բանու Ումայէն կամ անոնց պատկանող պաշտպանեալներէն էր⁴ Խոհակ: Արդ այն ժամանակներէն մինչեւ այսօրս Տփղիսի սահմանաբերդին մէջ մուսլիմներու յարգանքը կորսուած է այնպէս որ անօր սահմանակից թագաւորութիւններն հպատակութիւնը զւացած են, եւ

¹ Մասուգի: Մարուճ թ. 65. Տես իմ գործու Օստ-europ. u. ostas. Streifzüge, էջ 174:

² Տես վերը, էջ 113/14:

³ Հմամատ: Բառ. չչչ, 5-6:

⁴ Այսովէս Տար, դ. Ա չ Ա չ, 7:

Տվիդիսի երկիրներու մեծ մասն գրաւած . իսկ Խոլամի երկիրներուն Տվիդիսի հետ հաղորդակցութեան ուղին այս անհաւատ ազգերուն մէջէն կ'անցնի . սակայն բերդին բնակիչներն գեռ ոյժ եւ անպարտելի քաջութիւն ունին , թէ եւ յիշեալ թագաւորութիւններէն շըջապատռած են : Ալ - Վագիրի ժամանակ (842—847) Խոհակ՝ նոյն իսկ Խալիֆայէն Հայաստանի տէր ճանչցուեցաւ ¹ : Իր կինը քրիստոնեայ ² գահի տիրոջ այսինքն հիւսիսային Դաղիստանի ³ Աւարաց թագաւորին գուստրն էր եւ իր մարտիկներուն մէջ ունէր քաջասիրտ խոյթեցի լեռնականներ , որոնցը Եռուսուփ բ . Արի Սայիդ Մուհամմադ ալ - Մարվազի ստոիկանը սպաննած էին , անօնցմէ զատ գեռ ուրիշներն ալ վարձած էր ⁴ :

Ցորչափ որ Խոհակ բ . Խամայիլ Տվիդիսի կը տիրէր՝ Քաղ-քատունիք , անձուկ առ մամբ Արաստանի մէջ գործ չունէին , եւ Նոր իշխանութիւն մը հիմնելու մասին խորհիլ անդամ կարելի չէր : Այն ահաւոր արիւնային գատաստաններն որոնցմավ Ռաշիտի ժամանակի Խուզայմա բ . Խաղիմ մասնական՝ եւ Հայաստանի իշխաններն գատեց , գլխաւորաբար զգացած րլլալու են Վրացի աղնուականներն , քանի որ այդ գէպքերը Վրաստանը եւ Ծանարքն ապրաւամբութեան գրգռեցին : Արաբացի աղքիւրներն յիսոյ Վրաստանի մէջ մասնական իշխաններ չեն յիշեր . եւ եթէ երկիրին մէջ անօնցմէ մնացորդներ

1. Իրն Խորդ . Վ Դ Յ , 8 :

2. Այս աեղիքով կարելի էր ենթագրել թէ Եւալիքոսի Բ . 230 աեղեկութիւնը կը հաստատուի թէ գաւհի տէրը Ծանարաց իշխանն ըլլալու է . Հմանքիրը , էջ 115 , եւ Իրն Խորդ . Վ Դ Յ , ուր կ'ըսուի թէ գաւհի տիրոջ երկիրը կ'եյնար Տվիդիսի եւ Աւարաց թագաւորին աշխարհին միջեւ : Սակայն ուրիշ վկայութիւններ . բայց ի մասնաւորի Իրն Ռուսասայի . Վ Է Վ Յ , աեղեկութիւններ , ոյս ըմբռման հակառակ կը հանդիսանան :

3. Տար . Գ . Վ Է Վ Յ , 5—6 :

ալ կային, ապահովապար Խոհակի խիստ կառավարութեան ժամանակ խլրտիլ չէին յանդգնիր:

Բուղայէն՝ 852—855 տարիներու մէջ Սամառա զրկուած հայ եւ աղուան մեծամեծներու երկայն ցանկին մէջ, զոր Յովհ. կաթ. եւ Թ. Արծրունի յառաջ կը բերեն, վրական իշխան մը անդամ չկայ. Տփղիսէ հիւսիս Կովկասի մէջ ԾԱՆԱՐՔ էին որ կեանքն Արաբացւոց անտանելի կը գարձընէին¹: Խոհակի անկումէն (853) եւ Բուղայի Հայաստանէն ելլելէն վերջը, երբ ամիրապետը Յունաց դէմ պատերազմը վերստին սկսած ըլլալուն համար ստիպուեցաւ իր բանակները Հայաստանէն ետ քաշել, հայք կրցան դարձեալ շունչ առնուլ: Խոկ Վրաստանի մէջ առաջին անդամ Ավիսազաց իշխանը՝ բագրատունի ցեղէ վրական իշխաններու մէկ մասին օգնութեամբ ջանաց ոտից հաստատուն կռուան մը գտնել: Աշոտ Մեծին 862ին իշխանաց իշխան անուանելէն ետքն է որ Թ. Արծրունի դարձեալ Վրաստանի իշխաններ կը յիշատակէ. ² Բայց քանզի հաւատացեալ էր վերակացութիւն աշխարհիս Հայոց Աշոտի, որ իշխանաց իշխան՝ ձեռն ի գործ արկեալ նուաճել զիշխանս Հայոց, զվլրաց եւ զլղուանից, որ եղեւ իոկ²: „ Մինչեւ այս ժամանակ վրական բագրատունիները պարզապէս Արտանուջի գաւառական իշխաններն էին եւ մերժյունաց՝ մերժ արաբացւոց գերիշխանութեան տակին եւ իրեւ ամիրապետին աւատառուները՝ Հայաստանին իրենց ցեղակցաց քաղաքականութեան կը

¹ Հմման. Թ. Արծր. գ. ժ. էջ 176: Խորուրի. Պատմ. Բ. չ չ V, 7, 10, 13. օ չ 9, 3, 5, 9. օ 7 օ, 4. օ 7 7, 5. օ 1 1 + 12. օ 9 Ա + Բրուէ. Coll. d'hist. armén. I, Appendix, էջ 609-613. Daghabaschian, Gründung des Bagratidenreiches, էջ 31 յջ..

² Թ. Արծր. գ. ժ. 206. Հմման. Daghabaschian, յիշ. գործն. էջ 43:

Հետեւէին . Տվողիսի արարացի բռնակալներու ձեռքէն ազատելու համար աւելի սերտիւ կը միանային հեռաւօր Բաղդադի ամիրապետին :

Տայքի Արտանուջի Բագրատունիներէն զատ գիծ եւս կար Սպերի մէջ , որ այս ցեղին հին Բնագաւառն էր¹ : Վերը տեսանք թէ ինչպէս Աշոտ՝ Շապուհի որդին եւ Աշոտ Մսակերի եղբօրորդին՝ Թէոփիլոս կայսեր խաղաւական արշաւանաց ժամանակ Սպեր գաւառին իշխան կարգուեցաւ² : Բուղայի արշաւանաց ժամանակն իսկ Սպեր գաւառին մէջ Բագրատունի ցեղէ իշխանիկ մը կը գտնենք , որ Յունաց ձեռքէն “Պայլաբար” Արամանեակ բերդը կ’առնու եւ որուն քով կ’ապաստանի Վասպուրականէն Գուրգուէն Արծրունին³ :

Դեռ ի վիճակի չե՞լք Բագարատ կիւրապաղատէն ետքը Ժամանակագրութեան ներկայացու-

1 Փաւառ . Բիւզ . Ե . Խոդ . Եջ . 263 :

2 Ի յառաջապունէ պէտք է ի բաց մերժել այն լաւ հրապուրիշ գաղափարը , թէ հնարաւոր է վրական բագրատունեաց ծագումն այս գէպքիս մէջ վնասել եւ Շապուհի որդի Աշոտն՝ Վրաստանի մեծ իշխանին Ասրներսէհի հօր Աշոտի հետ նոյնացընել ըստ Կոստանդինի . վասն զի այն Աշոտը Շապուհ Բագրատունի պատմագրին հայրն ըլլալով — եթէ Վարդանի վիկայութիւնը բացարձակապէս անտեսենք — անկարելի է ըմբանել թէ ինչպէս հնարաւոր է որ այսպիսի կարեւոր իրողութիւն մը , այսինքն Վրաստանի յետագայ թագաւորութեան պատմագրին հօր ձեռքովն իսկ հիմնարկութիւնը , բոլորովին մոռացութեան մէջ մար :

3 Թափմ . Արծր . Գ . ԺԳ . 194 . “Եւ եղեւ իրրեւ կատարեաց Բուխայ զանցս անցից ընդ Վասպուրական աշխարհս եւ խաղաց յարեւելու կոյս՝ եւ զնաց Գուրգուն ի Սպեր գաւառ . եւ էր յայնժամ առեալ (ի) Յունաց գաղարար Իշխանիկ կոչեցեալ ի առհմէ Բագրատունի՝ զբերդն Արամանեակ կոչեցեալ : “Ք-Ղ-Բ-Ր-Ր” անշուշտ յասուկ անուն մը չէ . ես կը կարծեմ որ “Ք-Ղ-Բ-Ր-Ր” կամ “Ք-Ղ-Բ-Ր-Ր” ըլլալու է :

ցած կողմնական գծերու սերնդաբանական կծիկն քակելու. սակայն զոնէ կրնանք Արդանի օգնութեամբ ժամանակագրին կոշտ սխալներն զտնել եւ ուղղել: Գուռարամ՝ Բագարատ Կիւրապաղատին կրտսեր եղբայրը՝ Սմբատ Հայոց թագաւորին Աշոտ որդւոյն եղբայրը կը համարուի¹: Եւ որովհետեւ Հայոց թագաւորն անոր կնոջ եղբայրն կ'անուանուի, ուստի այս խօսքերուս իմաստն աս միայն կրնայ ըլլալ թէ անիկա փեսսայ էր Աշոտին՝ որ Խշանաց իշխան եւ յետոյ ալ Հայոց թագաւոր եղաւ, սակայն Արդանի համաձայն փեսան՝ Գուռաբամի երեց եղբայրը՝ Բագարատ Կիւրապաղատն էր: Գուռաբամ իբր թէ տիրած ըլլայ Զավախեթի, Թրիալեթի, Տաշրաց, Աշոցաց եւ Արտահանի եւ սարակինոսաց գէմ պատերազմ մղած, «մերթ յանդ եւ մերթ անյաջող»: Գուռաբամ իբ երկիրներն իբ Ատարնաս եւ Բագարատ եղբարց մէջ բաժնեց եւ Աշոցքը Հայաստանի թագաւորին՝ իր կնոջ եղբօրն տուաւ:² Աշոտ իշխանաց իշխանի եւ Ափխազաց Գէսրգի Ա. Աղձեփել թագաւորին միջեւ՝ Վրաստանի տէրութեան համար ծագած պատերազմին ժամանակ, որուն պատմութիւնը դժբախտաբար մեղի համար կորսուած է, վրական իշխաններն երկու կուսակցութեան բաժնուեցան. «Ասորա» Գուռաբամ մամփալի որդին եւ Դաւիթ՝ Կիւրապաղատին հօրեղբօրորդին, ու Գուրգէն² Ափխազաց կողմն էին. մինչդեռ Դաւիթի եւ Լիպարիտ Հայոց կ'օգնէին: «Այն ժամանակը Գուռաբամ կրօնաւոր եղաւ:³ Լիպարիտ Թրիալեթի տիրացաւ եւ Աղճեկարնի ամրոցը շինեց եւ Դաւիթի Բագարատ Կիւրապաղատի որդին՝ կ'իշխէր: Արդանի համաձայն,

¹ Բրուե, Hist. de la Géorgie, էջ 269. Այսպէս հասկնալու է այս տեղիքը, վասն զի Սմբատ Աղլաբաս Հայոց թագաւոր շէր այլ սպարապետ միայն:

² Հաւանականորէն զուրգէն Կիւրապաղատն է:

էջ 85, Աշոտ իբրեւ իշխանաց իշխան իր տէրութիւնը տարածեց Վրաստանի եւ Աղուանից վրայ եւ կաւկասեան ցեղերն նուածեց, եւ իբեն միայն թագն կը պակսէր: Դաւթի կուսակցական դիրքին կատարելապէս կը համապատասխանէ անոր Առուներսեհ որդւոյն վարժունքը. եւ անտարակոյս անոր համար ալ Աշոտէն իբրեւ աւատառու Վրաստանի իշխան դրուեցաւ. իրապէս ալ Վարդան, էջ 86, կը դրէ. ¹ Այլ Աշոտ որոց գնէ իշխան Վրաց զքեռորդի իւր (այսինքն զԴաւիթ՝ զորդի Բագարատայ), եւ ինքն կատարի ի Քրիստոս եօթանասուն եւ մի ամաց: ² Խնդիր է միայն թէ արգեօք Վարդանի Դաւթի անուանումն Աշոտի պսակումէն (885) ետքը գնելն ուղիղ է: ³ Կոյն ժամանակներն (881ին) Գուարամ մամիալի որդին՝ Նասրա մատնութեամբ սպաննեց Դաւիթ՝ Կիւրապաղատն, որ Բագարատի որդին եւ է-ը հօրեղբայրն էր. Դաւթէն որդի մը մնաց՝ Ատրներսեհ որ իւր հօրմէ ետքը թագաւոր եղաւ^{1:} ⁴ Վարդանի համաձայն Դաւիթ՝ Բագարատի որդին՝ իւր Գորամ հօրեղբօրմէն սպաննուեցաւ ² ուստի կ'երեւայ թէ Նասրա կամ Նասր յիշականին Գուարամ մամիալի ուրիշ մէկ անունն է: Յամենայն դէպս սակայն հիմայ յայտնի կ'ըլլայ թէ այն տեղեկութիւնը, որուն համաձայն Գուարամ իր երկիրներն իր եղբարց մէջ բաժնած եւ ինքն կրօնաւոր եղած է, մտացածին գիւտ մըն է: Դաւիթ՝ Կիւրապաղատին սպաննումէն ետքը Հայերն, Ահպարիտ եւ Վիրը եւ Դաւթի եղբայրն Աշոտ՝ Նասրի դէմ միաբանեցան, ճակատ մը մղեցին, զինքն փախչելու ստիպեցին եւ ամրոցներն ձեռքէն առին. Նասր Յունաստան կայսեր փախաւ եւ երկայն ատեն

¹ Hist. de la Géorgie, 270, 271:

² Ժամանակագրութեան մէկ ձեռագիրը՝ Հարկաւոր կը համարի ի վեր հանելու թէ Դաւիթի՝ իր հօրեղբօրորդի Նասրայէն սպանուիլը թէ եւ Գուարամի կենդանութեան ժամանակ եղաւ, սակայն առանց անոր մեղսակցութեան:

հոն մեաց: Կոստանդինուպոլսոյ արքունիքն կրգտնուէր նաեւ Ափխազաց Դեմետր թագաւորին բագարատ որդին որ իր ազգականներէն ստիպուած էր փախչիլ: Երբ վերջինս յաջողեցաւ յունական ուժով Ափխազիստանի տիրել եւ Յոհանի որդի՝ Ատրներսէ թագաւորն հեռացրնել: Յունաստանէն Նասրին ետ կանչեց՝ ձեռքն բանակ մը տուաւ որով վերջինս Սամցխէ մտաւ, ուր կրցաւ Գուարարամի ձեռքէն դրաւուած Օժբիէ, Զուարիսցիխէ եւ Լոմսիանթա երեք ամրոցներն բռնել: Անթիւ բանակաւ մը Նասր Քարթլիի Ատրներսէ թագաւորին դէմ քալեց, սակայն վերջինս Գուրգէն Կիւրապաղատէն եւ անոր որդիներէն, նաեւ Հայերէն օգնութիւն գտնելով, յաղթեց Նասրին եւ անոր նիշակակից Բաքաթար ափխազին, Ոսեթի մլժավարին եւ Ափխազաց երիսթաւին: Նասր գերի բռնուեցաւ եւ Սամցխէի ձորին մէջ սպանուեցաւ (888): Իրմով սպառեցաւ այս գիծն ալ, որովհետեւ իր եղբայրն Աշոտ արդէն 869ին մեռած էր: Ասկէ անմիջապէս ետքն կը կարգանք թէ Գուրգէն Կիւրապաղատն ալ իր մահուրնէն յառաջ Ատրներսէի եւ Ամբատ մամփալի որդւոյն Արտանուջի Բագարատին հետ գժտուեցաւ — վասն զի Տայքի մէջ իր Կալմախ կալուածն թողուց եւ կուզեր Ըաւշեթի եւ Արտանի մէջ ապրիլ — եւ անոնց հետ Արտանուջի ձորին մէջ Մղլինաւ գիւղին մօտ կոիւ մը մղեց, բայց յաղթուեցաւ եւ գերի ինկաւ եւ առած վերը երուն հետեւութեամբ ալ մեռաւ:

Թէ Ատրներսէ Գ. Երբ մեռաւ, չենք գիտեր. Ժամանակիր կիւրապաղատով թեան պատուոյն մէջ իրեն յաջորդ կը դնէ անոր Դաւիթ որդին, որ 937ին մեռաւ:¹ Կոստանդին Ծափանեծնի աւանդածներէն պէտք ենք հետեւցրնել թէ այդ յետոյ՝ կողմնակի գծէ սերող Ատրներսէի (Դ.) անցաւ, որ Բագարատ Մագիստրոսի որդին եւ Արաց

¹ Բրուէ, Hist. de la Géorgie, 281:

իշխանին եւ Արտանուջի տիրոջ գուրգէն առաջնոյն եղբայրն էր. այս տան մէջ մնաց կիւրապաղատութիւնը ժամանակագրութիւնն երկու Ատրներսէն՝ կիւրապաղատներն իրարու հետ շփոթած է եւ Կոստանդինէ մեզի ծանօթ Ատրներսէն՝ Գ.ի չորս որդիներն՝ Ատրներսէն՝ Գ.ի կը համարի: Այս այսպէս ըլլալով հանդերձ Ատրներսէն՝ Գ.ը Բագարատ Մամիալի որդին կ'ընդունի, բայց կիւրապաղատ չի համարիր¹. արդ քանի որ իր չորս որդիներն ձեռքէն կ'առնուին ինքը պէտք է կրօնաւոր եղած ըլլայ: Իր չորրորդ որդին՝ Սմբատ կիւրապաղատ թագաւորը, որ 959ին մեռաւ, կը համապատասխանէ Դաւիթթ թագաւորին եղբօր եւ Ատրներսէն թագաւորին որդւոյն²:

Գուրգէն Բ., Արաց իշխանը եւ Քուէլի եւ Աջարյի տէրը, որ յետոյ իր աներոջ Աշոտ Կիսկասի ձեռքէն Արտանուջ ամրոցն առաւ, կը նոյնանայ երիսթաւներու երիսթաւին հետ որ Գարբոն վկային վարուց համաձայն Քուէլ բերդին տէրն էր³: Բագարատ՝ Ավիսազաց Գէորգի թագաւորին կրտսեր եղբայրն՝ իր փեսան՝ իսկ Հերեթի Իշխանիկն իւր Դինար քրոջ որդին էր⁴: Կոստանդին զինքն Ատրներսէն՝ Գ. Կիւրապաղատին որդւոց հօրեղբօրորդին (էէձձէլֆօչ) կ'անուանէ, որով անշուշտ կ'ուզէ ցուցընել թէ կողմնակի գծի մը սերունդ էր, եւ ստուգիւ ալ Ժամանակագրութիւնը զինքն այդպիսի գծէ մը յառաջ կը բերէ: Աակայն այսու հանդերձ ուրիշ ըմբռնում մը ընդունելի դարձած է, որուն համաձայն

¹ Hist. de la Géorgie I, էլ 272:

² Hist. de la Géorgie I, 272:

³ Բրոսէ, էլ 276, մն. 3. աեւ իմ գործս Օտ-europäische und ostasiatische Streifzüge, էլ 184:

⁴ Բրոսէ, 278 - 279:

այս Գուրգենը յետսածին մէկ որդին է Գուրգենը՝ առաջնոյն, որ ըստ Կոստանդինի անզաւակ մեռաւ:

Ասոր Հակառակ Բագրատունեաց հետ որեւիցէ առնելիք տալիք չունին Գյուրդ իշխանը եւ անոր Արևիկու եղբայրը, “Վրաց երկու քաջ զօրավարները” որոնք Մովսէս Կաղանկ, ոյ Համաձայն Սմբատ խոստովանդին կառավարութեան սկիզբներն Եռւսուֆ բ. Արու Սամ զօրավարին ընդդիմացան երբ վերջինս Արաստան կողոպուտի արշաւանք մը կ'ընէր, բայց անկէ անողորմաբար գլխատուեցան¹. ասոնք Ուտիի Սննդորդնաց² (Մաճառ) իշխաններն էին ինչպէս կ'իմանանք Յովհ. Կաթուղիկոսէն (Երուսաղէմ, էջ 235 յլ.).

Կոստանդին Շիրանեծնի վրական Բագրատունի գծերու ազգակցութեան հայող այն տեղիքն De admin. imp. c. 46, էջ 207, 15, ուսկից շփոթած է Բրոսէ, Additions, էջ 149, այն ատեն միայն Հասկնալի կ'ըլլայ երբ կ'իմանանք թէ Սմբատի որդի Դաւեիթն իւր Բագրարատ եղբօրմէն ամբողջ սերունդ մը աւելի կրտսեր է եւ թէ երկուքին մայրերն ալ տարբեր են: Ուրեմն ըստ այսմ ալ հօրեղբօր եւ եղբօրորդւոյ մայրերն երկու հօրեղբօր աղջիկներ են, այսինքն թէ Ատրներսէհի հայրը՝ Բագրարատ իւր խորդ մօրը հօրեղբօր աղջկան հետ ամուսնացած էր, որ անկարելի բան չէ: Ի յետագայս “այժմեան մագիստրոս”, կոչուած Ատրներսէհը՝ Բագրարատ մագիստրոսին որդին, որուն քոյրը Դաւթի Սմբատ որդին կնութեան առած էր, բացարձակապէս չի կրնար նոյնացուիլ Ատրներսէհի հետ ինչպէս կ'ընէ Բրոսէ, որ “այժմեան Կիւրապաղատ”, Աշոտին հայրն էր: Վասն զի Ատրներսէ

¹ Մովս. Կաղանկ. Գ., իա, Հար. Բ. 64/65:

² Տես իմ յիշ. գործն, էջ 38 յլ.:

մագիստրոսը, ինչպէս և այժմեան մագիստրոսը բացատրութիւնը կը ցուցնէ՝ գործին գրութեան ժամանակն (952) գեռ կենդանի եւ Աշոտ Կիւրապաղատին հեռաւոր մէկ ազգականն (ձնεփιօչ) էր (De admin. imp. c. 45, էջ 203, 16) էր. մինչդեռ Ատրներսեհ Կիւրապաղատն Ռոմանոս Լեկապենոս (920—944) կայսեր Գուրգէն Բ. ի համար մագիստրոսութեան պատիւ բերել առւած ժամանակն արդէն մեռած էր: Բագարատ Մագիստրոսը, Ատրներսեհ Մագիստրոսին հայրը, Յովհաննէս Պրոտոպապաթարիոսի (Կուրկուաս) հետ 934ին Թէոդորովոլսոյ (Կարին) գէմ կը կռուի¹, եւ անկէ գրաւուած Մաստատն կ'ընդունի, զոր սակայն Կարնոյ Մուսուլմաններուն կը յանձնէ վերստին (էջ 204, 17): Այս Բագարատ Մագիստրոսով ուրիշ մէկն չի կրնար հասկցուիլ բայց եթէ Աշոտ Կիւրապաղատին եղբայրն, որ ժամանակադրութեան համաձայն Քարթլիի թագաւոր եւ Կիւրապաղատ էր եւ 945ին մեռաւ. եւ ստուգիւ ալ ասիկա Ատրներսեհ անուամբ որդի մը ունէր, որ իւր հօրեղբօրմէն ետքը Կիւրապաղատ եղաւ բայց իր որդիներն զինքն վանք մացուցին, ուր 961ին մեռաւ²: Ուստի եթէ Կոստանդինի Ատրներսեհ մագիստրոսը՝ տիրող Կիւրապաղատին (Աշոտի) ձնեփիօչն կը համարի, այս բառը և եղբօրորդի իմաստով կը գործածէ:

Դաւթի անզաւակ մեռնող եղբայրը Սպանդիադ, զոր Կոստանդին միայն կը յիշէ, առաջին հայեցուածքով առեղծուած ային կ'երեւայ. սակայն այն տեղեկութիւնը թէ Սպանդիադի մարմինն, ի բաց առեալ սիրտն, զոր պատերազմի ժամանակ սրտապահով մը սովոր էր պաշտպանել, անվիրաւորելի էր, աներկրայ կը ցուցնէ թէ այս Սպանդիադը

¹ De Muralt, Esai de chronographie byz. I, 590.

² Hist. de la Géorgie I, 280, 284.

Նոյն է իրանական այն համբաւաւոր վիպական գիւցազնին հետ, որ Կայ - Աշտառապի որդին էր եւ որուն կը վերագրուի Ալանաց ամրոցին կառուցումն¹: Սակայն Վիրք զինքն իւրացուցած են. անոր համար ալ կը պատմեն թէ Ուրսէց դէմ կռուած՝ անոնց յաղթած եւ ինք զինքն անոնց ահաւոր բրած է²: Արեւելեան կաւկասի մէջ Ասպամդիադ հսկան նոյն իսկ իրրեւ աստուած կը պաշտուէր եւ տեղացի Հոներէն Թանգրի - Խանին հետ կը նոյնացուէր³: || Իսկ վրական Բագրատունեաց այսչափ յառաջ երթալը եւ Ալանաց ամրոցին հիմնագիրն իրենց տոհմածառին մէջ առնուլը անով կը մեկնուի որ ստուզիւ ալ Զ. գարուն սկիզբն Բագրատունի ցեղին Ներկայացուցիչ Ապամեդիադ մը կար. Բարգէն կաթողիկոսի սինոգական թղթոյն մէջ, կաւասի տասնուութերորդ տարիէն (505/6), “Ապանգիստ Հայոց ասպետի, մը կը հանգիպինք (Գիրք Թաղթոց, էջ 42): Աւանգութեան այսպիսի ակնարկութեանց հետեւած է Մ. Խորենացին⁴, որուն գիւտերն Արաց քով անպառուղ գետնի վրայ չեն ինկած ||:

¹ Տես իմ յիշ. գործն, էջ 166: Հման. Իրն ալ - Քար. Վճ. * , 2:

² Կառա. Դիբ. De admin. imp. c. 45, էջ 198, 5-14. “Այս Ապանգիստը, ինչպէս իրենք կը պատմեն, Աստուծ մէ չնորհք ընդունեցաւ որ սրով պատերազմի մէջ անոր եւ ոչ մէկ անդամն վիրաւորուի, ի բաց առեալ սիրողը, զոր կախներու մէջ պահպանակով մը կը պաշտպանէր, ասոր համար ալ Պարսից ահարկու էր: որոնց դէմ կուռեցաւ եւ յաղթեց եւ ծանօթ վրացիները դժուարանայց տեղեր (Դարիալ!) ժողվեց, զորս ցայսոր գեռ կը բանեն անոնք, որ կամաց կամաց բազմացան ու անեցան եւ մէծ ազգ դարձան:

³ Մովս. Կաղնեկ. Բ. իւ. Հար. Ա. 372, 378: Խաչ. 382/84, 388:

⁴ Արական Ժամանակագրութեան մէջ էջ 31, Կը նույնու որ Ապանգիստ Ռուացի հսկան՝ ու զիշ կերպով, Պարսից թագաւորն է:

Խորենացին կ'աւանդէ Բ. կգ. էջ 142, թէ Բագրատունեաց մէջ ի սկզբան հրէական անուններ կը դործածուեին՝ զօր. ԲԱԳՐԱԴԻԱ, ՍԱՓԱՏԻԱ, ՎԱԶԱՐԻԻԱ եւն եւն. եւ առուզիւ ալ Սափատիայ եւ Վազարիայ անուամբ երկու Բագրատունիներ կը յիշէ Բ. կգ. 99 Ենանոսի որդիներն, որոնք Արշամ թագաւորէն բռնադատուեցան հրէութիւնն ուրանալու։ Արդ քանի որ Խորենացւոյ տուած բանալիներուն համաձայն ԲԱԳՐԱԴԻԱ, ԲԱԳՐԱՏԻԱ, ԲԱԳՐԱՄԻԱ է ՎԱԶԱՐԻԻԱ՝ ՎԱՐԱԶԻԻ, ԸԱՄԹԱՏ, ՄՄԻԱՑԻՆ, ուստի տարակոյս չի մնար թէ իւր գրութեանը համաձայն ՍԱՓԱՏԻՍՅի մէջ ալ Բագրատունի տան ժառանգական տիտղոսն, ԱՍՊԻՏ, կեցած է². սակայն Սափատիայի մէջ կարելի է Սպանդիադն ալ տեսնել. արդ քանի որ Խորենացիէն Բագրատունեաց հրէական ծագումն յայտնի եղաւ, շատ շուտ Ա. Գրքի մէջ գտան Ս-Ի-Կ-Ի-Ռ Դաւթի եւ Արիտազայ որդին (Բ. Թագ. Գ, 4. Ա. Մն. Գ. 3)³. եւ արդէն Դաւթիթ թագաւորին կը հասցընէ նաեւ Վրացի Բագրատունեաց քով սովորական եղած Դաւթիթ անունը։ Եւ մէյմը որ իրն այսչափ յառաջացաւ, այն ատեն աւելի ազնուագոյն երեւցաւ Բերսաբէէ սերիլը, որով Սովոմոնի ալ ազգակից կ'ըլլային։ Այս կերպով հին իրանական Սպանդիադ դիւցազնը Դաւթի որդի եւ Վրացի Բագրատունիներու նախահաւաքին եղբայրն եղած է։ Ուստի Խորենացւոյ գարակազմիկ գիւտերէն վերջն

¹ ՎԱՐԱԶ-ՏԻՐՈՑ եւ ՎԱՐԱԶ-ՍԵԼԱԿ Բագրատունեաց դործածական անուններն են։

² Մարարասաց անուանեալ հայկական հին պատմութեան մէջ (Սերէոս, էջ 6, 12) կոյ Ա-Կ-Կ, որդի Բիւրամի (Իւրասո՞ւ?)։

³ Հման. A. Carrière, La légende d'Abgar dans l'histoire d'Arménie de Moïse de Khoren. Centenaire de l'Ecole des langues orientales vivantes. Paris 1895, էջ 385.

է որ Ալիքը դրդուեցան յատուկ գիւտերու եւ անոր ակնարկութեանց հետեւելով իրենց ծագումն Դաւթի տան մէջ գտան։ Կոստանդինի Ալբանի ժողովունուն հայող մէկալ տեղեկութիւնը՝ թէ Ներք Հերակղ կայսրը զինու զօրութեամբ Պարսից գէմ արշաւեց, Ալիքը ալ իրբեւ դաշնակից իրեն հետն էին, այն ժամանակէն ի վեր պարսկական շատ մը քաղաքներ եւ երկիրներ նուաճեցին, աւելի Յունաց Հերակղ կայսեր վախովն քան թէ իրենց ուժով կամ զէնքերովն։ Վասն զի Հերակղ կայսերմէ մէյմը յաղթուելէն եւ ջախջախելէն եւ իրենց առաջնորդները կորսնցընելէն ետքը Պարսիկք, ոչ միայն Ալբացիներէն կը յաղթուէին գիւրաւ, այլ նաեւ Սարակինոսներէն¹, (Էջ 198, 14—22) այս շափս միայն իրականութեան հետ կը միաբանի որ Ալիքը ալ դոնէ ժամանակ մը իրբեւ դաշնակիցք կայսեր բանակին մէջ կոռուեցան² եւ ժամանակադրութեան համաձայն կայսերմէ Քարթլիի միժավար անուանուած Ատրներսէհը Զիբղու Խաքանին Տփղիսի պաշարման ժամանակ կ'օգնէր, մինչդեռ Արաստանի օրինաւոր իշխանը մինչեւ իր իշխալը Պարսից հաւատարիմ մնաց (տես վերը Էջ 83 եւ 95)։ Կոստանդին Շիրանեծնէն վերջը (վրական) Բագրատունեաց դաւթեան ծագումն ընդունող առաջին հեղինակը, որ նոյն ծագումէն կը համարի նաեւ հայկականը, Մխիթար Անեցի ժամանակադիրն է (ԺԲ գարուն), սակայն ինքը Արական ժամանակադրութիւնն արդէն կը գործածէ³։ Թէ արդեօք վերջինս Սպանդիադը Բագրատունեաց նախահօր եղբայրն կը համարի թէ

¹ Հման. Hist. de la Géorgie, Էջ 234։

² Հման. Մասուդի, Քիթապ առ թանգիհ 108, 6. Էջ. 1.

³ Մխիթար Անեցւոյ, Պատմութիւն, Էջ 16, 30 (առև. Պատկանեան)։

ու, կարելի չէ ըսել։ Աակայն այդ՝ ժամանակագրութեան մեղի հասած կերպարանքին տակ կը պակսի։ Վարդան որ զՄխիթար յաճախ կը գործածէ, ինք զինքն գովելի ըրած է այնու որ, անոր Բագրատունեաց ծագման պատմութունը կ'անգիտանայ¹։

Վրական Բագրատունեաց հետագայ ճիւղազրական տախտակին մէջ՝ ժամանակագրութեան աւանդածներն ընդունացիր տպուած են։

1. Գուրգէն Ա. Ատրներսէհ թագաւորին քեռորդին կը համարուի Յովհ. Կաթ. տպ. Երա. էջ 387. Ատրներսէհ (Դ) Կիւրապաղատի եւ Դաւիթիթ Մամիկոնիի մայրերը երկու մօրաքոյրներու աղջկներ են կոստ. De admin. imp. էջ 207, 16 յշ.։

2. Յովհ. Կաթ. էջ 182։

3. Յովհ. Կաթ. էջ 183. Ժամանակագրութեան էջ 291 Դաւիթիթ Կիւրապաղատ-թագաւորն է, որ 937ին մեռաւ։

4. Յովհ. Կաթ. էջ 252, 255։

5. Խւր թոռը Գուրգէն՝ Երիսթաւ երիսթաւացը՝ Ատրներսէհ (Դ) Կիւրապաղատի որդւոյ ՀՀԱՅԵԼՓՈԾՔ կը կոչուի կոստ. էջ 209, 25։

6. Ժամանակագրութեան մէջ այս Դաւիթիս սերնդաբանութիւնը շատ շփոթ է, վասն զի մերժ Ատրներսէհի՝ Երիսթաւ երիսթաւաւաց, որդին կը համարի եւ մերժ Բագարատ Մամիկոնի. վերջինս յամենայն դէպս սիսաւ է քանի որ Բագարատ՝ ըստ Կոստանդինի՝ երեք որդի միայն ունէր։

7. Կոստ. էջ 208, 11. 209, 3. 210. 7, 12/13, 213, 8/9. Աախուշտի թուականներուն համաձայն Ատրներսէհ (Դ.) Կիւրապաղատէն յառաջ մեռած է.

¹ Եւսո հետեւութեան կը յանդինք ամենայն տուականների եթէ էջ 91-92ը, համեմատենք էջ 81-82ին հետո։

սակայն այս՝ ըստ Կոստանդինի՝ առանց տարակոյսի
սխալ է:

8. Յովհ. Կաթ. էջ 183. Կոստ. էջ 206, 9 յշ.
9. Յովհ. Կաթ. էջ 879 (391):
10. Կոստ. էջ 207, 4, 17. 209, 18. 212, 4,
23 յշ. 213, 10, 20:
11. Կոստ. էջ 209, 18. 210, 9. 211, 12. 212,
4. 213, 6, 9:
12. Կոստ. էջ 204, 17/18, 24. 207, 5/6, 20:
13. Կոստ. էջ 210, 4. “Զոբը եղբարք, Ասրներ-
սէ՛ կիւրապաղատի որդիք”:
14. Կոստ. էջ 207, 20/21. 203, 16:
15. Կոստ. էջ 207, 8 յշ., 19 յշ.:
16. Hist. de la Géorgie, էջ 287, 292, 295.
ասոր հակառակ էջ 285, Բագարատ Գ. կ'անուանուի
Գ.եմետրի եւ Թեւզոսի — Գ.իորդի Բ.ի թռոռը — մէկ
քօնջ որդին: [Բոլորովին տարբեր կը ներկայացընէ
Միսիթար Անեցին առ Վարդանայ էջ 92, որ այս Գուր-
գէնը՝ Հայոց Աշոտ Գ. Ողորմած թագաւորին († 976)
երբորդ որդւոյն հետ կը նոյնացընէ: Սակայն այս ծանօթ-
չէ ժամանակակից Ատ. Ասողիկի, որ բացայայտ կերպով
իրարմէ կը զատէ Հայոց Ամրատ Բ. Տիեզերակալ թա-
գաւորին եղբայր Գորգէնը (Գ. լ. էջ 256) եւ Վազ
Բագարատ թագաւորին որդին (Գ. իլ. էջ 252, լր.
267, իս. 270) ու Ափիսազ (Ամրատ եւ) Բագարատ
թագաւորին հայր՝ Գուրգէնը (Գ. իլ. 252, իս. 276):]

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Ա. Հայ-Բագրատունիք:

Մինչեւ Զ. դար ճանոթ Բագրատունիք 1: — Շիւրմագրական տախտակ հայ Բագրատունեաց մինչեւ Թ. դար. Սմբատ Վըկանից մարզպան 3: — Վարագտիքոց (Ա.) 4: — Վարագ-Սահակ, Սմբատ (Բ.) Ասպետ 5: — Սմբատ (Գ.) տէք Դարինից, Թէոդ. Ռշտունի, Դրիգ. Մամիկոնեան. Ղետնդի Դ. գլխոյն ժամանակագրական վրիպակներն . Համազասպ կիւրապաղատ Մամիկ., Վարդ Ռշտունի, Մուշեղ Մամիկ., 650ի ապստամբութիւնն 5-9: — Սմբատ (Բ.) Ասպետ, Մանուէլ Մագիստրոս 9/10: — Աշոտ (Բ.) Պատրիկ, 685ի Խազրաց արշաւանքը, Սոտիկի հակասող տարեթուերը, Դրիգ. Մամիկ., Սահակ Կթող., Ներսեն Կամսերական 10-13: — Սմբատ (Դ.) Պատրիկ 698/705ին կիւրապաղատ. Վարագտիքոց (Բ.), Մահմէտ ոստիկանի ըրածներն ի Հայս եւ Ղետնդի տարեթուերն . Վարդ Ռշտ., Աշոտ (Գ.), Սմբատ (Ե.) իշխ. Վասպուր. որդի Աշոտի (Բ.) 705ի Խախիջեւանի կոտորածն. Սմբատի (Դ.) Հայաստանէն հնուանալն, դաօք, մահը, «Բիւրատեան» անմեկնելի պատմագրած հատածներուն քննութիւնն 13-27. — Աշոտ (Դ.) որդի Վասակայ, Գր. եւ Դաւիթ Մամիկոնեանը 25, 27/28: — Սահակ որդի Բագրատայ, Սմբատ սպարապետ 28/29, Վասակ, Աշոտ, Սահակ, Բագրատ սպար. 29/30: — Աշոտ (Զ.) Մսակեր, Տէլ-Մահրէի տեղեկութիւնն, Ապիկուռա, Նոննոս, 30-33: — Ծարուքի պատմութիւնն . Վասպուրական Բագրատունիներէն Արծրունեաց կ'անցնի, առաջինք կը տիրեն Տարօնի եւ Տայոց. Սնևաղա պարսիկ, շրջանիս (786-847) հայող հատած Ծարուքիէ, Ներսեն Փիլիպեան, Սահմ Սմբատեան, Կայսիկը, Խահակ թ. Խամայիլ եւն. Մ. Կաղնկ.ի պատմութիւնը հակակոռւած Եարուքիով. Բաղողի ամիրա կամ Խազր Պատգա 33 57, Դաւիթ, Սահակ, Մուշեղ եւ Բա-

գարատք որդիք Մսակերի. Քուռամնանց աղանդին ծագում ըստ Տէլ-Մահրէի, Մահդի, Քաւատեան թ. Մահակ (արար. Մահլ), Բարաք, Ժամանակազրական ինդիքը 57—63: — Բազարատ իշխ. Տարօնի եւ իր գաւառներն 63—64. Սմբատ-Ապլարաս, որդիք Մսակերի 64—67. Վերջին անդամք ազգատախտակին 67/68:

Բ. Վրական Բազրատունիք:

Մուտք 73: — Ս. թղէն մինչեւ Երդ դար յիշուած Վրաստանի իշխանց 74: — Հայ եւ Վրական եկեղեցիներու քաֆանման պատմութեան աղրիւթներուն ցննութիւնն. Վրաստանի նոյն ժամանակի քաղաքական դրութիւնը. Մօրիկ եւ Հերակո կայսերաց զործունէութիւնն ի Վիրս. Վրաստանի իշխանք մինչեւ Թ. թղ դար եւ ժամանակազրական տախտակ 75—92: — Դաւթեան ծագման աւանդութիւնն ըստ Կոստ. Ժիրաննեծի 92: — Ժամանակազրութեան մէջ աւանդութեանս զարգացումն 93 յշ.: — Բազրատունեաց կարծեցնեալ առաջին զալուստն ի Վիրս եւ գանձակալութիւնն 93 յշ.: — Բազրատունեաց զալթնլու պատմութեան երկրորդ խմբազրութիւնն 97—100: — Ծննդաբանութիւնն վրական՝ եւ պատմութիւն հայ Բազրատունեաց ըստ Վարդանի (Եապուն Բազրատունիէն) Թ. դարու առաջին եռամսաէն ետքն 100—106: — Վրական Բազրատունեաց պատմութիւնն մինչեւ Բուղա, ըստ ժամանակազրութեան հակակշռեալ Նարութի պատմութեամբ 106—120: — Վարդանի եւ ժամանակազրութեան սնընդաբանութեան յարաքերութիւնը, Դաւթեան ծննդաբանութեան ուշ ժամանակի ծագումն. Բազրատունեաց Վրաստան զալուն ուղիղ ժամանակը. Վրական Ցագաւորութեան բարձումն. Ս. Արոյի վկայաբանութիւնը 120—132: — Աշոտ Կիւրապաղաւադատ 133: — Բազրատունի կիւրապաղաւաներն եւ Խմակը. Խմայիլ 133—138: — Վրական Բազրատունիք եւ Ափխազիստանի եւ Հայաստանի իշխաններն 139—142: — Ցաշորդութիւն եւ ազգակցութիւն կիւրապաղաւադատներուն Ժրդ զարուն 162 յշ.: — Վերըուծում Կոստ. Ժիրաննեծի ծագման աւանդութեանն. Սպանդիատ. 144—149: — Տոհմածառ վրական Բազրատունեաց մինչեւ Ժ. թղ. դար 149—150:

ԱԶԳՈՅԻՆ ՄԱՑԵՆԱԳՐԻ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

- Ա. Գալէմքեարեան Հ. Գ. Դ., Ուսումնասիրութիւնը Լեհանայոց դատաստանագրոյն: 1. Պիշոփ, Լեհանայոց հին իրաւունքը: 2. Գոլէր, իրաւունք Հայոց: 1890: Էջ 85+59: Փր. 1.25
- Բ. Մէակվիշեան Հ. Գ., Ազգաբանութիւն ազն. զարմին Տիւզեանց: 1880: Էջ 50: Փր. 1.—
- Գ. Տաշեան Հ. Յ., Ազաթանգեղոս առ Գէորգայ ասորի եպիսկոպոսին և ուսումնասիրութիւն Ազաթանգեղեայ գրոց: 1891: Էջ ԺԱ+159: Փր. 1.25
- Դ. Տան Դ., Արեւելեան Հայք ի Պուրովինա: Թրգմ. Հ. Գ. Վ. Գալէմքեարեան: 1891: Էջ 79: Փր. —.85
- Ե. Տաշեան Հ. Յ. Վ., Ուսումնասիրութիւնը Ստոյն-Կալիստենեայ Վարոց Աղեքսանդրի: 1892: Էջ 9+272: Փր. 3.—
- Զ. Տըվլէ Ա. եւ Գ. Փիսոն, Ուղեւորութիւն ի Փոքր Ասիա: Թրգմ. Հ. Յ. Վ. Տաշեան: 1892: Էջ 82: Փր. 1.—
- Է. Մաս Ն., Ամառնային ուղեւորութիւնից դէպ ի Հայս: Թրգմ. Ռ. Անոփեան: 1892: 89: Փր. 1.25
- Ը. Կարորիէր Ա., Նորագոյն աղքանը Մովսիսի Խորենացոյ: Հտ. Ա.: Թրգմ. Հ. Յ. Վ. Տաշեան: 1893: Էջ Ժ+51: Փր. 1.—
- Թ. Գալէմքեարեան Հ. Գ. Վ., Պատմութիւն Հայ լրագրութեան: Հտր. Ա. 1794—1860: (1 լրասնկարով:) 1893: Էջ 232: Փր. 2.50
- Ժ. Կոնիրիր Փո. Կ., Աննութիւնը գրոց Դաւթի Այսաղթի: Թրգմ. եւ յաւ. Հ. Յ. Վ. Տաշեան: 1893: Էջ Է+92: Փր. 1.25

- ԺԱ. Գովրիկեան Հ. Գ. Վ., Հայոց յեղիսաբեթու-
 պոլիս Դրանսիլուանիոյ 1680—1779: (1 զըն-
 կատիպ.) 1893: Էջ Ժ+533: Փր. 4.50
- ԺԲ. Խաչաթեամ Գ.Ի., Զենոք Գևակ, համեմատական
 ուսումնասիրութիւն: 1893: Էջ Զ+78: Փր. 1.—
- ԺԳ. Տէր-Մովսիսեամ Փ., Հայ գիւղական տունը:
 Թրգմ. Հ. Բ. Վ. Պիլէզիկնան: (6 տիտիկ. 55
 պտկ.): 1894: Էջ Ը+103: Փր. 2.—
- ԺԴ. Կարոիկեր Ա., Սորագոյն աղքերք Մովսիսի Խորե-
 նացոյ. Հտր. Բ. կամ Յաւելուած: Թրգմ. Հ. Յ.
 Վ. Տաշինան: 1894: Տօ Էջ ԺԱ+43: Փր. 1.—
- ԺԵ. Տաշեամ Հ. Յ. Վ., Ուսումնասիրութիւնը հայերէն
 փոխառեալ բառից: Ա.՝ Հ. Հիւազման, Սեմական
 փոխառեալ բառեր հին հայերէնի մէջ: Բ.՝ Փրոքէլ-
 ման Կ., Յունական փոխառեալ բառեր հայերէնի
 մէջ: Գ.՝ Հ. Հիւազման, Հայկական Յատուկ անուանը:
 1894: Էջ Թ+145: Փր. 2.—
- ԺԶ. Տաշեամ Հ. Յ. Վ., Մատենագրական Մանր
 Ուսումնասիրութիւնը. Մասն Ա: Ա-Զ. Նեմսիոս,
 ՊրոկոՊիադիս, Խոսրովիկ, Գիրք Հերձուածոց,
 ՊրոկոՊ և Սեկունդոս: 1895: Էջ ԺԲ+296:
 Փր. 3.60
- ԺԷ. Տաշեամ Հ. Յ. Վ., Հայկական աշխատսիրութիւնը
 հայագէտ Պ. Փէթթէրի, ամփոփուած և թարգմ.
 ծանօթութեամբ: 1895: Էջ Թ+202: Փր. 2.50
- ԺԸ. Տիերեամ Կ., Սեւ ժովու ոռւսական եզերը:
 1895: Էջ 92: Փր. 2.—
- ԺԹ. Գովրիկեամ Հ. Գ. Վ., Դրանսիլուանիոյ Հայոց
 Մետրապոլիսը կամ Նկարագիր Կերլա Հայացա-
 դաբի ի զիր և ի պատկերս: 1896: Էջ Թ+352:
 Փր. 3.60
- Ի. Տաշեամ Հ. Յ. Վ., Կարդապետութիւն առա-
 քնլոց անվաւերական կանոնաց մատեանը. Թուղթ
 Յակոբյ առ Կողբատոս և Կանոնք Թադդէի:
 1896: Էջ Թ+442: Փր. 6.—
- ԻԵ. Տոմաշեկ Վ., Սասուն և Տիգրիսի աղքերաց
 սահմանները: Պատմական և տնդագրական հե-

- տագօտութիւն: Թրզմ. չ. թ. Գիլէզիկօնեան: 1896: Էջ է+62: Փր. 1.—
- ԻՐ. Կարսիկը Ա., Արգարու զբոյցը Մովսէս Խորենաց Պատմութեան մէջ: Թրզմ. չ. Գ. Վ. Մ'նէվիշեան: 1897: Էջ ԺԵ+107: Փր. 1.50
- ԻԴ. Յովանանեան չ. Ղ. Վ., Հետազօտութիւնը նախնեաց ուսմօբէնի վրայ: Ուսումնասիրութիւնը եւ քաղուածներ, Մամն Ա. Ռամկօրէն մատենագրութիւնը: Տետր Ա: 1897: Էջ Ը+272: Փր. 4.—
- ԻՒ. Յովանանեան չ. Ղ. Վ., Հետազօտութիւնը նախնեաց ուսմօբէնի եւն: Տետր Բ: 1897: Էջ Ա-Ը: 273—522: Փր. 3.—
- ԻԵ. Գելցեր չ., Համառոտ պատմութիւն Հայոց: Թրզմ. չ. Գր. Վ. Գալէմքեարեան: Յաւելուածց 1. Ցանկ Հայոց կոտորածներու առթիւ լոյս տեսած գրերու. 2. Գաւազանագիրը Կաթողիկոսաց եւ Պատրիարքաց Հայոց: 1897: Էջ Ը+130: Փր. 1.50
- ԻԶ. Մ'կանվիշեան չ. Գ. Վ., Գիրը (կամ՝ յօդուած) գրելու արուեստը: Յաւելուած՝ Գիրը կարդալու արուեստը: 1898: Էջ է+118: Փր. 1.25
- ԻԷ. Խալաթեան Գր., Մ. Խորենացու նորագոյն աղքիւրների մասին քննադատական ուսումնասիրութիւնը: 1898: Էջ է+53: Փր. 1.—
- ԻԸ. Տաշեան չ. Յ. Վ., Ակնարկ մը հայ նաև նագրութեան վրայ: Ուսումնասիրութիւն Հայոց գրչութեան արուեստին: (10 զնկատիպ պատկերով:) 1898: Էջ ԺԱ+202: Փր. 2.50
- ԻԹ. Դադուաշեան Յ., Փ. Բիւզանդացի եւ իւր պատմութեան խարդախողը: Քննութիւնն Մ. Խորենացու աղքիւրների մասին: 1898: Էջ Թ+175: Փր. 2.50
- Լ. Մուկոնեաց Լ., Հայերէն քարրառախօսութիւն. Թրզմ. ի ոռուերէնէ չ. Գ. Վ. Մ'նէվիշեան: 1899: Էջ է+26: Փր. —.50
- ԼԱ. Քօսեան չ. Յ. Վ., Հայր ի Զմիւռնիա եւ ի Հրշակայս: Հատոր Ա. Զմիւռնիա եւ Հայր. (պատկերազարդ:) 1899: Էջ ԺԲ+369: Փր. 5.—

- լ.թ. Քոսեան Հ. Յ. վ., Հայր ի Զմիւռնիա եւ ի ըրջակայս: Հատոր Բ. Զմիւռնիոյ վիճակին զվարար քաղաքներն եւ Հայր. (պատկերազարդ:) 1899: Էջ Ժ+161: Փր. 2.50
- Լ.Կ. Գովիդիկեան Հ. Գ. վ., Հայր յԵղիսաբեթուալիս Դրանսիլուանիոյ. Բ. Հտր. 1780—1825: 1899: Էջ Է+554: Փր. 5.—
- Լ.Դ. Գագանձեան Յ., Եւղոկիոյ Հայոց գաւառաբարբառը: 1899: Էջ Է+120: Փր. 1.—
- Լ.Ե. Կարոիկը Ս., Հեթանոս Հայաստանի ութ մեհեաններն Ազաթանգեղոսի եւ Մ. Խորենացւոյ համեմատ: Թրգմ. Հ. Յ. Վ. Տաշեան (1 բարտէզով): 1899: Էջ 43: Փր. —.70
- Լ.Զ. Տաշեան Հ. Յ. Վ., Ժողովածոյք առակաց Վարդանայ, ըստ Ն. Մառի, տեղեկատուութիւն եւ քաղուածքներ: 1900: Էջ ԺԱ+193: Փր. 2.50
- Լ.Ը. Տաշեան Հ. Յ. Վ., Մատենագրական Մանր Ուսումնասիրութիւնը. (տես ԺԶ): Մասն Բ: Է—Ժ. Խիկար եւ իւր իմաստութիւնն, Ազակեսոս եւ իւր Ցորդորականք առ Յուստինիանոս, Թղթակցութիւն Արգարու եւ Քրիստոսի ըստ Նորագիւտ արձանագրութեան Եփեսոսի, եւ Գէորգայ Պիսիդեայ Վեցօրեայր: 1901: Էջ ԺԲ+384: Փր. 4.50
- Լ.Ը. Տէր-Պողոսեան Գ. Ի., Նկատողութիւններ Փաւատոսի Պատմութեան վերաբերեալ: 1901: Էջ Ը+110: Փր. 1.50
- Լ.Թ. Ակերէն Ս., Արարատը Ս. Գրոց մէջ: Թրգմ. Հ. Բ. Պիլցիկմեան: 1901: Էջ Ե+77: Փր. 1.—
- Լ.Խ. Սամաւաճեան Յովեկի Վ., Ասորեստանեայ եւ Պարսիկ սեպազիք արձանագրութիւնը կամ որոնք Նախրի-Ռուբատու աշխարհին պատմութեան կը վերաբերին: 1901: Էջ 262: Փր. 4.50
- Խ.Ա. Խաչաթեանց Բագրատ, Հայ ժողովրդական զիւցազնական վէպը: 1903: Էջ Ը+72 Փր. 1.—
- Խ.Բ. Մէակէվիչեան Հ. Գ. Վ., Արզի լնզուագիտութիւնը: Հտր. Ա.: 1903: Էջ Ը+204: Փր. 3.—

- ԽԳ. Մարկոս Առ Յ., Հայ Բղեաշխը: Թրգմ. Հ. Թ.
 Կէտիկնան: 1903: Էջ 39: Փր. -75
- ԽԴ. Գևոցեր Հ., Սկզբնառորութիւնը Բիւզանդիան բա-
 նակաթեմերու դրութեան (1 քարտէզով) Թրգմ. Հ.
 Գ. Գարանֆիլեան: 1903: Էջ Է+83: Փր. 2.—
- ԽԵ. Կիւլէսէկոնան Բ. Վ., Ժովք. Ժովք-Ցլուք և
 Հոռմ-Կլայ, պատմական և տեղագրական ուսում-
 նասիրութիւն: 1904: Էջ Ը+117 Փր. 1.50
- ԽԶ. Կիւլէսէկոնան Բ. Վ., Կոլոտ Յովհաննէս Պատ-
 րիարք. պատմագրական և բանափրական ուսում-
 նասիրութիւն: 1904: Էջ ԺԻ+227: Փր. 3.50
- ԽԷ. Պեղերսը Հ., Նպաստ մը հայ. Լեզուի պատ-
 մութեան: Թրգմ. Հ. Գ. Գարանֆիլեան: 1904:
 Էջ Ը+87: Փր. 1.25
- ԽԸ. Տէր-Մկրտչեան Գ. Ա. և Ռատոնեան Հ. Յ.
 Քնութիւն և համեմատութիւն Եղնկայ նորագիւտ
 ձեռագրին: 1904: Էջ Է+105: Փր. 1.50
- ԽԹ. Գովորիկեան Հ. Գ. Վ., Հայք յԵղիսաբեթուազովիս:
 Գ. Հոր. 1825-1904: Էջ Ժ+6:8: Փր. 7.—
- Ժ. Շտուքը Մ., Հայաստան, Քրդաստան և արեւ-
 մտեան Պարսկաստան քարելական-ասորեստանեայ
 սեպագրերու համաձայն: Թրգմ. Հ. Բ. Պիլէզիկ-
 նան: 1904: Էջ Է+222: Փր. 3.—
- ԺԱ. Խաչաթեանց Գ. Ա., Հայ Արշակունիք ըստ
 Մովս. Խորենացւոյ, կամ նոր ուսումնասիրու-
 թիւններ Մովս. Խորենացւոյ մասին: Թրգմ. Ար-
 սէն, Ս. Սիմոնեանց: 1906: Էջ Ը+124: Փր. 1.50
- ԺԲ. Պեղերսը Հ., Հայերէն և դրացի լեզուները:
 Թրգմ. Հ. Թ. Կէտիկնան: 1907: Էջ ԺԱ+257:
 Փր. 5.—
- ԺԳ. Հիւրշման Հ., Հին Հայոց տեղւոյ անունները:
 Թրգմ. Հ. Բ. Պիլէզիկնան: 1907: Էջ ԺԶ+443
 Փր. 7.—
- ԺԴ. Պեղերսը Հ., Հին հայերէնից ցուցական դերանուն-
 ները: Թրգմ. Հ. Յ. Տաշեան: 1907: Էջ Է+90:
 Փր. 2.—

- ԺԵ. Գալէսմբեան և ամ Հ. Գ. Վ., Կենսագրութիւն
Սարգիս Արքեպիսկոպոսի Սարաֆեան եւ ժամա-
նակին հայ կաթողիկակեայք: 1908: Էջ ԺԴ+433:
Փթ. 5.—
- ԺԶ. Աճառեամ Հ., Հայերէն նոր բառեր Նորագիւտ
Մնացորդաց զրոց մէջ: 1908: Էջ 38: Փթ. — 60
- ԺԷ. Կիւլէսէր եամ Բ. Ժ. Վ., Եղիշէ, ըննական ու-
սումնասիրութիւն: 1909: Էջ ԻԸ+458: Փթ. 7.—
- ԺԸ¹. Ակիմեամ Հ. Ն., Տիմոթէոս Կուզ հայ մա-
տենագրութեան մէջ: Էջ 1—60:
- ԺԸ². Աճառեամ Հր., Հայերէն նոր բառեր Տիմոթէոս
Կուզի Հակամառութեան մէջ: 1909: Էջ 61—106:
Փթ. 1.50
- ԺԹ. Ակիմ եամ Հ. Ն., Զաքարիա Եպ. Պնունեաց
եւ իւր տաղերը: 1909: Էջ ԺԹ+87: Փթ. 1.—
- Կ. Ակիմեամ Հ. Ն., Կիւրիոն Կաթողիկոս Վրաց:
1910: Էջ ԻԸ+315: Փթ. 5.—
- ԿԲ. Մէմէվիչեամ Հ. Գ. Ժ. Վ., Հայերէն լեզուի
ուղղագրութեան խնդիրը: 1910: Էջ 73: Փթ. 1.—
- ԿԲ. Գիւտեն ու ոք Կ., Բիւզանդիոն եւ Պարսկաստան
եւ անոնց դիւնագիտական եւ ազգային-իրաւա-
կան յարաբերութիւնները Յուստինիանու ժամա-
նակ: Թրգմ. Հ. Հ. Համբարձան: 1911: Էջ Ը+162:
Փթ. 2.50
- ԿԴ. Սամոնէկչեամ Խ., Միսիթար Գօշի Դատաս-
տանագիրքն ու հին Հայոց բաղարացիական իրա-
ւունքը: 1911: Էջ ԺԹ+344: Փթ. 5.—
- ԿԳ. Առաքելեամ Հ., Պարսկաստանի Հայերը, Կրանց
անցեալը, Ներկան եւ ապազան: Ա. 1911: Էջ Ը+97:
Փթ. 1.50
- ԿԵ¹. Յովանամեամ Հ. Ղ. Վ., Միջնադարեան ազ-
գային տաղաշափութիւն ուսմկախառն. Էջ 1—48:
- ԿԵ². Ակիմեամ Հ. Ն., Յովնաթան նաղաշ եւ նաղաշ
Յովնաթանեանք եւ իրենց բանատնդական եւ
նկարչական աշխատութիւնք: 1911. Էջ 49—117:
Փթ. 1.50

- ԿԶ. Մարդկան կամաց գույքը, Գրիգոր Մագիստրոսի համագույշականի, ամրողական լրտեսությունը: 1912: Էջ ԺԱ+162: Փր. 1.50
- ԿԵ. Գառնիկ և ան Դեկտ. Մ. Ս., Ակնայ Գաւառաբարբառը եւ Արդի Հայերէն լեզուն: 1912: Էջ Ը+416: Փր. 6.—
- ԿՂ. Մարկոսարտ Պրոֆ. Դեկտ. Յ., Պատմութիւն Հայերէն նշանագրերու եւ վարուց Ս. Մաշթոցի: Թրգմ. Հ. Ա. Վարդանեան: 1913: Էջ Է+59: Փր. 1.50
- ԿԹ. Ամառեամ Հ., Հայոց գրերը, ընդ մամլով:
- Հ. Մարիկ և ան Հ. Ա., Ընանունը կամ Կեղծ-Սերէս, ընսական ուսումնասիրութիւնը: 1913: Էջ Է+91: Փր. 1.50
- ՀԵ. Թուրքունիամ Տ. Վ. Յ., Երեմիա Զէլէպիի Քէօմիւրծնեան Ստամպույ Պատմութիւն: 1913: Էջ ԼԵ+412: Փր. 5.—
- ՀԲ. Վարդամեամ Հ. Ա., Դասական մանր ընագիրներ եւ ծեռագրական համեմատութիւններ, Ա.: 1913: Էջ Հ+155: Փր. 1.75
- ՀԳ. Մարկոսարտ Պրոֆ. Դեկտ. Յ., Հայ Բագրատուննաց ծիւղագրութիւնը ծանօթութիւններով: Թրգմ. Հ. Մ. Հապոզեան: 1913: Էջ 68:
- ՀԳ. Մարկոսարտ Պրոֆ. Դեկտ. Յ., Արական Բագրատուննաց ծագումը: Թրգմ. Հ. Մ. Հապոզեան: 1913: Էջ 69—150: Փր. 1.75

